

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛАПШИН ІГОР МИХАЙЛОВИЧ

УДК 331.101.3

ДИСЕРТАЦІЯ

**СИСТЕМА РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів містять посилання на відповідне джерело.

_____ І. М. Лапшин

Науковий керівник: Васильківський Дмитро Миколайович,
доктор економічних наук, доцент

Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Лапшин І. М. Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук зі спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Хмельницький національний університет, Хмельницький, 2019.

У дисертаційній роботі узагальнено теоретичні положення, методичні та практичні аспекти щодо розвитку та покращення демографічних процесів в Україні на основі подальшого формування та вдосконалення системи їх регулювання.

Проведено теоретичне узагальнення й розроблено новий підхід до комплексного розв'язання науково-практичного завдання щодо ефективного регулювання демографічних процесів. За результатами дослідження наукових підходів вітчизняних та зарубіжних авторів, які вивчали проблематику розвитку та регулювання демографічної сфери, стало можливим удосконалення тлумачення соціально-економічної, культурної та правової сутності поняття «демографічні процеси» з точки зору їх регулювання.

Виокремлено основні сутнісні характеристики та методи, за якими реалізується державне регулювання демографічних процесів. Розглянуто важелі та фактори впливу на їх розвиток, ґрунтуючись на дослідженнях вітчизняних та іноземних науковців і використанні системного підходу.

Демографічні процеси, як і будь-яка система, мають свою структуру, яка складається із сукупності елементів, що володіють певними атрибутами та властивостями, які взаємодіють між собою, впливають на загальний розвиток системи та розвиток окремого елемента, кожний з яких, в свою чергу, має низку певних функцій. Така демографічна система містить властивості та функції кожного елемента, взаємодія яких веде до появи їх нових властивостей.

Зазначена система прагне до стабільності розвитку, рівноваги, гармонійної взаємодії із структурними елементами, зменшення впливу зовнішнього

середовища, що передбачає адаптацію з метою збереження оптимального стану при зміні зовнішніх умов.

В разі втрати рівноваги, початку кризи чи конфлікту, система намагається її відновити, переходячи таким чином у процес трансформації демографічних процесів і передбачає в основному якісні зрушення в її структурі, у взаємозв'язках її елементів, що в кінцевому рахунку приводить до зміни її стану і форм функціонування. Станом на сьогодні демографічна сфера країни має кризові ознаки розвитку, які прямо відображаються як на природному, так і на механічному русі населення. Виходом з кризи може стати комплексна система взаємодіючих політичних, правових, соціально-економічних та культурно-інформаційних методів та інструментів, якими оперує держава, шляхом управління ними на основі демографічної політики, яка базується на реалізації стратегічних, тактичних та оперативних цілей для створення умов, що сприяють досягненню структурного покращення та загального розвитку системи демографічних процесів в існуючих внутрішніх і зовнішньополітичних умовах.

У сучасному глобалізаційно-постіндустріальному вимірі світової економічної структури, де в процесі виробництва матеріальних та духовних благ, такі якісні та кількісні характеристики населення як людський капітал та трудовий потенціал, починають відігравати ключову роль, саме створення умов для покращення демографічних і соціально-економічних процесів життєдіяльності населення виходить на передній план. Саме ж питання формування трудових ресурсів та людського капіталу є демографічною базою економічного розвитку.

Задля ефективного регулювання демографічних процесів в якості головного інструмента розглядається демографічна, міграційна та соціально-демографічна політика країни, головною метою якої має бути забезпечення належного рівня життя населення, що повинно мати вираження в отриманні відповідної кількості соціальних благ та послуг. Саме ці важелі є міцним підґрунтям для покращення демографічних процесів.

Однак, варто відмітити, що регулювання демографічних процесів лише соціально-економічними методами є не зовсім вдалим підходом, оскільки не

завжди носить довготривалий ефект, лише комплексний підхід з використанням політично-правових ініціатив та культурно-інформаційних методів сприятиме забезпеченню та покращенню демографічної ситуації.

У дисертаційній роботі удосконалено науково-методичні підходи до аналізу, моделювання та прогнозування демографічних процесів в Україні, які відрізняються від існуючих підходів тим, що ґрунтуються на використанні математичних методів когнітивного та регресійного моделювання. Доцільно відмітити, що позитивним аспектом застосування на практиці даних методів є можливість, на основі використання демографічних аналітичних характеристик, комплексно оцінити демографічні процеси та за результатами аналітичної оцінки прийняти зважені управлінські рішення щодо напрямів регулювання демографічних процесів в Україні.

У дисертаційній роботі запропоновано систему забезпечення управління та регулювання демографічних процесів, в якій має місце функціонально-організаційна взаємодія її основних складових, таких як: політично-правова, соціально-економічна, екологічна, зовнішньополітична та інших факторів впливу як зовнішнього, так і внутрішнього середовищ, з метою управління та регулювання демографічних процесів, нівелювання негативного впливу факторів та їх наслідків з одного боку, та забезпечення умов для покращення впливу складових на розвиток системи демографічних процесів, який би з сприяв забезпеченню реалізації головних державних цілей стосовно розвитку демографічних процесів, – з іншого.

Тому, на нашу думку, при розробці методичних підходів до оцінки структури системи регулювання демографічних процесів слід звернути увагу на систему стратегічного планування їх розвитку та визначення головних сценаріїв її розвитку, беручи до уваги існуючі фактори як внутрішнього, так і зовнішнього впливу, що, на відміну від інших, дає можливість оцінити поточний стан розвитку демографічних процесів та визначити основні точки впливу для покращення ситуації, що дозволить державній демографічній політиці забезпечити розвиток та подальшу стабільність демографічних процесів.

У дисертаційній роботі обґрунтовано й сформульовано принципово нову концептуальну когнітивну модель системи забезпечення регулювання демографічних процесів, основою для якої слугують принципи та критерії, що направлені на реалізацію комплексного підходу та фокусування державної політики розвитку та регулювання демографічних процесів в умовах трансформаційних змін в Україні. Дана модель демонструє слабкі сторони державної політики та сфери життя населення, які є найбільш чутливими до змін, та дозволяє сформувати належні умови для розвитку демографічної системи з використанням запропонованої системи регулювання демографічних процесів.

За допомогою комплексного підходу щодо аналізу демографічних процесів, на основі систематизації демографічних показників та їх подальшого розподілу з використанням методу ранжування та кластеризації, стає можливим проводити швидко та точну оцінку стану розвитку демографічних процесів як на регіональному, так і державному рівнях та забезпечувати методично-наукове запровадження диференційованої політики держави в сфері регулювання демографічних процесів.

Крім того, функціональна модель системи демографічних процесів та її структурна будова, на відміну від інших, поєднує якісні та кількісні показники розвитку демографічної системи та її елементів, структурно-функціональні зв'язки між ними, а також реакцію системи на вплив внутрішніх та зовнішніх факторів, які визначають розвиток даної демографічної системи.

Ключові слова: населення, демографічні процеси, система регулювання, трансформації, людський капітал, система.

ANNOTATION

Lapshyn I. M. The regulation system of demographic processes under the conditions of national economy transformation. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The Thesis for a Candidate Degree in Economics from specialty 08.00.07 – demography, labor economics, social economy and politics. – Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, 2019.

The Thesis generalizes theoretical provisions, methodological and practical aspects regarding the development and improvement of demographic processes in Ukraine on the basis of further formation and improvement of the system of their regulation.

The theoretical generalization has been carried out and a new approach to the complex solution of a significant scientific and practical problem concerning the formation and improvement of the system of regulation of demographic processes has been developed. According to the results of scientific research approaches of domestic and foreign authors, who studied the problems of development and regulation of demographic sphere, it became possible to improve the interpretation of socio-economic cultural and legal essence of the concept of "demographic processes" in terms of using the system of their regulation.

The main essential characteristics and methods by which the system of state regulation of demographic processes is being implemented were singled out. Levers and factors of influence on their development were considered, based on researches of domestic and foreign scientists and the use of a systematic approach.

Demographic processes, like any other system, have their own structure, which consists of a set of elements that have their own attributes and properties, interact with each other, affect the overall development of the system and the development of each element, while having a number of separate functions. Such a system contains the properties and functions of each element. The interaction of all elements of such a demographic system leads to the emergence of new element properties. This system

strives for stability, balance and reduction of the influence of the external environment, that is, it strives for the stability of its development and for a harmonious interaction with its structural elements as well as with the external environment.

In case of the balance loss, the emerging of crisis or conflict, the system tries to restore it, thus going into the process of transformation of demographic processes and foresees mainly qualitative changes in its structure, in the interrelations of its elements, which ultimately leads to change of its state and forms of functioning. As of today, the demographic sphere of the country has crisis signs of development that are directly reflected in both natural and mechanical movement of the population. A way out of the crisis can be a comprehensive system of interacting political, legal, socio-economic and cultural-information methods and instruments that the state operates by managing them on the basis of demographic policy, based on the implementation of strategic, tactical and operational goals to create conditions conducive to achieve structural improvement and overall development of the system of demographic processes in the existing domestic and foreign policy conditions.

In the modern globalization-post-industrial dimension of the world economic structure, where in the process of material and spiritual goods production, such qualitative and quantitative characteristics of the population as human capital and labor potential are playing a key role, namely creating the conditions for improving the demographic and socio-economic processes of life becomes vital. The very question of the labor and human capital formation is the demographic basis of economic development.

The demographic, migration and social policies of the country all together are considered to have a crucial role in effective regulation of demographic processes, the main purpose of which is to ensure a decent standard of living for the population, which should be reflected in the receipt of an adequate amount of social goods and services. These levers form a solid foundation for improving demographic processes in Ukraine.

However, it should be noted that the regulation of demographic processes using only socio-economic methods is not ideal approach, since it does not always have a

long-lasting effect, only a comprehensive and sophisticated approach using political-legal initiatives and cultural-information methods can help to secure and improve the demographic situation.

The Thesis includes improved the scientific and methodological approaches to the analysis, modeling and forecasting of demographic processes in Ukraine, which differ from the existing approaches as they are based on the use of mathematical methods of cognitive and regression modeling. It is worth noting that the positive aspect of the application of these methods in practice is the ability to comprehensively evaluate the demographic processes on the basis of the use of demographic analytical characteristics and ability to make the right management decisions regarding the regulation of demographic processes in Ukraine.

The Thesis proposes a system for providing management, maintenance and regulation of demographic processes where functional and organizational interaction of its main components, such as political, legal, socio-economic, environmental, foreign policy and other factors of influence both from external and internal environment, with the aim of management and regulation of demographic processes, offsetting the negative impact of factors and their consequences on the one hand, and providing the conditions to improve the impact of components on development of the system of demographic processes that would contribute to the achievement of the main State goals for the development of demographic processes.

Therefore, in our opinion, when developing methodological approaches to assessing the structure of the regulating system of demographic processes, we should pay attention to the system of strategic planning and determine the main scenarios of its development, taking into account existing factors as internal and external influence, that unlike other gives an opportunity to assess the current state of demographic development and identify the main points of influence to improve the situation, which can allow the State demographic policy to ensure the development and further stability of demographic processes.

The Thesis substantiates and formulates a fundamentally new conceptual cognitive model of the system of ensuring the regulation of demographic processes,

which is based on the principles and criteria aimed at implementing a comprehensive approach and focusing the state policy of development and regulation of demographic processes in the context of transformational changes in Ukraine. This model demonstrates the weaknesses of public policy and the spheres of life of the population that are most sensitive to change and allows the creation of proper conditions for the development of the demographic system through the use of the proposed regulating system of demographic processes.

Having used a comprehensive approach to the analysis of demographic processes, based on the systematization of demographic indicators and their subsequent distribution using the method of ranking and clustering, it is possible to conduct a rapid and accurate assessment of the development of demographic processes at both regional and national levels and provide methodological and scientific implementation of State differentiated policy in the field of regulation of demographic processes.

In addition, the functional model of the system of demographic processes and its structural model, which unlike others, combines both qualitative and quantitative indicators of the development of the demographic system and its elements, structural and functional relationships between them, as well as the system's response to the influence of internal and external factors that determine the development of this demographic system.

Key words: population, demographic processes, system of regulation, transformations, human capital, system.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У наукових фахових виданнях, зарубіжних періодичних виданнях та виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Лапшин І. М. Державна соціальна політика в контексті регулювання демографічних процесів в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2019. – № 2, – С. 240–244 (0,68 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***

2. Лапшин І. М. Трудовий потенціал населення як домінуючий чинник розвитку демографічних та економічних процесів / М. Лапшин // Приазовський економічний вісник. – 2019. – № 2 (13). – С. 241–245 (0,67 друк. арк.) ***Індексується і реферується в базах даних: НБУ ім. В. І. Вернадського.***

3. Лапшин І. М. Аналіз рівня смертності населення в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2018. – № 3, т. 1. – С. 44–47 (0,26 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***

4. Лапшин І. М. Середня очікувана тривалість життя як показник розвитку демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Держава та регіони: Економіка та Підприємництво. – Запоріжжя, 2018. – № 3 (102). – С. 158–162 (0,40 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***

5. Лапшин І. М. Аналіз впливу трудових міграційних процесів на демографічну ситуацію в Україні / І. М. Лапшин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2018. – № 29, ч. 2. – С. 64–68 (0,60 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus.***

6. Лапшин І. М. Аналіз впливу статево-вікової структури населення України на формування трудових ресурсів / І. М. Лапшин // Економіка і

Фінанси. – 2017. – № 10. – С. 66–73 (0,40 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus International, Ulrich's Periodicals Directory.**

7. Лапшин І. М. Механізм регулювання демографічних процесів в Україні / Д. М. Васильківський, І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2017. – № 6, т. 2. – С. 48–51 (0,36 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.**

8. Лапшин І. М. Аналіз демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2016. – № 4, т. 1. – С. 175–178 (0,28 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.**

У закордонних періодичних наукових виданнях:

9. Lapshyn I. International Ranking and Clustering Systems in Complex Evaluation of Demographic and Migration Processes [Electronic resource] / S. Nesterenko, D. Vasylykivskiy, R. Kvasnytska, I. Lapshyn // Modern Development Paths of Agricultural Production. – 2019. – pp. 493–506 (0,24 друк. арк.). – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-3-030-14918-5_50 (doi: 10.1007/978-3-030-14918-5_50) **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, Web of Science.**

10. Lapshyn I. M. Social and Demographic Trends in Ukraine in Terms of Transformations / I. M. Lapshyn // International Journal of Economic and Society. – Memphis, Tennessee, USA. – Vol. 2, Issue 8, Dec. 2016. – Pp. 106–109 (0,33 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Google Scholar, Scientific Indexing Services, World Cat, OAJI.net, Research Bible, Cite Seerx, Infobase index, Mendeley.**

У матеріалах конференцій та інших наукових виданнях:

11. Лапшин І. М. Дослідження дестабілізаційного впливу бойових дій на сході країни на економічну та демографічну ситуацію / І. М. Лапшин // Сучасні проблеми та перспективи розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 квітня 2019 р. – Хмельницький–Сатанів). – Хмельницький: ХНУ, 2019. – С. 181–185 (0,14 друк. арк.)

12. Лапшин І. М. Роль людського капіталу в формуванні економічної та демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Сучасні тенденції розвитку світової економіки: нові виклики та проблеми : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р.). – Одеса: МГУ, 2019. – С. 184–187 (0,19 друк. арк.).

13. Лапшин І. М. Кластерний аналіз в оцінці демографічних процесів та ризиків в Україні / І. М. Лапшин // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Science, Research, Development Economy. Management» (London, 27.02.2018). – Warszawa, 2018. – P. 20–24 (0,24 друк. арк.).

14. Лапшин І. М. Теорія системності в дослідженні демографічних процесів України в умовах трансформаційних змін / І. М. Лапшин // Актуальні проблеми та перспективи трансформації міжнародних економічних відносин світового господарства : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (20–21 квітня 2018 р. – Хмельницький–Сатанів). – Хмельницький: ХНУ, 2018. – С. 31–34 (0,2 друк. арк.).

15. Лапшин І. М. Аналіз думки населення України щодо показників сприйняття власного благополуччя в контексті демографічного розвитку / І. М. Лапшин // Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (30 листопада 2016 р. – Хмельницький). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 103–106 (0,27 друк. арк.).

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	23
1.1. Сутнісна характеристика демографічних процесів та їх регулювання в умовах системних економічних трансформацій	23
1.2. Населення як складова демографічної безпеки, економічного потенціалу та розвитку України	42
1.3. Людський капітал в системі розвитку демографічних та соціально-економічних процесів	61
Висновки до першого розділу	81
РОЗДІЛ 2 ОЦІНКА СТАНУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН	83
2.1. Аналіз впливу факторів на чисельність та структуру населення України....	83
2.2. Оцінка причин міграційних процесів та їх впливу на демографічну та економічну сфери розвитку України	101
2.3. Аналіз рівня людського розвитку в контексті європейських та світових вимірів	126
Висновки до другого розділу	142
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	144
3.1. Складові елементи системи регулювання демографічних процесів	144
3.2. Планування регулювання демографічних процесів в трансформаційних умовах на основі когнітивного моделювання та сценарного підходу	162
3.3. Формування напрямів регулювання демографічних процесів в умовах трансформацій на основі регресійного прогнозування.....	178
Висновки до третього розділу	193
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ.....	228

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демографічна ситуація, яка склалася в Україні, потребує чіткого, систематичного і, насамперед, системного підходу з боку держави до регулювання як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні. Для забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку країни одними із визначальних є саме демографічні процеси, а проблеми їх розвитку варто розглядати через призму стратегічних інтересів держави. Дане питання повинно зайняти одне з першочергових місць на порядку денному.

Оскільки населення виконує роль так званого носія демографічного потенціалу, а в сучасних умовах, коли інтелект стає рушієм і основоположним чинником прогресу, саме становище та процеси демографічної сфери набувають особливої важливості. Таким чином, втрата людського потенціалу та ресурсів в якісному та кількісному вимірах, створює проблему для подолання економічної кризи та загрожує не лише розвитку, а й загальній безпеці країни. За таких умов необхідність розробки системи для врегулювання та загального покращення демографічних процесів з кожним роком постає все гостріше.

Питання регулювання демографічних процесів на фоні проблем зі зростанням смертності, зменшенням народжуваності та збільшенням кількості емігрантів є досить актуальними для стабільного розвитку країни. Розглядаючи дослідження сфери демографії, відмітимо, що в основному вони концентрувались на питаннях аналізу кількісних показників, що характеризують населення, та аналізу основних показників, що описують загальний демографічний стан. Проте, демографічні процеси, основні фактори, що їх визначають та впливають на їхнє формування, саме державне регулювання як ціла функціонуюча та єдина система, яка б об'єднувала усі фактори впливу на стан розвитку даної сфери, досі не розглядались як предмет дослідження. Це, в свою чергу, актуалізує необхідність детального розгляду, аналізу та формування діючої системи державної політики, який допоміг би

створити належні умови для покращення демографічної ситуації та процесів у країні задля забезпечення її стабільного розвитку.

Розглядаючи внесок вітчизняних науковців у створення методики та методології дослідження проблеми демографічного розвитку, відмітимо праці таких вчених, як: Л. І. Безтелесна, І. С. Благун, Д. П. Богиня, В. Я. Брич, Д. М. Васильківський, М. Д. Ведерніков, М. П. Войнаренко, О. М. Гончаренко, В. П. Горбулін, Б. М. Данилишин, Я. А. Жаліло, А. Б. Качинський, М. О. Кримова, І. О. Курило, В. І. Мунтіян, В. М. Нижник, С. І. Пирожков, М. Д. Романюк, Є. М. Рудніченко, М. В. Семикіна, Г. П. Ситник, В. С. Стешенко, А. С. Тельнов, Д. Г. Шушпанов та ін.

Окремо виділимо Лібанову Е. М., яка внесла вагомий вклад та розглянула весь блок проблем в сфері демографічних процесів. Певні сторони та проблеми демографічних процесів в Україні висвітлювали такі науковці, як: О. А. Малиновська, С. І. Пирожков та ін. З поміж інших країн, де демографічне становище є досить важким, дані питанням розглядали: Л. М. Анісов, В. Б. Дударев, М. Р. Єфімова, С. В. Соболева, О. В. Чудаєва та ін.

Проте, беручи до уваги значимість зазначених досліджень, відмітимо, що їхні результати проливають світло лише на певні сторони демографічних процесів. Більша частина робіт науковців висвітлює деякі сторони, демографічних процесів. На сучасному етапі постає потреба у систематизації поглядів на демографічні процеси та розвиток даної сфери, у формуванні своєрідної системи, яка б чинила першочерговий та відчутний вплив на фактори, що формують демографічну ситуацію в країні.

Візьмемо до розгляду демографічні процеси, що почали формуватися після розпаду СРСР і які розвивались відповідно до існуючих умов, розгляд, аналіз та систематизація яких, в свою чергу, зробить можливим створення підходу до їх регулювання на сучасному етапі.

За умов глобалізації світових процесів, важкої економічної ситуації та виникнення зовнішньополітичних питань і конфліктів формується актуальність даної роботи. Таким чином, на сучасному етапі дослідження проблем

демографічного характеру, значущим та таким, що потребує розробки, є підхід, де демографічні процеси розглядаються як цілісна система, що об'єднує в своїй структурі основні елементи, які формують умови для стабільного розвитку країни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано згідно з планом науково-дослідних робіт Хмельницького національного університету за темами: № 6Б-2015 «Механізми підвищення якості та конкурентоспроможності людського потенціалу в системі забезпечення соціально-економічних ефектів інтеграції України до ЄС» (номер ДР 0115U000223), де автором запропоновано поняття людського капіталу, визначено його роль у сучасному економічному просторі, досліджено вплив людського капіталу, на економічне зростання та демографічні процеси в Україні; № 12-2016 «Підвищення конкурентного потенціалу управлінського персоналу виробничих економічних систем» (номер ДР 0109U000519), де автором запропоновано сутнісну характеристику регулювання економічних та демографічних процесів.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка теоретико-методичних основ і практичних рекомендацій щодо формування системи регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність постановки та вирішення таких завдань:

- визначити концептуальні підходи щодо сутності та трактування поняття «регулювання демографічних процесів» на засадах системного підходу до управління процесами розвитку населення;
- комплексно дослідити демографічні процеси в країні та регіонах на основі методу ранжування та кластеризації;
- дати оцінку реального впливу факторів на демографічні процеси України та виокремити основні ризики і перспективи розвитку;
- сформулювати систему регулювання демографічних процесів на основі функціональної та організаційної взаємодії її головних елементів;

- розробити модель функціонування демографічних процесів і на її основі створити систему комплексного забезпечення їх регулювання в Україні;
- провести прогнозування розвитку демографічних процесів на основі використання методів математичного регресійного моделювання;
- визначити точки впливу на розвиток демографічних процесів на базі сценарного підходу до когнітивного моделювання демографічних процесів;
- розробити науково-практичні рекомендації щодо державного регулювання демографічних процесів та розробити заходи з можливістю їх реалізації на практиці.

Об'єктом дослідження є процеси демографічного розвитку в Україні та їх регулювання в умовах трансформації національної економіки.

Предметом дослідження є сукупність теоретико-методичних та науково-практичних засад формування системи регулювання демографічних процесів країни в умовах трансформації національної економіки.

Методи дослідження. Теоретико-методичною основою для вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань є загальнонаукові і спеціальні методи: діалектичний – для розуміння основ та сутності демографічних процесів (п. 1.1-1.2); системний – для характеристики демографічних процесів як системи, з набором конкретних функцій, якими володіє будь-яка нелінійна, динамічна, відкрита та саморегульована система, на яку здійснюється зовнішній вплив (п. 1.2); історичний – для розгляду тенденцій та змін у вивченні питання демографічних процесів та їх регулювання (п. 1.1-1.3); графічний – для наочної демонстрації, схематичної і графічної побудови матеріалів та результатів дослідження (п. 1.1-3.3); функціональний – для дослідження функції органів влади та їх вплив на демографічні процеси в країні (п. 1.3, 2.1, 3.1, 3.2); статистичного аналізу – для визначення закономірностей зміни показників демографічного розвитку (п. 2.1-2.3); експертні – для формування інтегральної системи оцінки рівня розвитку демографічних процесів в умовах трансформації (п. 3.2); порівняльно-економічний – при

здійсненні порівняльного аналізу різноманітних економічних процесів, тенденцій, явищ тощо (п. 2.1-2.3); наукового узагальнення – при здійсненні науково-теоретичних висновків, підведенні підсумків (п. 3.1-3.3); економіко-математичного моделювання – для використання методу кластерного аналізу (п. 2.1), когнітивного моделювання та складання сценаріїв розвитку демографічних процесів (п. 3.2).

Інформаційною базою дослідження є законодавчі та нормативно-правові акти з питань розвитку демографічних процесів, нормативно-правові акти України, офіційні матеріали Державної служби статистики України наукові публікації вітчизняних і зарубіжних вчених, матеріали Інтернет-видань, результати анкетних опитувань, думки провідних експертів з питань демографічного розвитку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні та вдосконаленні теоретико-методичних основ і розробці науково-практичних рекомендацій щодо побудови системи регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки. Найбільш вагомими теоретичними й практичними результатами, що характеризують новизну дослідження і особистий внесок здобувача, є такі:

удосконалено:

– концептуальну когнітивну модель системи забезпечення регулювання демографічних процесів, основою для якої, на відміну від існуючих, слугують принципи та критерії, що направлені на реалізацію комплексного підходу державної політики щодо регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки України. Дана модель демонструє слабкі сторони державної політики та за допомогою використання запропонованої системи дозволяє сформувати належні умови для підвищення ефективності регулювання демографічних процесів (ст. 163-170).

– визначення поняття «регулювання демографічних процесів», яке відрізняється від існуючих використанням системного підходу та є комплексною системою взаємодіючих політичних, правових, соціально-

економічних та культурно-інформаційних методів та інструментів, за допомогою яких здійснюється державне управління демографічними процесами з метою реалізації стратегічних цілей та формування людського трудового потенціалу та капіталу держави (ст. 38-39);

– комплексний підхід щодо аналізу демографічних процесів, який, на відміну від поширених, базується на систематизації демографічних показників та їх подальшого розподілу за допомогою методу ранжування та кластеризації, що дозволяє проводити швидку і точну оцінку стану розвитку демографічних процесів як на регіональному, так і на державному рівнях та забезпечує впровадження диференційованої політики держави у сфері регулювання демографічних процесів (ст. 96-98);

– систему регулювання демографічними процесами, в основу якої, на відміну від існуючих, покладена функціонально-організаційна взаємодія її основних елементів та факторів впливу зовнішнього і внутрішнього середовищ, яка дозволяє уникнути негативного впливу даних факторів та сприяти забезпеченню реалізації головних державних цілей розвитку демографічних процесів (ст. 148-150);

– систему стратегічного планування розвитку демографічних процесів та визначення головних сценаріїв її розвитку, що, на відміну від інших, дає можливість оцінити поточний стан розвитку демографічних процесів та визначити основні точки впливу для покращення ситуації, що дозволить забезпечити стабільний демографічний розвиток (ст. 173-177).

дістали подальшого розвитку:

– методичний інструментарій моніторингу демографічного стану, який, на відміну до існуючих, передбачає проведення оцінювання демографічних процесів за допомогою використання методів ранжування та кластеризації, що дозволяють в процесі проведення державного регулювання аналізувати та контролювати розвиток демографічних процесів з урахуванням виокремлених експертним методом груп демографічних показників та регіонів (ст. 99-100);

– дослідження факторного впливу в контексті порушення розвитку демографічних та міграційних процесів, які призводять до кризових трансформацій стану демографії, що, на відміну від існуючих, стає можливим виявлення та нейтралізація негативного впливу дестабілізуючих та посилення впливу стабілізуючих факторів на систему з метою створення можливості для регулювання демографічних процесів у майбутньому (ст. 105-115);

– науково-методичні підходи до аналізу, моделювання та прогнозування демографічних процесів в Україні, які ґрунтуються на використанні математичних методів моделювання, що дає змогу на основі використання демографічних аналітичних характеристик комплексно оцінити демографічні процеси та за результатами аналітичної оцінки прийняти зважені рішення щодо напрямів регулювання демографічних процесів в Україні (178-182);

– науково-методичні та практичні рекомендації щодо створення належних внутрішніх умов системного середовища та забезпечення протидії негативному впливу факторів системи, структура якої, на відміну від існуючих, є відображенням взаємозв'язку усіх її елементів та демонструє особливості взаємодії факторів, які мають найбільший вплив на розвиток процесів державної демографічної політики (ст. 183-193).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що основні положення дисертаційної роботи доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій щодо формування системи регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки України. Їх практичне застосування дозволяє підвищити результативність аналізу та прогнозування розвитку демографічних процесів за допомогою комплексної реалізації процедур діагностики і моніторингу та на їх основі визначити точки впливу для удосконалення демографічної політики.

Основні положення та результати дослідження, що мають прикладний характер, знайшли практичне застосування і впроваджені в установах Хмельницької області: Хмельницька міська рада – Управління праці та соціального захисту населення (довідка № 8-19/1154 від 29.07.2019 р.);

Хмельницька обласна державна адміністрація – Департамент економічного розвитку промисловості та інфраструктури (довідка № 98/1617 від 22.08.2019 р.); Управління державної міграційної служби у Хмельницькій області (довідка № 12/984 від 14.08.2019 р.); Комунальна установа Хмельницької міської ради «Агенція розвитку Хмельницького» (довідка № 41/328 від 05.08.2019 р.).

Окремі результати дослідження впроваджені у навчальний процес Хмельницького національного університету при викладанні навчальних дисциплін: «Економіка праці і соціально-трудова відносина», «Соціальна політика», «Основи наукових досліджень», «Економічна глобалізація», «Методика викладання у вищій школі» «Транснаціоналізація світової економіки» (довідка № 106 від 15.10.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною, завершеною науковою працею, у якій викладено авторський підхід щодо формування системи регулювання демографічних процесів в Україні. Основні положення дисертації, наукові результати, її висновки та рекомендації, які виносяться на захист, розроблено та обґрунтовано автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано ідеї та положення, що є результатом особистого доробку автора.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення і отримані результати дослідження доповідалися, обговорювалися та отримали схвалення на 5 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Міжнародні економічні відносина в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України» (м. Хмельницький, 30 листопада, 2016 р.); «Science, research, development economy. Management» (м. Лондон (Велика Британія), 27 лютого 2018 р.); «Актуальні проблеми та перспективи трансформації міжнародних економічних відносин світового господарства» (м. Сатанів, 20–21 квітня, 2018 р.); «Сучасні тенденції розвитку світової економіки: нові виклики та проблеми» (м. Одеса, 19 квітня, 2019 р.); «Сучасні проблеми та перспективи розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства» (м. Сатанів, 20 квітня, 2019 р.).

Публікації. Основні результати проведених наукових досліджень висвітлені у 15 наукових працях, загальним обсягом 5,66 друк. арк., з яких особисто автору належить 5,26 друк. арк., у тому числі: 8 статей обсягом 3,75 друк. арк., з яких особисто автору належить 3,65 друк. арк., у наукових фахових виданнях України, у тому числі які входять до міжнародних наукометричних баз даних, 2 публікації у закордонних періодичних наукових виданнях, обсягом 0,87 друк. арк., з яких особисто автору належить 0,57 друк. арк., та 5 публікацій у наукових збірниках тез, матеріалах конференцій та інших наукових виданнях обсягом обсягом 1,04 друк. арк., з яких особисто автору належить 1,04 друк. арк.

Структура. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, який містить 28 таблиць (з них 3 займають повні сторінки), 65 рисунків (з них 3 займають повні сторінки), список використаних джерел, що складається із 282 найменувань та викладений на 30 сторінках, анотацію на 11 сторінках та 5 додатків на 39 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Сутнісна характеристика демографічних процесів та їх регулювання в умовах системних економічних трансформацій

Головним чинником та рушієм соціально-економічного розвитку країни є її населення, яке, з одного боку, є складовою продуктивних сил та трудових ресурсів держави, а з іншого – споживачем товарів та послуг, де головну роль відіграє все наявне, а не лише працездатне населення. Розпочаті в минулому трансформаційні демографічні процеси населення у кількісному та якісному складі є неповоротними, що веде до глибинних структурних і системних зрушень потенціалу населення, як в регіонах, так і загалом в країні.

З отриманням незалежності процес пристосування населення України до нових соціально-економічних умов розвитку рефлексував у трансформації суспільно-демографічної системи демографічних процесів. У зв'язку із зупинкою та закриттям багатьох індустриальних підприємств, наприкінці ХХ ст. обсяг виробництва значно зменшився, рівень безробіття зріс, що сильно позначилось на демографічних процесах, зокрема на його механічному прирості та зміні статево-вікової структури населення.

Вплив економічних трансформацій на демографічну сферу не залишився поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців, що вилилось у створення методики та методології дослідження проблеми демографічного розвитку. Дослідженнями даного питання займалися такі науковці, як: Л. І. Безтелесна, І. С. Благун, А. А. Богданов, Д. П. Богиня, В. Я. Брич, Д. М. Васильківський, М. Д. Ведерніков, М. П. Войнаренко, О. М. Гончаренко, В. П. Горбулін, Б. М. Данилишин, В. А. Енгельгардт, Я. А. Жаліло, А. Б. Качинський, І. О. Курило, В. І. Мунтіян, М. Месарович, В. М. Нижник, С. І. Пирожков, М. Д. Романюк, Г.

П. Ситник, В. С. Стешенко, А. С. Тельнов, Ф. П. Тарасенко, І. Такахара, Ю. І. Черняк та ін. Зокрема, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. М. Лібанова провела дослідження широкого кола таких питань розвитку демографічних процесів, як: народжуваність, стимули до народжуваності, інноваційні заходи в демографії, зниження смертності, тривалість життя тощо, та зазначила, що спроби внести позитивні зміни в демографічну ситуацію України лише традиційними методами (виплата допомоги, покращення обслуговування в сфері медицини, створення нових робочих місць) є неефективним. Підкреслюється, головним чином, важливість застосування інноваційних підходів і відповідних змін демографічної поведінки населення [106].

Значний внесок у вирішення вказаної проблематики зробила І. О. Курило, яка у процесі власних досліджень питань депопуляції, старіння населення, народжуваності, смертності та тривалості життя, а також впливу державної демографічної політики на ці процеси, розглянула дію соціально-демографічних факторів на темпи економічного розвитку країни [90].

Виділимо також В. С. Стешенко, яка у своїх працях розглядає та аналізує демографічні процеси в Україні та колишньому Радянському Союзі. Чималу увагу вчена приділила питанням відтворення населення та трудових ресурсів в умовах розвинутого соціалізму, розвитку населення та його трудового потенціалу а також рівня народжуваності та загального демографічного розвитку України [200].

Проте, незважаючи на широке коло існуючих наукових напрацювань, проблема комплексного, системного регулювання демографічних процесів, потребує подальших досліджень, що пов'язано з необхідністю фокусування уваги на системності зазначених процесів, які характеризуються високим рівнем формалізації та різницею зв'язків в їх структурі.

Загалом, демографічний процес (лат. *processus* – просування), визначається як сукупність подій, що відображають розвиток у часі і просторі будь-якого явища, яке безпосередньо впливає на відтворення населення, зміну його чисельності та статеву-статевого складу [69; 90; 106; 194; 200].

До демографічних процесів відносять: народжуваність, смертність, шлюбність, припинення шлюбу (розлучуваність) та міграція населення. Окремі демографічні процеси по-різному співвідносяться з відтворенням населення і його динамікою. В загальному, елементи демографічних процесів представлені на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Елементи демографічних процесів*

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [69; 90; 106; 200]

Народжуваність, смертність, шлюбність та розлучуваність визначають режим відтворення населення, в сукупності з міграцією – приріст (спад) населення і напрям зміни його статеві-вікового складу. Незалежно від числа відповідних подій, народжуваність, шлюбність та імміграція є накопичувальними демографічними процесами, які сприяють підтримці певного рівня відтворення населення і його росту, тоді як смертність, розлучуваність та еміграція є процесами вибуття.

Зокрема, О. Д. Захарова зазначає, що основною характеристикою демографічних процесів є їх інтенсивність, що вимірює частоту демографічних подій (народжень, смертей, шлюбів тощо) по відношенню до всього населення в цілому, окремої когорти або статеві-вікової групи. Для кожного демографічного процесу існує система демографічних показників [69].

Схоже визначення дає Є. А. Кечина, за якою демографічний процес – це послідовність однойменних демографічних подій у житті людей, що мають значення для зміни їх поколінь. Демографічний процес – подія, що відбувається з окремою людиною, що має значення для зміни поколінь людей, зміни чисельності та структури населення, подружніх пар і сімей. Серед демографічних процесів виділяють процеси поповнення (народжуваність, шлюбність) та процеси вибуття (смертність, розлучуваність) [194].

З огляду на існуючі погляди науковців, зі свого боку можемо визначити демографічні процеси як такі системні явища, що відбуваються з населенням в цілому, тобто це не лише множина однорідних демографічних подій, а, насамперед, сукупність базових суспільних відносин та чинників, що ці відносини формують. Тобто демографічні процеси – це послідовна зміна стану розвитку демографічної сфери, куди входять такі процеси життєдіяльності населення, як: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, тривалість життя і загалом природний та механічний рух населення (міграція), де на ці процеси впливають політичні, соціальні, економічні, правові та інші чинники, які, в свою чергу, є важелями та головними елементами системи регулювання демографічних процесів.

Перейдемо для кращого розуміння до більш детального теоретичного розгляду окремих демографічних процесів. Зокрема, розглянемо народжуваність, яка представляє собою найважливіший демографічний, статистичний процес – народження дітей в сукупності людей, тобто серед населення, що є позитивним процесом з точки зору відтворення та збільшення його чисельності. На народжуваність впливає вік жінок та статево-вікова структура суспільства. Окрім того, одними з головних факторів є рівень шлюбності, сімейне регулювання, природні та соціально-економічні фактори, суспільне положення жінок, рівень життя та культури, житлові умови та соціально-демографічна політика.

Протилежним народжуваності є демографічний процес смертності – вимирання покоління людей, який формує природній рух населення. З початку незалежності України смертність переважає народжуваність, та, що не менш

важливо, в країні невелика середня тривалість життя. Головними причинами смертей є хвороби серця, новоутворення та нещасні випадки.

З точки зору демографії, шлюбність – це демографічний процес створення сім'ї, що веде до народження дітей. На сучасному етапі шлюбність набула нових характерних рис, за яких зріс вік взяття шлюбу, його недовговічність, відсутність розподілу обов'язку в сім'ях та малодітність, що, в свою чергу, негативно впливає на покращення демографічної ситуації в країні.

За оцінками науковців в сфері демографії, для того, щоб покоління мали просте заміщення, поділ сімей за кількістю дітей має бути наступним: бездітні сім'ї – 4 %, одnodітні – 10 %, 2- та 3-дітні – кожна по 35 %, 4-дітні і більше – 16 %. На кожну сім'ю в середньому повинно припадати 2,6 дитини, а частка сімей з двома і більше дітей має становити не менше 51 % від усіх сімей [122]. В Україні ж за офіційною статистикою, починаючи з 1990-х років, кількість шлюбів має тенденцію до зменшення, причиною чого вважається, насамперед, соціально-економічне становище та перехід країни до європейського типу шлюбності [134].

Протилежним до шлюбності є інший демографічний процес – розлучуваність, тобто припинення шлюбу при житті обох одружених, який має негативний вплив на відтворення населення. Головними причинами розлучуваності є тривалість шлюбу, вік припинення шлюбу подружжя, різниця у віці та вік взяття шлюбу; не менш важливим є кількість дітей в родині: чим вона більша, тим менша ймовірність розлучуваності. Однак, окрім цього не варто відкидати такі фактори, як: релігія, народні традиції, шлюбне законодавство [134].

Загалом, на нашу думку, демографічні процеси перебувають у постійному розвитку, піддаються впливу факторів (елементів), зазначених вище та впливу ззовні – це постійні та безперервні зміни в суспільстві. Станом на період дослідження, демографічні процеси в Україні перебувають в явній кризовій ситуації. На наш погляд, для сучасної демографічної ситуації в Україні характерні різке зменшення народжуваності; зростання рівня смертності, що

призводить до зупинення природного приросту населення; його старіння; збільшення демографічного навантаження на працездатну частину населення; скорочення тривалості життя, зокрема, чоловіків; загальне погіршення здоров'я нації; зростання інтенсивності міграційних процесів, які мають суперечливий вплив; демографічні та соціально-економічні показники, які часто мають негативне забарвлення [69; 90; 106; 200].

Погіршення розвитку в демографічній сфері почалось не сьогодні чи вчора, воно постійно розвивається разом із суспільством, і є наслідком як негативних явищ минулого, так і відсутності актуальних позитивних суспільних зрушень, яких вимагало та продовжує вимагати суспільство сьогодні. Відсутність позитивних змін приводить до постійного погіршення, тобто до поглиблення кризи [190].

На наш погляд, демографічні процеси є соціальною детермінантою економічного розвитку країни. Криза політичного та соціально-економічного елементів державної системи прямо відбилась на демографічних процесах, через те, що ці елементи мають потужний взаємний зв'язок, наслідком чого, відповідно, стало зростання бідності, безробіття, зниження народжуваності та збільшення смертності, еміграція населення закордон.

На момент дослідження Україна перебуває на останніх місцях з поміж усіх країн за показниками демографічного розвитку. Найбільш гострими є проблеми медицини та охорони здоров'я. В нашій країні не просто чисельність населення скорочується, а й його якість. Середня тривалість життя зменшується, дитяча смертність перебуває на критично високому рівні, що є прямим свідченням негативних структурних трансформацій не лише економіки, а й демографічної сфери. Тобто система демографічних процесів, з огляду на її характерний стан, перебуває в затяжній та структурній кризі.

Беручи до уваги кризу не тільки у демографічній сфері, а й в усіх інших сферах діяльності країни, починає формуватися негативний синергетичний ефект, який ще більше посилює вплив усіх факторів на демографічний розвиток. Система втратила свою рівновагу й через неминучий конфлікт своїх структурних

елементів намагається її відновити: вона потребує втручання та відновлення централізованого регулювання задля подолання кризи [77].

Системні порушення демографічних процесів в Україні вилились в затяжну кризу демографії. Демографічні процеси втратили рівновагу своєї структури та здатність до подальшого прогресу в заданих раніше рамках, параметрах та напрямку, що в сукупності спричинило як депопуляцію кількості населення, так і погіршенням якісних показників.

Підтвердженням цьому є слова В. С. Стешенко, яка визначає демографічну кризу як певний стан демографічної реальності, для якого характерна втрата здатності суспільного організму країни до самовідтворення населення у досягнутій якості та кількості. Хоча окремі складові демографічної кризи виникли та формувались в Україні протягом багатьох десятиліть, задовго до сучасної політичної і соціально-економічної зміни, криза 1990-х рр. перервала відносно плавну демографічну динаміку та посилила негативні тенденції у всіх складових демографічного процесу.

Окрім того, зазначається, що на сучасному етапі наша країна відноситься до найбільш неблагополучних у демографічному відношенні країн світу. Важливий прояв сучасної демографічної кризи – кризовий стан дітонародження. Як відзначає В. С. Стешенко, більшість пар обмежуються народженням однієї дитини або залишаються бездітними, внаслідок чого рівень народжуваності вкрай низький. Головний чинник низької дітородної активності – недостатнє економічне забезпечення. Рівень доходів переважної більшості населення недостатній не лише для утримання та виховання бажаної кількості здорових дітей, а й для належного відновлення робочої сили батьків [199].

З точки зору директора Інституту демографії і соціальних досліджень України Лібанової Е. М., вихід з кризової ситуації не можливий лише завдяки економічним змінам, а, швидше, за допомогою зміни культурних настанов, менталітету населення та інформаційній пропаганді з боку держави. Зокрема зазначається, що українська нація в процесі засвоєння західних моральних та культурних цінностей, пріоритетом для себе ставить економічно-фінансові засоби

розвитку, не звертаючи увагу на такі основоположні принципи суспільної свідомості, як допомога, рівність та співчуття [107–110].

Якщо розглядати демографічні процеси в Україні в умовах трансформаційних змін, слушним є погляд Лібанової Е. М. про системність кризи. На думку вченої, криза розпочалась, головним чином, через трансформації основ суспільного життя, перш за все, через зміну системи національного виробництва. На думку Лібанової Е. М., криза розвитку демографії є не причиною, а наслідком кризи інших сфер розвитку країни, які найбільше впливають на демографічні процеси [111; с. 10]. Саме тому в дисертаційній роботі ми плануємо розглядати демографічні процеси через призму системності.

На думку Курило І. О., зниження народжуваності, втрата традицій багатодітності – фундаментальна тенденція сучасності. Головною складовою й проявом сучасної кризи демографії в Україні стала криза здоров'я населення. Стан здоров'я у перехідний період значно погіршився внаслідок збідніння більшості населення, соціальних потрясінь, занепаду системи охорони здоров'я, поширення таких суспільних хвороб, як пияцтво та наркоманія. Це привело до значного зменшення середньої тривалості життя, народжуваності та зростання смертності [92]. За таких умов система демографічних процесів перестала мати ряд своїх необхідних атрибутів та принципів існування, після чого наша країна тривалий час не може відновити стан рівноваги у демографічній сфері.

Неабиякий вплив на втрату рівноваги спричинила і втрата координаційного існування елементів системи. Входження українського суспільства до етапу демографічної кризи було пов'язано, насамперед, з нежиттєздатністю старої системи устрою суспільства та масштабними процесами, які супроводжували соціально-економічні реформування та зміни.

На наш погляд, новий суспільний організм може бути життєздатним лише за умови істотного поліпшення в країні соціальної якості населення, його трудового потенціалу, подолання корупції та вирішення конфлікту на Сході країни. Без поліпшення соціально-економічної якості населення подолання

демографічної кризи в Україні є нереальним, навіть якби вдалося звести до нуля депопуляцію. Варто розуміти, що криза є формою внутрішньо суспільного конфлікту під час розвитку системи і привела систему функціонування демографічних процесів в стан дисбалансу.

Реальне досягнення необхідного для розвитку сім'ї і суспільства, режиму природного руху населення в Україні, тобто потрібної збалансованості народжуваності та смертності, можливе лише завдяки реформуванню як демографічної, так і політичної та соціально-економічної сфер, оскільки вони мають найбільший вплив на населення [201].

З нашої точки зору, необхідним є перегляд системи критеріїв оцінки у вивченні демографічних процесів на сучасному етапі, оскільки в нашій країні не просто триває процес старіння населення, а й доволі швидкими темпами розвивається еміграція, в той час як знижуються такі важливі показники, як народжуваність та очікувана тривалість життя.

Відмітимо, що будь-яка система, в тому числі система демографічних процесів, прагне до стабільності, рівноваги та зменшення впливу зовнішнього середовища. Стабільність та рівновага системи демографічних процесів, на нашу думку, полягає в її гармонійній позитивній взаємодії зі своїми структурними елементами і із зовнішнім середовищем. В разі втрати рівноваги, початку кризи чи конфлікту, система намагатиметься її відновити, такий процес називається трансформацією [23].

Сьогодні трансформації соціально-економічних тенденцій в країні негативно позначаються на демографічних процесах. Розробка стратегії розвитку цих процесів та оновлення системи економічних і соціальних точок впливу на демографічні процеси, залишаються незавершеними та невирішеними. Сучасна динаміка та тенденції демографічної сфери України, де питання збереження та покращення генофонду, відтворення не стільки кількісного, скільки якісного людського капіталу та ресурсів, усталених демографічних елементів розселення, беручи до уваги кризові явища та їх вплив на соціально-економічний розвиток держави, підкреслюють актуальність проблематики. Ми ставимо за мету

здійснити глибоке дослідження демографічних процесів в країні та визначити основні сторони впливу на ці процеси задля можливості їх постійного та своєчасного регулювання.

Трансформаційний період в Україні характеризується затяжною системною кризою, що проявляється на рівні сіл і міст. Науково підтверджує таке твердження В. С. Стешенко, яка відзначає, що багатосторонні економічні зміни, посилені впливом соціально-демографічних процесів, а на сучасному етапі розвитку й зовнішніх впливів, зокрема бойових дій на сході країни, спричинили трансформацію усіх сфер демографічного прояву в країні [40, с. 26–30].

Трансформація демографічних процесів є їх постійним розвитком та змінами. Будь-який процес має свою мету та несе за собою зміни як кількісного, так і якісного характеру [259]. Демографічні процеси розвиваються системно, тому їх розвиток теж є системним. Таким чином, дослідження якісних та кількісних показників розвитку демографічних процесів дозволить зрозуміти ступінь трансформацій їх розвитку. Для більш детального розуміння трансформації демографічних процесів, розглянемо головні її етапи, які наведено в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Етапи трансформації системи демографічних процесів*

Етап розвитку	Характеристика процесу розвитку
Стрімкий стабільний розвиток	Спостерігається єдність та гармонія елементів системи. Інтенсивний розвиток усіх сфер життєдіяльності. Населення та економіка стабільно розвиваються та зростають. Система є відкритою та мало вразливою, в тому числі до впливу ззовні. Існує чіткий порядок у структурі
Етап втрати рівноваги	Втрата гармонічної цілісності системи, якісного розвитку та імпульсу зростання. Сила зв'язків елементів всередині системи слабшає. Функціональний та організаційний розвиток структурних елементів порушується, що може мати негативний прояв, в тому числі і при взаємодії із зовнішнім середовищем. Починається кризовий процес трансформації системи
Розпад системи	Вибір нових орієнтирів системою та її елементами, деякі з яких або відмовляються від своїх функціональних обов'язків та намаганням отримання нових функцій в системі або ж навпаки – небажанням змінюватись, що веде до погіршення роботи системи. Продовжується жорсткий період трансформації
Початок нової системи	Відновлення рівноваги функціонального та організаційного розвитку структурних елементів, система та її елементи обирають новий шлях розвитку

* узагальнено автором на основі [55; 74; 87; 89]

Однак, варто зауважити, що зміни та розвиток демографічних процесів лише ведуть до загальної трансформації даної системи. Зміни – це скоріше відображення кількісних та якісних характеристик. Трансформація демографічних процесів передбачає в основному якісні зрушення в її структурі, у взаємозв'язках її елементів, що в кінцевому рахунку веде до зміни як її стану, так і форм функціонування.

На нашу думку, будь-яка система розвивається лише через глибинні структурні зрушення і трансформацію, через конфлікти та кризу всередині системи та з навколишнім середовищем її існування. Подолання таких криз та конфліктів є трансформаційними зрушеннями в розвитку системи. Такі зрушення не завжди є позитивними, тому постає питання регулювання демографічних процесів таким чином та створення таких умов для їх функціонування, щоб трансформаційні зрушення несли позитивний характер.

Якщо розглядати демографічні процеси в країні з точки зору теорії системності, виявиться, що кризові явища не мають однієї конкретної причини, а кризова ситуація, яка розвивається роками, є наслідком занепаду усіх сфер діяльності країни та її населення [140]. Детермінуючи демографічні процеси як систему, відмітимо досить чітко та вдале визначення Ф. І. Перегудова та Ф. П. Тарасенка, котрі зазначають, що система – це множина взаємозв'язаних елементів, що існують окремо від зовнішнього середовища, взаємодіючи з ним як одне ціле [143]. В. Н. Сагатовський дав визначення системі як кінцевій множині функціональних елементів і відносин між ними, яка виділена з середовища відповідно до визначеної мети в рамках певного часового проміжку [183].

З погляду демографічних процесів як системи, кризові явища не можливо вирішити, покращуючи чи здійснюючи реформи лише в соціальній сфері, оскільки, як зазначено вище, демографічні процеси – це система, що складається із сукупності різних сфер життєдіяльності країни та населення. Відтак, на наш погляд, лише докладаючи зусиль для покращення усіх елементів системи, а саме: політичного, правового, економічного, соціального становища та інших

сфер, можна здійснити позитивні зрушення в розвитку демографічних процесів [40, с. 2–4].

Оскільки ми розглядаємо демографічні процеси як систему, тому для вирішення проблеми розвитку демографічної ситуації в країні потрібно використовувати саме системний підхід, де демографічні процеси виступають як одне ціле і які можна охарактеризувати за якісними, кількісними та функціональними ознаками, унікальною структурою, зв'язками та функціями (рис. 1.2).

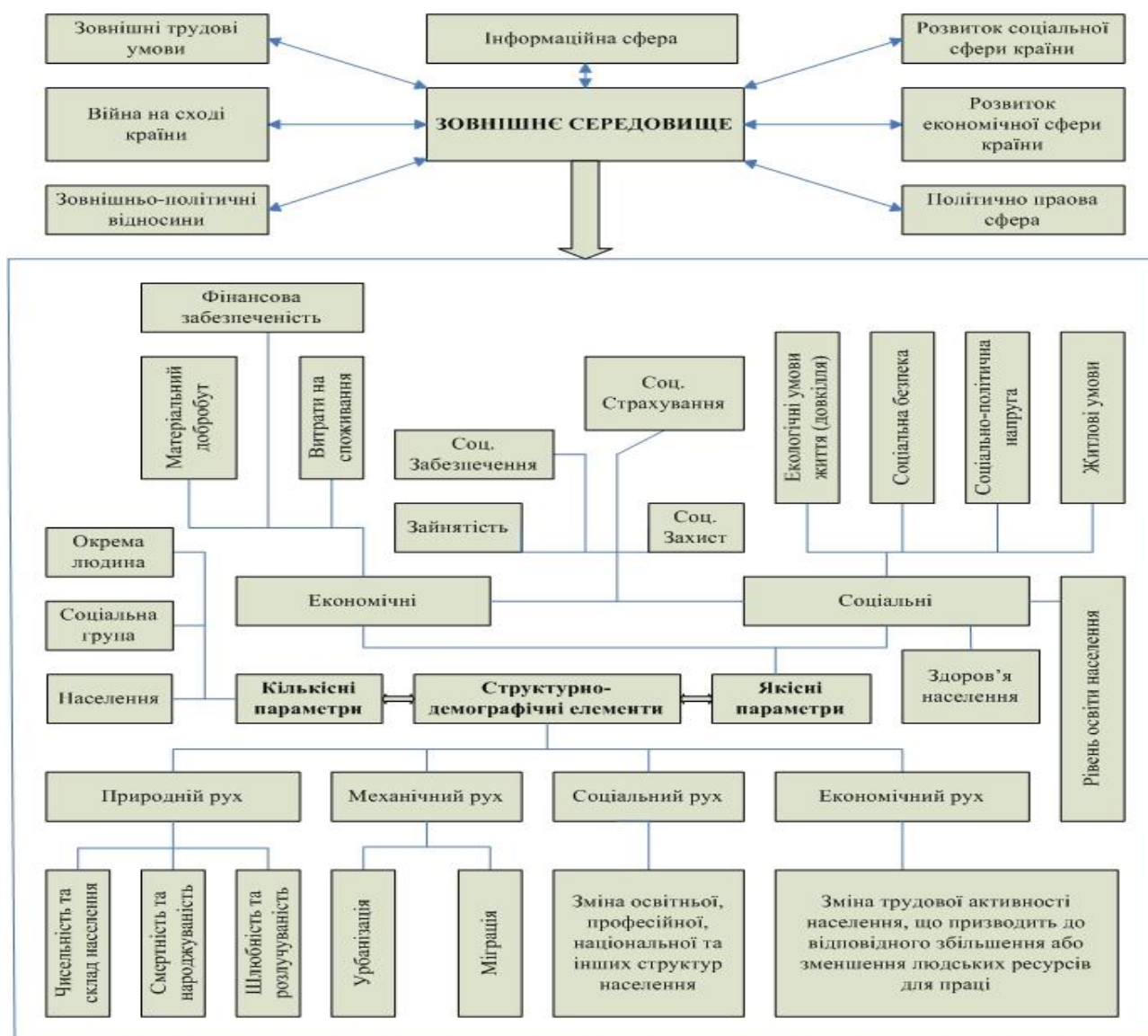

Рис. 1.2. Структурна модель демографічних процесів в Україні*

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [40; 69; 90; 107]

З рис. 1.2. видно, що елементи структури демографічних процесів впливають не лише на соціально-економічні процеси відтворення населення,

тобто якісні параметри, а й кількісні, куди можемо віднести вплив зміни народонаселення на розвиток суспільства. Однак за сучасних умов, варто приділити увагу й впливу зовнішніх факторів.

Як і будь-яка система, демографічні процеси мають свою структуру, яка складається з сукупності елементів, які мають свої певні атрибути та властивості, взаємодіють між собою, впливають на загальний розвиток системи та на розвиток кожного її елемента, виконуючи при цьому ряд функцій. Загалом, така система містить в собі властивості та функції кожного елемента. Взаємодія усіх елементів такої демографічної системи полягає в існуванні взаємного впливу усіх елементів системи один на одного. Оскільки, за теорією системності, будь-яка система існує та розвивається завдяки впливу із зовні та внутрішній взаємодії її елементів, демографічні процеси в даному випадку не є виключенням. Ці процеси піддаються постійному впливу як з середини системи, так і ззовні. В даному випадку зв'язки системи та направленість їх впливу визначають її стан [4].

Що стосується структури демографічних процесів, то як і будь-яка система вона складається з ряду елементів, якими є окремі люди та великі соціальні групи, так і загалом все населення – суспільство. Дані елементи мають поєднання в структуру та загальну ціль. Структура в цьому випадку виступає найбільш істотними складовими та зв'язками, які мало змінюються при поточному функціонуванні системи і забезпечують існування системи та її основних властивостей.

Структура описує організованість системи, стійку в часі впорядкованість елементів та зв'язків між ними. Ціль такої системи залежно від контексту і стадії пізнання має різне наповнення: «кінцевий результат» або ж, як в даному випадку – «постійний розвиток та покращення». Тому для можливості всебічного вивчення проблеми розвитку демографічних процесів варто врахувати та дослідити їх елементи, зв'язки між ними, їх структуру та мету. Для здійснення такого вивчення, аналізу та дослідження слід розуміти поняття, які характеризують функціональний розвиток демографічних процесів як системи.

До таких понять можемо віднести: поточний стан системи демографічних процесів, тобто встановлення значень параметрів системи на певний момент часу; стала поведінка системи – існуючі закономірності переходу розвитку демографічних процесів з одного стану в інший, що визначаються як взаємодією із зовнішнім середовищем, так і цілями самої системи; еволюція – закономірний розвиток системи в часі, при якому може змінюватися не тільки її стан, а й фізична природа, структура, поведінка та навіть мета; життєвий цикл – стадії процесу розвитку демографічних процесів.

При проведенні дослідження демографічних процесів варто розуміти та пам'ятати про існуючі загальносистемні властивості, які можуть вплинути на результати даного дослідження. До таких властивостей віднесемо:

- структурність – система володіє цілісністю, що має свої кордони, при цьому в деяких аспектах дослідження сила зв'язків елементів всередині системи є важливішою, ніж сила зв'язків елементів системи з елементами зовнішнього середовища;

- цілісність – властивості, які не притаманні окремим елементам системи, коли можливості системи перевершують суму можливостей її елементів;

- ієрархічність – кожен елемент може розглядатися як окрема система, сама система, в свою чергу, може розглядатися як елемент певної над системи;

- функціональність – прояв певних функцій при взаємодії із зовнішнім середовищем;

- організованість – полягає в наявності структури та функціонування [26; 138; 181; 226].

Окрім загальних властивостей, не менше важливими є закономірності та принципи функціонування систем, в тому числі демографічних процесів, оскільки вони в цій роботі будуть розглядатись з точки зору теорії систем та системного аналізу. Загальні закономірності та принципи функціонування і розвитку складних систем розглядалися як у працях Людвіга фон Берталанфі, так і в працях менш відомих авторів. Серед таких принципів та закономірностей виділимо наступні принципи в табл. 1.2.

Принципи функціонування системи демографічних процесів*

Назва принципу	Сутність принципу	Демографічні процеси через призму принципів функціонування системи
Принцип семіотичної безперервності	Система є відображенням середовища, в якому вона існує	Для покращення демографічних процесів потрібно регулювати середовище, в якому вони розвиваються
Принцип зворотного зв'язку	Стійкість системи визначається взаємовпливом її елементів	Демографічні процеси мають розвинуту структуру елементів, де можна виявити взаємозв'язок
Принцип безперервності організації	Система є відкритою до своєї структурної модифікації	Структура демографічних процесів є системно організованою
Принцип сумісності	Наявність структурної організаційної однорідності	Демографічні процеси є системою взаємодії індивідів та суспільних груп з іншими елементами системи
Принцип взаємних співвідношень	Виконання функцій одних елементів системи іншими	Демографічні процеси мають цілісний системний характер
Принцип різноманітності	Наявність різноманітності елементарної структури системи	Різнманітність елементів демографічних процесів веде до її врівноваження
Принцип моноцентризму	Для стійкості система повинна мати один центр	Демографічні процеси розглядаються як моноцентрична система що об'єднується навколо проблеми розвитку народонаселення країни
Принцип найменшого відносного спротиву	Для стійкості систем, її елементи повинні перебувати в мінімальному спротиві	Даний принцип дозволяє порівняти елементи системи демографічних процесів за спротивом
Принцип зовнішнього доповнення	Взаємодія елементів системи за рахунок зворотних зв'язків	Встановлення причинно-наслідкових зв'язків елементів системи демографічних процесів
Принцип розбіжності	Зміна елементів системи під зовнішнім впливом	Демонстрація впливу зовнішніх факторів на демографічні процеси
Принцип прогресуючої механізації	Прагнення системи до рівноваги	Визначенні та встановлення необхідних механізмів для якісного регулювання демографічних процесів на основі аналізу функцій елементів системи
Принцип актуалізації функцій	Система виступає організованою лише тоді, коли властивості її частин проявляються, як функції збереження і розвитку системи	Система демографічних процесів, де набір функцій елементів дозволяє визначити їх роль в системі

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [10; 22; 72; 104; 188, 189; 227; 238]

Такий підхід дозволить отримати якісно нові знання та сформувані свіжий погляд на сучасний розвиток демографічних процесів в Україні. Загалом, відмітимо, що система демографічних процесів має усі атрибути класичних систем, що проявляється в її розвитку, а також дозволяє зрозуміти те, яким чином можна дослідити її стан та процес розвитку, визначити складові елементи та зв'язки і їх взаємовпливи та вплив зовнішнього середовища на таку систему [104].

Окрім цього, системний підхід спрощує розуміння того, яким чином можна вплинути на систему, задля її подальшого прискореного розвитку. Тобто, розглядаючи демографічні процеси системно, можна створити дієву систему їх регулювання. Зрозуміло, що регулювання системи здійснюється з її центру, яким є державна влада, яка на основі наявних даних про стан розвитку демографічних процесів, приймає рішення, яким чином потрібно діяти для досягнення позитивних результатів.

Оскільки, демографічна криза загрожує не тільки уповільненню розвитку держави, а й загалом її безпеці, влада має сконцентруватись на розробці та вдосконаленні ефективних методів, реалізація яких приведе до розвитку як демографічної сфери, так і країни загалом. В розробці таких методів є задіяним законодавчий орган, робота якого повинна здійснюватися відповідно до Конституції України, за якою життя та здоров'я людини і населення, їх недоторканність і безпека визнаються найбільшою цінністю суспільства.

Таким чином, держава повинна виступати гарантом цих прав, що в умовах демографічної кризи є вкрай актуальним питанням, оскільки дана криза негативно впливає як в цілому на суспільство, так і торкається найбільш незахищених його верств, більше того – це негативно впливає на безпеку самої країни. Тому питання регулювання демографічних процесів є досить гострим та є важливою складовою на шляху до подолання демографічної кризи. На рис. 1.3 наведена загальна схема регулювання демографічних процесів.

Вітчизняні науковці визначають державне регулювання як систему заходів для здійснення допоміжної, компенсаційної та регулюючої діяльності,

спрямованої на створення адекватних умов для ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку державної економіки та суспільства загалом [51]. Основою для такого державного регулювання виступає система регулювання – внутрішній устрій машини, приладу, апарата, процесу, що приводить їх в дію, в даному випадку система регулювання демографічних процесів є сукупністю методів, важелів, форм та засобів впливу на економічні та соціальні відносини, які склалися між суб'єктами та об'єктами державного регулювання [45; 130].

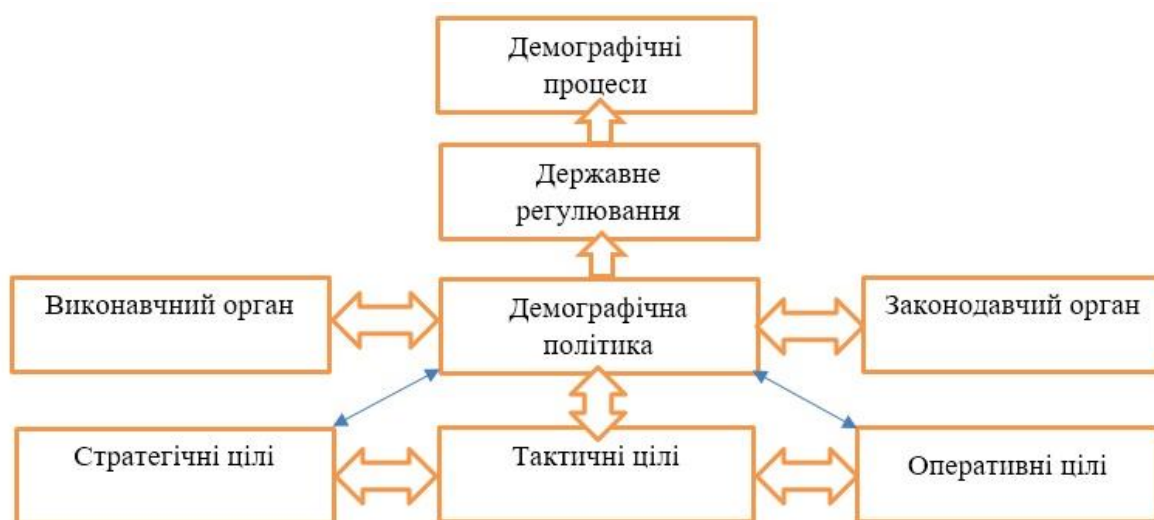

Рис. 1.3. Загальна схема регулювання демографічних процесів*
*сформовано та доопрацьовано автором на основі [45; 51; 101; 130]

На наш погляд, регулювання демографічних процесів – це комплексна система взаємодіючих політичних, правових, соціально-економічних та культурно-інформаційних методів та інструментів, якими держава оперує шляхом управління ними на основі демографічної політики, яка базується на реалізації стратегічних, тактичних та оперативних цілей для створення умов, які сприяють досягненню структурного та загального покращення системи демографічних процесів в існуючих внутрішніх і зовнішньополітичних умовах.

Демографічна політика виступає основою в державному регулюванні демографічних процесів. «Демографічна політика» – це система прийнятих на державному рівні засобів, за допомогою яких держава та її соціальні інститути, мають досягнути встановлених цілей демографічного розвитку [40, 53].

Для подолання негативної демографічної ситуації в Україні необхідна

дієва демографічна політика, яка формується комплексом концепцій стратегій та цілей демографічного розвитку. Фактично держава повинна спрямовувати власні ресурси і засоби на розвиток соціально-економічних показників відтворення населення, на досягнення довгострокової перспективи його відтворення, враховуючи регіональні особливості.

Демографічна політика отримала свій прояв у концепції демографічного розвитку України на 2005–2015 рр., де основним положенням є трактування демографічної політики не як складової соціально-економічної політики, а як її особливої спрямованості, демографічної орієнтації. Суб'єктом демографічної політики виступає держава, об'єктом – природні процеси народжуваності і смертності, процеси міграції населення, умови і рівень життя, сімейно-шлюбні відносини населення, формування трудових ресурсів та рівень зайнятості [159].

Щодо головних напрямів для реалізації сімейної політики з боку держави, то відмітимо, що її регулює Концепція державної сімейної політики України, що була прийнята ще у 1999 р. До таких напрямів можемо віднести: забезпечення належного співвідношення зайнятості в суспільному виробництві з виконанням сімейних обов'язків; забезпечення охорони здоров'я сім'ї, розвиток системи соціально-консультативної допомоги населенню; поліпшення матеріальних умов життєдіяльності сім'ї та забезпечення її стабільного існування [45; 160].

Підтвердженням цьому є слова Ірини Курило, яка вказує на те, що наша країна за народжуваністю близька до середньоєвропейського рівня. Вчена відзначає, що демографічні процеси – це та сфера, де регулятивні можливості держави щодо їх регулювання є досить обмеженими. Фактом є те, що в країнах, де соціальна та економічна ситуація сприятлива, існують демографічні проблеми, так як і в бідних країнах, які мають риси традиційного типу відтворення населення, відрізняються порівняно високою смертністю і ще більш високою народжуваністю, а також помітним міграційним впливом в більш розвинені країни.

Приклад країн Африки показує, що стрімкий розвиток демографічних процесів на сьогодні зосереджений саме там, де населення бідне, а економіка знаходиться в незадовільному стані, тоді як в Європі, Японії та Північній Америці спостерігаються низька народжуваність та смертність, попри високу

тривалість життя. Проблема в тому, що при цьому відбувається старіння населення, що веде до депопуляції. Україна за рівнем старіння, розташована ближче до європейських країн за демографічною ситуацією.

Як зазначає вчена, основна демографічна проблема в нашій країні – високий рівень передчасної смертності, на що впливає спосіб життя в цілому і умови праці. Курило О. І. бачить можливість покращення демографічної ситуації двома шляхами: 1) грошове стимулювання, однак зараз їх розтягують в часі, що не є достатньо ефективним; 2) податкові пільги, розраховані для найменш забезпечених верств населення.

З точки зору негрошових шляхів вирішення проблеми покращення демографічної ситуації, сюди можна віднести: створення умов для поєднання зайнятості та материнства, гнучкі графіки роботи, розвиток дитячих дошкільних установ, компенсація частини оплати праці приватної няні, зручна система батьківських відпусток, гендерна рівність (участь батька у вихованні та догляді за дитиною), усунення диференціації виплати за черговістю народження дитини.

Згідно з ВООЗ, на тривалість життя впливає кілька груп чинників: спосіб життя і поведінка самозбереження, рівень життя (добробут), стан екології і генетика, охорона здоров'я. За статистичними даними ВООЗ, на образ життя припадає 50 %, на рівень життя 25 %, та по 12,5 % – на екологію та медицину. Що стосується України, то спостерігається високий рівень алкогольно-залежної смертності серед чоловіків у працездатному віці та високий відсоток курців серед жінок та чоловіків. Сюди додаються важкі умови праці на шкідливих і небезпечних виробництва, яких в західних країнах вже давно немає.

Цікавим є той факт, що у 1966–1967 рр. тривалість життя в Україні була приблизно така сама, як і в Західній Європі, після чого в Європі була розгорнута потужна кампанія за здоровий спосіб життя, переглянуті екологічні стандарти, була переглянута соціальна політика, тоді як Україна на це не відреагувала належним чином, тому зараз і спостерігаємо таку різницю в розвитку демографічних процесів в Україні та країнах ЄС [91].

1.2. Населення як складова демографічної безпеки, економічного потенціалу та розвитку України

Ключове місце в системі соціально-економічних відносин та суспільного виробництва займає людина та загалом населення, яке не лише виступає початком організації усіх виробничих процесів, а й визначає напрями економічного та соціального розвитку країни. Саме така характеристика, як якість населення та людських ресурсів, визначає ефективність економіки нашої країни. Окрім цього, сама система управління та регулювання людського розвитку, економічних та демографічних процесів також спричиняє значний вплив на ефективність трудової діяльності та, відповідно, на соціально-економічний й демографічний розвиток [45].

Населення та розміщення продуктивних сил виступає демографічно-економічною категорією та є одним з найважливіших показників соціально-економічного розвитку та безпеки країни в цілому. Система виробництва та соціально-економічних відносин, в яких перебуває наявне населення, включає в себе усі елементи продуктивних сил, де чисельність населення визначає кількісні характеристики економічного потенціалу країни та окремих регіонів [182].

Населення країни виступає основою демографічної безпеки країни, за умов, коли трудовий потенціал та людський капітал є визначальними в економічному розвитку, населення відіграє чималу роль у загальній безпеці країни. Неоднозначність і суперечливість наслідків економічних трансформацій в країні, має негативний характер впливу на національну демографічну безпеку, формує як нові можливості, так і нові загрози для національної та демографічної безпеки. На національному рівні демографічна безпека є комплексним результатом забезпечення та збереження демографічної безпеки регіонів країни, які, в свою чергу, визначаються безпекою стану сімей та безпекою особи.

Ми виділяємо такі рівні демографічної безпеки: державний, регіональний та особистісний. Відмітимо, що вищі рівні демографічної безпеки в теорії

мають створювати передумови захищеності та забезпечувати функціональні складові об'єктів демографічної безпеки нижчих рівнів (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Населення як складова системи демографічної безпеки *

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [45, 182]

Загалом, населення являє собою сукупність індивідів, які відповідно до соціальної та біологічної людської сутності, здійснюють життєдіяльність в межах визначеної території та вступають у суспільні відносини між собою. Населення характеризується не лише кількісною та якісною ознаками, а й виступає своєрідним носієм соціально-економічних відносин, складовою продуктивно-виробничих сил, окрім цього, однією з найголовніших ознак та характеристик населення виступають темпи його відтворення, тобто природне відтворення, що має прояв у зміні як якісних, так і кількісних показників.

Природний рух та відтворення населення – сукупність процесів народжуваності, смертності і природного приросту, що забезпечують безперервне відновлення і зміну людських поколінь. Відтворення населення поєднує в собі як біологічні, так і, навіть більшою мірою, соціально-економічні чинники, як рівень народжуваності залежить від умов життя людей, розвитку культури, добробуту, залучення жінок до участі в економічній сфері, релігійних

поглядів тощо, так рівень смертності тісно пов'язаний з матеріальним становищем людей, розвитком охорони здоров'я, харчуванням, способом життя, політичної ситуації, військових конфліктів тощо.

Рис. 1.5. Природній рух та відтворення населення *

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [25; 45; 182; 149; 206; 229]

Термін природний рух населення виник у другій половині XIX ст. серед німецьких статистиків, що розрізняли стан населення та тенденції змін цього стану – рух. Рух населення поділяється на природний, що залежить від співвідношення народжень і смертей, та механічний – залежить від міграцій. Історично до природного руху відносили також кількість шлюбів і розлучень. Хоча вони не змінюють безпосередньо чисельність населення, але рахувались на рівні з народженнями та смертями.

Під відтворенням населення найчастіше за все розуміють відновлення його кількісних та якісних характеристик протягом певного періоду часу з відносно сталими умовами життя. Відтворення населення є одним з

найголовніших процесів відтворення суспільства та генерації людей. Подібно до того, що відтворення залежить більшою мірою від таких демографічних процесів, як: народжуваності та смертності, саме у народжуваності та смертності відображаються результати взаємодії демографічного процесу з усіма іншими процесами, що тривають у суспільстві.

Виділяють три режими відтворення населення: розширене, просте та звужене. За умов розширеного відтворення населення народжуваність переважає смертність у показниках. Розширене відтворення може бути екстенсивним і інтенсивним. Екстенсивне відтворення демонструє збільшення чисельності трудового потенціалу в країні та окремих регіонах без зміни якісних характеристик економічно активного населення. Іntenсивне відтворення трудового потенціалу пов'язане зі зміною його якості (зростання освітнього рівня працівників, їхньої кваліфікації, фізичних і розумових здібностей, тобто людського капіталу). За умов простого відтворення зберігається відносний паритет між народжуваністю та смертністю, тоді як при звуженому типі відтворення населення смертність навпаки перевищує народжуваність [149].

Виділяють три історичні типи відтворення населення:

– архетип відтворення населення був характерним для первісного суспільства, що існувало в умовах привласнювальної економіки. Людина лише використовувала продовольчі ресурси природи. Чисельність населення на певній території була обмежена такими ресурсами. Народжуваність майже дорівнювала смертності. Збільшення чисельності могло відбуватись лише за рахунок екстенсивного розширення, міграцій і освоєння нових територій;

– традиційний тип відтворення населення. Такий тип панував у доіндустріальних суспільствах з аграрною економікою. Характерними були висока народжуваність і висока смертність – 20–30 % (тобто 200–300 дітей на 1000 народжених), невеликий природний приріст, куца середня тривалість життя – 25–35 років (загалом через високу дитячу смертність) [25; 55; 229];

– сучасний тип відтворення населення. Характерним для якого є зростання середньої тривалості життя та зменшення народжуваності і смертності [89; 206].

Від типів відтворення перейдемо до розгляду поняття демографічного переходу та визначимо, на якому етапі переходу знаходиться Україна. Демографічним переходом називають історично швидке зниження народжуваності і смертності, в результаті чого відтворення населення зводиться до простого заміщення поколінь. Цей процес представляє собою частину переходу від традиційного суспільства (для якого характерна висока народжуваність і висока смертність) до індустріального.

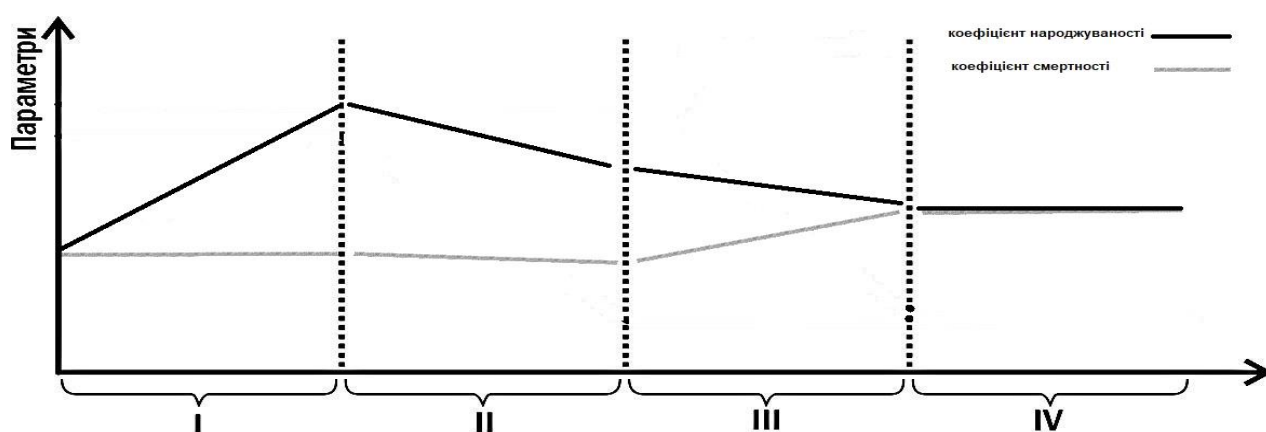

Рис. 1.6. Загальні етапи демографічного переходу*

*сформовано та доопрацьовано автором на основі [25; 45; 149; 182; 206; 229]

Цей термін був вперше запропонований американським демографом Френком Ноутстейном у 1945 р., хоча подібні ідеї висловлювалися і раніше. Сама концепція демографічного переходу набула популярності, через демографічні зміни, які відбулися після Другої світової війни та закінчення колоніальної епохи. На сьогодні більшість країн вже близькі до завершення демографічного переходу. У концепції демографічного переходу виділяють чотири етапи в розвитку демографічних процесів людства, які є циклічними.

- на першому етапі коефіцієнт природного приросту максимальний. До 1925 року даний етап було пройдено промислово розвиненими країнами;
- на другому етапі коефіцієнт смертності та народжуваності знижуються і досягають мінімуму, однак коефіцієнт народжуваності знижується швидше

коефіцієнта смертності, що уповільнює приріст населення, та веде до його старіння;

– на третьому етапі внаслідок старіння населення збільшується коефіцієнт смертності. До кінця етапу коефіцієнт народжуваності приблизно дорівнює рівню простого відтворення населення;

– на четвертому етапі коефіцієнт смертності збільшується та дорівнює коефіцієнту народжуваності. Процес демографічної стабілізації закінчується.

На сьогодні процес демографічного переходу завершили Китай і всі розвинені країни. В процесі різкого падіння народжуваності знаходяться Єгипет, Алжир, а також Мексика, Бразилія, Аргентина, ряд інших країн Латинської Америки. В останні роки в Ірані, Туреччині та Тунісі народжуваність знизилася до рівня простого заміщення поколінь. В Ірані народжуваність вдалося знизити завдяки державній політиці обмеження народжуваності, розпочатої в 1989 р.

Число країн з рівнем народжуваності, недостатнім для повного заміщення поколінь, зростає з 13 в 1970 році до 66 в 2002 році. Загальна чисельність населення цих країн досягла 46 % людства. Проте, в абсолютному вираженні, населення планети продовжує швидко рости, щорічно збільшуючись на 70–80 млн чоловік, причому 97 % приросту припадає на країни, що розвиваються, – Африки, Азії та Латинської Америки. За прогнозами ООН, до 2025 р. населення Землі перевищить 8 млрд осіб, а до 2050 р досягне 9,6 млрд осіб [82; 133; 141; 207].

Станом на сьогодні країни, що розвиваються знаходяться на 2–3 етапах, а розвинені країни вийшли на 4 етап, при цьому в багатьох з них смертність перевищила народжуваність і спостерігаються негативні показники природного приросту населення. Перехід від високих рівнів народжуваності і смертності до низьких рівнів отримав назву демографічного переходу. Відповідно до такої періодизації, економічно розвинені країни вже завершили демографічний перехід, а країни, що розвиваються закінчують другий і вступають в третій етап, тобто виходять зі стану демографічного вибуху і наближаються до завершення демографічного переходу. Україна ж досить тривалий час перебуває між

другим та третім етапом, на якому пануючим типом відтворення ще є традиційний, що спирається на модель багатодітної сім'ї, високий рівень смертності і коротку середню тривалість очікуваного життя.

Демографічний перехід можна уявити як два швидких процеси: перетворення фази сільського виживання в фазу міського достатку. У традиційному аграрному суспільстві діти розглядалися головним чином як додаткові робочі руки в господарстві. Тому народження дітей мало економічний сенс. Крім того, велика кількість дітей була гарантією продовження роду в умовах відносно високої дитячої смертності [268]. Урбанізація і праця індустріального типу руйнують цей тип поведінки і призводять до зниження народжуваності. Наявність значної кількості дітей було також єдиною надійною гарантією благополучної старості батьків в умовах відсутності системи соціального страхування / пенсійного забезпечення.

На сьогодні цікавим є те, що практично всі країни з високим освітнім рівнем мають низькі показники народжуваності. І навпаки, лідери за народжуваністю мають неграмотне населення (в арабських країнах 38 % населення старше 15 років неграмотне, в країнах так званої «чорної» Африки – 35 %). Серед інших факторів, які сповільнюють розвиток народжуваності є: підвищення незалежності і освіченості жінок що веде до зростання їх незалежності. Оскільки головне навантаження з виходжування та виховання дітей лягає на жінок, вони об'єктивно не зацікавлені в багатодітності; з'явилися люди, які свідомо відмовляються від дітонародження [257].

Окрім цього, на думку деяких авторів, системи пенсійного забезпечення сприяють зниженню народжуваності і заважають інвестиціям в людський капітал дітей, так як, на думку Алессандро Чіньо [225; 241], забезпечення старості є домінуючим фактором збільшення народжуваності. На думку Роберта Фенге і Беатрис Шойбель [251], введення пенсій в Німеччині на межі XIX та XX ст. пояснює до 15 % зниження народжуваності в 1895–1907 роках. Тому, на наш погляд, підвищення соціальних стандартів не завжди веде до

зростання народжуваності та швидкого розвитку інших демографічних процесів [272].

Процес демографічного переходу є всесвітньо історичним явищем. Як і інші суспільні процеси, він залежить від нерівномірного соціально-економічного розвитку країн світу [93]. Необхідно пам'ятати, що демографічний перехід – це всього лише модель, яка не обов'язково може передбачати майбутнє, проте, вона дає уявлення, якими можуть в майбутньому бути рівні смертності і народжуваності країни, що розвивається, а також загальна чисельність населення.

Оскільки відтворення населення та демографічні зміни тісно пов'язані з розвитком економіки, її складові є частиною системи демографічних процесів. Населення спричиняє вплив на економіку через свій виробничо-споживчий статус, тому слабкий економічний розвиток часто пов'язують з якісною та кількісною нестачею населення. Таким чином, усі демографічні процеси тісно пов'язані і мають сильний взаємний вплив, який змінює внутрішнє середовище. Демографічні процеси є основоположними у формуванні стійкого та розвиненого економічного потенціалу та загалом навіть безпеки усієї країни.

Процеси, що відбуваються всередині населення та нашого суспільства є основою та головним показником дієвості усіх державних програм розвитку та оцінкою економічної ситуації, зокрема, тому що розвиток економіки сильно залежить від спроможності населення виступати в ролі як покупця, так і виробника і того, хто реалізує товари та послуги, оскільки населення впливає на виробництво цих товарів та послуг в країні, а також на ринкові відносини з іншими країнами, тобто обсяг експорту та імпорту [114].

Населення та економіка виступають синергетиками в системі демографічних процесів, і як розвиток одного з елементів підсилює розвиток іншого, послаблення одного з елементів лише послаблює інший елемент системи, а стабільний економічний розвиток та загалом розвиток країни можливий не просто тоді, коли зростає чисельність населення але коли в країні існують

усі соціальні, правові, політичні, морально-етичні та екологічні передумови і стандарти, які призводять до переходу кількості населення в його якість.

Зазначимо, що підходячи до аналізу демографічних процесів, важливим буде їх розгляд та дослідження саме в динаміці, що дасть змогу визначити ступінь соціально-економічних змін та змін якісної та кількісної структури населення та виявити ряд важливих закономірностей. Саме динаміка кількісних та якісних індикаторів демографічних процесів зазнає постійних змін, оскільки існує безперервний природний рух населення, тобто народжуваність, смертність, окрім цього населення характеризується і міграційними процесами, що в сукупності має сильний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства.

Що стосується джерел інформації про населення для проведення аналізу демографічних процесів, одним з головних джерел є перепис населення – періодичний облік населення, який проводиться за встановленою практикою і згідно з рекомендаціями Організації Об'єднаних Націй [167]. Останній перепис населення в Україні проводився у 2001 році відповідно до Закону «Про Всеукраїнський перепис населення». Станом на 2018 р. чисельність населення за даними переписів та Державної служби статистики України складає 42,1 млн. чол. з яких, 29,2 млн – міське населення та 12,9 млн – жителі сіл [43].

Для наочного прикладу та розуміння того, яким є населення та демографічні процеси в країні, наведемо їх детальну характеристику. Найбільш вдало характеризує демографічні процеси та зміни в структурі населення динаміка його чисельності. За цим показником Україна станом на 2000 р. була одним з лідерів у Європі, однак станом на 2018 р. ситуація змінилась в гіршу сторону. Чисельність постійного населення за 18 років зменшилась на 7 млн осіб [43].

Звіт про людський розвиток 2018 р. ПРООН дає прогнози динаміки змін чисельності населення у всіх країнах світу до 2017 р.: по Україні чисельність вона прогнозувалась на рівні 43,3 млн осіб, в реальності же ситуація виявилась ще гіршою [52; 213; 271].

Таким чином, чисельність населення має регресивний характер та з 1992 р. впала на 9,6 млн осіб: з 51,7 млн до 42,1 млн. За цей же період кількість чоловіків скоротилась на 4,5 млн, жінок на 5,1 млн [43]. За даними Центрального розвідувального управління США, станом на 2018 р. рівень урбанізації в країні складає 70,1 %. Загалом, Україна станом на 2018 р. за кількістю населення посіла 32-ге місце з поміж усіх країн світу. Населення поділяється на етнічні групи, серед яких найчисленнішими є українська (77,8 %), російська (17,3 %), білоруська (0,6 %), молдавська (0,5 %), кримськотатарська (0,5 %), болгарська (0,4 %), угорська (0,3 %), румунська (0,3 %), польська (0,3 %), єврейська (0,2 %), інші – 1,8 % [269].

Серед інших, важливим для вивчення демографічних процесів є показник статеві-вікової структури населення, який дає змогу аналізувати демографічні тенденції та прогнозувати динаміку його кількості. Статистичні дані свідчать про те, що в Україні спостерігається переважання жінок над чоловіками в загальній чисельності її населення. Причому, цікавим є факт, жінок більше лише у вікових групах 25–65 років і старше, чоловіків більше у віці від 0–24 роки. У високовікових групах жінки переважають над чоловіками, насамперед, через міграцією за межі країни та смертність, яка є більш високою у чоловіків. За даними сайту Центрального розвідувального управління США, медіанний вік населення загалом складає 40,6 років, де медіанний вік жінок складає 43,7 роки, а чоловіків – 37,4 роки. За цим показником Україна знаходиться на 48-му місці в світі [269].

За даними сайту Центрального розвідувального управління США станом на 2018 р. за приростом населення Україна займає 220-те місце серед усіх країн світу, з показником – 0,41 %. Рівень народжуваності – 10,3 народжених на 1000 осіб, рівень смертності – 14,4 на 1000 осіб, за цими показниками Україна посідає, відповідно, 189-те та 5-те місця в світі. За показником очікуваної тривалості життя при народженні наша країна посідає 150-те місце у світі і складає 72,1 року де очікувана тривалість життя чоловіків складає 67,4 роки,

жінок – 77,1 рік. В середньому на кожну жінку припадає 1,54 дитини (191-ше місце) [269].

Що стосується механічного руху населення та показників міграції, відмітимо, що вони разом з природним рухом є невід'ємною частиною демографічних процесів. В перекладі з латинської міграція (*migratio*) – переселення.

Переміщення населення в межах своєї країни є процесом внутрішньої міграції. Існує міграція як міського, так і сільського населення, які відбуваються в межах міст та сіл. Окрім цього, міграційні процеси перебувають в обласних та регіональних масштабах. Зазначимо, що еміграція населення репродуктивного віку чинить досить негативний вплив на такі демографічні процеси як: народжуваність, шлюбність та загалом на процеси відтворення населення.

Розглянемо такі поняття, як: зовнішня міграція, еміграція та імміграція. Зовнішня міграція – це переміщення населення з однієї країни в іншу зі зміною місця постійного проживання на тривалий період або назавжди, перебуваючи при цьому в робочій, сімейній, туристичній та інших формах. Міграція робочої сили на міждержавному рівні стала основою глобалізаційних процесів міжнародного економічного життя. Зовнішня міграція поділяється на: еміграцію тобто виїзд населення з країни перебування на тривалий період або назавжди в іншу країну. Що стосується імміграції, то вона являє собою навпаки в'їзд населення в країну з-за кордону зі схожих причин.

З кожним роком чисельність мігрантів зростає, що може доволі серйозно вплинути на чисельність населення в нашій країні. Існує таке поняття як сальдо міграції. Позитивне сальдо міграції проявляється у збільшенні кількості людей які приїжджають до країни держави, в іншому випадку створюється негативне сальдо міграції.

Загалом, міграція населення в більш розвинені країни закінчується поверненням назад осіб, які емігрували, підтвердженням чому є дані Державної служби статистики України щодо міграційного руху населення на початок 2018 року, які демонструють позитивне сальдо міграції в країні [44, 73].

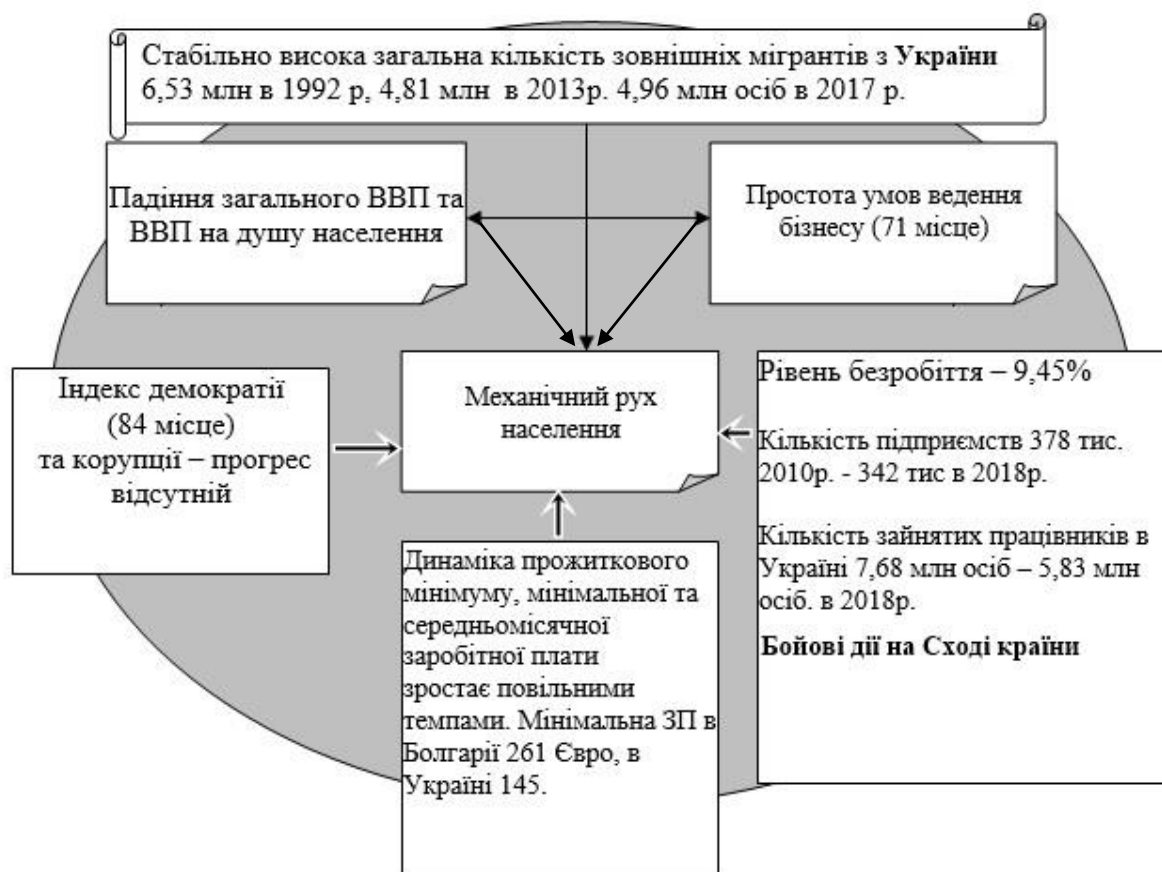

Рис. 1.7. Фактори впливу на механічний рух населення*

*розроблено автором на основі [73; 124; 162; 269]

Регулювання міграційних процесів та міграційна політика в Україні впливає на стан соціально-економічного потенціалу та є невід’ємним елементом загальної демографічної політики. Сучасні глобалізаційні виклики та активна інтеграція українського населення в загальносвітові економічні процеси потребують свіжого погляду на становище людини та населення у сфері зайнятості та вимагають регулювання міграційного руху населення як в межах, так і за межами України. В умовах зміцнення ролі міграційних процесів в сучасних реаліях саме дієва міграційна політика є не тільки інструментом регулювання руху населення в територіальних рамках, а й важливим засобом забезпечення інтересів держави.

На нашу думку, головним завданням державної міграційної політики має стати забезпечення централізованого підходу до регулювання міграційного

процесу на сучасному етапі в Україні. Така концепція визначає роль та місце міграційних процесів серед населення в соціально-економічному і політичному житті держави та забезпечує належне державне регулювання міграційних процесів.

За умов еміграції населення репродуктивного віку набуває актуальності проблема формування та реалізації відповідної міграційної політики. Наведемо власне визначення міграційної політики як своєрідній системі політичних, економічних, соціальних та правових заходів з боку держави щодо регулювання міграційних процесів, їх демографічної та соціально-економічної структури.

Відповідно до Закону України «Про основні засади міграційної політики», державна міграційна політика визначається як сукупність державних заходів, які здійснюються з метою регулювання міграційних процесів, реалізації інтелектуального та трудового потенціалу мігрантів, створення демографічно-правового суспільства, забезпечення умов належного соціально-економічного та демографічного розвитку, контролю та дотримання принципів захисту національних інтересів, забезпечення безпеки та територіальної цілісності України [162]. Схема державної міграційної політики наведена на рис. 1.8.

Відмітимо, що на сьогодні Державна міграційна політика, у тому числі щодо реформування Державної міграційної служби, регулюється двома указами Президента України, двома розпорядженнями та однією постановою Кабінету Міністрів України. Детальна інформація про які наведена в додатку А [124].

Згідно зі стратегією державної міграційної політики України на період до 2025 року головними пріоритетами державної політики у сфері регулювання міграції є спрямування зусиль держави і суспільства на створення та реалізацію державної міграційної політики. Така політика має можливість позитивно впливати на консолідацію української нації та безпеку нашої держави, прискорювати соціально-економічний розвиток країни та сприяти уповільненню темпів депопуляції населення, окрім того має сприяти стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в трудових ресурсах та робочій силі, відповідати міжнародним стандартам та зобов'язанням України [169].

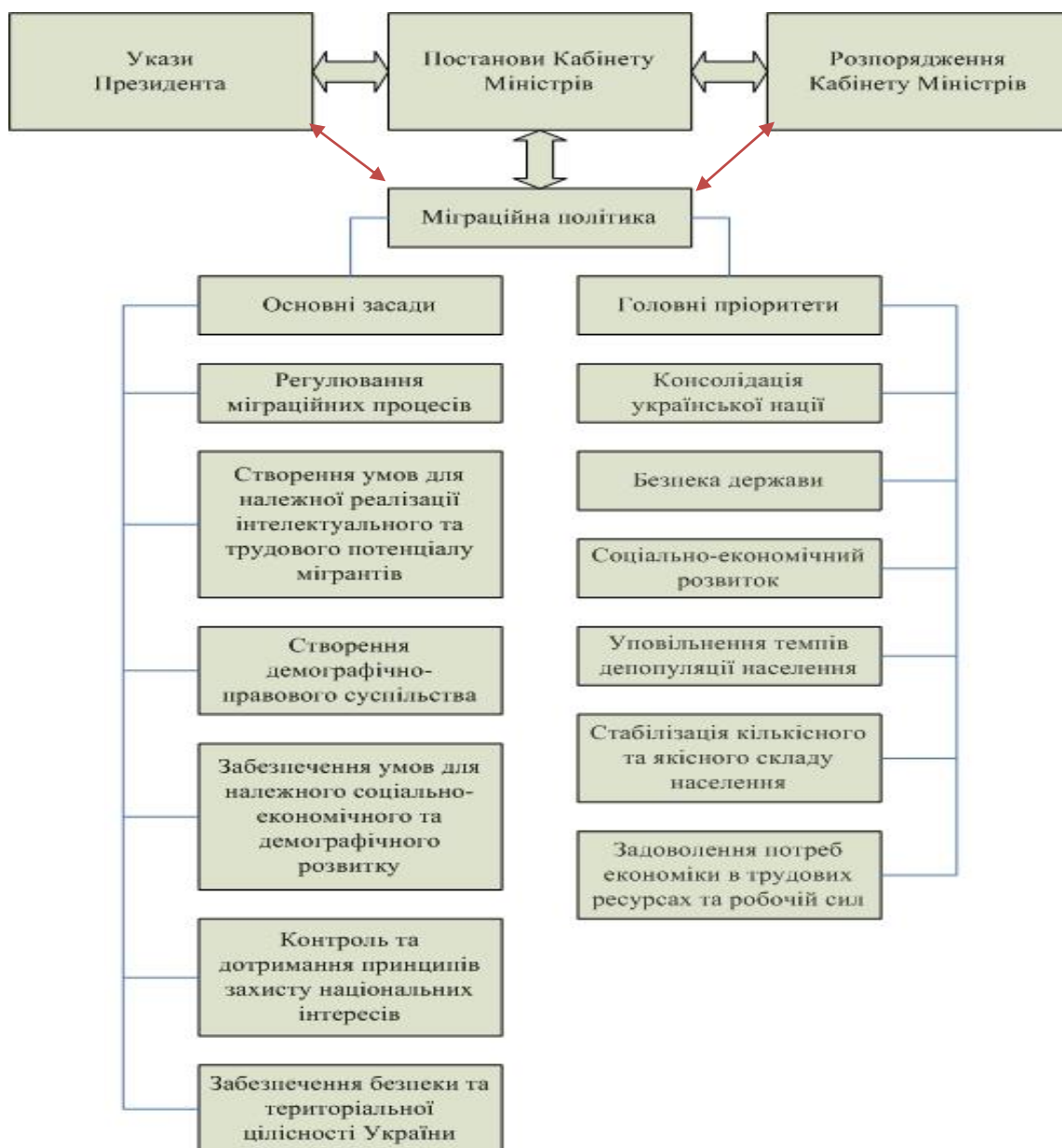

Рис. 1.8. Схема міграційної політики України*

*розроблено та конкретизовано автором на основі [73; 124; 162]

Зрозуміло, що для реалізації та імплементації даної стратегії потрібно вирішити ряд питань у сфері міграції, що потребують правового та політичного регулювання, і вони набули важливості ще на початку здобуття Україною незалежності, коли масова репатріація українців та кримських татар зростала, незважаючи на негативні показники природного відтворення.

Пізніше чисельність репатріантів суттєво зменшилась, однак Україна втратила частину населення в результаті еміграції за кордон. Зазначені фактори прискорили процеси старіння населення та депопуляції, особливо в прикордонних регіонах виїзд українців за кордон з метою працевлаштування

набув масового характеру. Як правило, такий виїзд має форму сезонної, проте деколи призводить до тривалого перебування мігрантів за кордоном та, як наслідок, поступового перетворення тимчасової трудової міграції на переселенську.

Різносторонньо впливає на українське суспільство та демографічні процеси трудова міграція. Позитивний вплив спричиняється зменшенням напруги на внутрішньому ринку праці, а також підвищенням добробуту сімей, завдяки валютним надходженням та отриманню нових знань та досвіду, які все ж сприяють культурному розвитку держави. Однак, з іншого боку, трудова міграція спричиняє дефіцит працівників у деяких соціально важливих галузях, окрім цього має негативний вплив на родинні стосунки та виховання дітей, загальний рівень народжуваності.

З економічного боку, заробітки мігрантів та грошові трансфери на батьківщину, головним чином, спрямовані на споживання, тому провокують зростання цін, що спричиняє інфляцію та зростання обсягів імпорту.

Трудова міграція приводить не лише до дефіциту працівників у деяких соціально важливих галузях, але і до дефіциту висококваліфікованих фахівців та перспективної молоді, яка все частіше вирушає за кордон для отримання знань. Втрата таких категорій працівників негативно позначається на віковій та освітньо-кваліфікаційній структурі трудового потенціалу та спричиняє уповільнення економічного розвитку.

До зростання еміграції призводять глибока економічна криза та проведення бойових дій на сході країни, що може призвести до втрати Україною багатьох мігрантів та, як наслідок, зменшення позитивного впливу від валютних надходжень заробітчанин.

Що стосується законодавства в сфері регулювання процесів еміграції, відмітимо закони України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про зовнішню трудову міграцію», постанову Кабінету Міністрів та два накази Міністерства внутрішніх справ України. Детальна інформація про ці нормативно-правові акти наведена в додатку А [124].

Ще одним питанням, яке потребує вирішення та регулювання є реалізація інтересів України за кордоном та сприяння розвитку міжнародних торгово-економічних та культурних зв'язків шляхом використання економічного та культурного потенціалу української діаспори за кордоном.

Зменшення перспективи розвитку депресивних регіонів та сільської місцевості посилює регіональні диспропорції, оскільки внутрішні міграційні процеси в Україні, які могли б стати альтернативою зовнішній міграції, проводяться поза планами регіонального розвитку. Внутрішня міграція в Україні спрямована до найбільш перспективних для життя та працевлаштування регіонів.

Міграційна привабливість України, порівнюючи її іншими державами, куди виїжджають мігранти, та беручи до уваги соціально-економічну ситуацію, є низькою. Негативним фактором впливу на покращення та отримання користі на державному рівні від міграційних процесів є те, що в нашій країні немає діючих програм щодо заохочення повернення українців з-за кордону.

Попри жорстку конкуренцію на кваліфіковані кадри на міжнародному ринку праці, в Україні не сформована система залучення висококваліфікованих фахівців з-за кордону, які були б здатні сприяти розвитку економіки держави.

Що стосується інтегрованої частини іноземців – іноземних студенти, які отримали освіту в Україні, то їх можливості з виходу на український ринок праці є обмеженими [168]. Імміграція виступає важливим інструментом для сповільнення депопуляції, якщо брати до уваги негативні тенденції демографічних процесів та зменшення кількісного складу населення України.

Однак, отримати позитивний ефект від імміграції виглядає можливим лише за умови повноцінної інтеграції іммігрантів в українське суспільство. Незважаючи на низьку кількість іммігрантів в Україні, все ж етнічна культурна різноманітність населення зростає. Збільшення потоку іммігрантів в Україну можливе за умови економічного розвитку та потреби в додаткових трудових ресурсах.

На сучасному етапі актуальним є питання осіб з неврегульованим статусом на території України, зокрема, громадян колишнього Радянського Союзу, багато з яких не мають будь-яких документів, крім паспортів колишнього

СРСР, або ж не мають громадянства жодної держави та є позбавленими можливості отримати громадянство України, що, в свою чергу, веде до порушення їх соціальних та економічних прав.

Таким чином, потреба у врегулюванні на законодавчому рівні статусу осіб, які тривалий час перебувають на території України з порушенням законодавства не втрачає, а лише набуває своєї актуальності. Що стосується законодавчої бази, яка регулює процеси імміграції, відмітимо закони України «Про імміграцію» та «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Окрім цього, імміграційні процеси регулюються чотирма постановами та одним розпорядженням Кабінету Міністрів України та чотирма наказами Міністерства внутрішніх справ України, детальна інформація про які наведена в додатку А [124].

На сьогодні залишається актуальною проблема нерегульованої міграції, оскільки має безпосередній вплив на безпеку держави, її міжнародні відносини та може загостритися в умовах проведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил.

Відмітимо, що до 2015 року спостерігалася тенденція до скорочення числа нелегальних мігрантів, які були затримані на кордоні, або ж виявлені всередині країни. Вже з 2015 року формується тенденція до зростання великої кількості нелегальних мігрантів, виявлених всередині країни та на її кордонах.

У сфері протидії нелегальній міграції існує ряд законодавчих актів, куди зокрема віднесемо Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 203–206); Кодекс адміністративного судочинства України; три постанови та одне розпорядження Кабінету Міністрів України, а також чотири спільних накази Міністерства внутрішніх справ України та інших міністерств, детальна інформація про які наведена в додатку А.

Що стосується автоматизації процесів у сферах міграції, відмітимо, що тут впроваджено та діють три розпорядження Кабінету Міністрів України, а також один наказ Міністерства внутрішніх справ України, детальний список наведено в додатку А [124].

Зазначимо, що великий вплив на міграційну ситуацію в Україні справляє категорія внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил. Враховуючи специфіку проблеми внутрішньо переміщених осіб, це питання потребує окремого правового врегулювання. Таким чином, міграційні процеси як частина демографічних процесів перебувають в стані глибинних трансформацій, саме в таких умовах постає питання якісного та ефективного їх регулювання.

За планами державної влади, реалізація стратегії має відбуватися у два етапи:

1) орієнтовно 2018–2021 роки: передбачається застосування заходів щодо вдосконалення системного підходу до управління міграційними процесами та створення відповідного інформаційного забезпечення, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, в тому числі у рамках виконання зобов'язань щодо лібералізації візового режиму з Євросоюзом;

2) орієнтовно 2022–2025 роки: передбачається більш цілеспрямоване застосування засобів міграції та мобільності щодо сприяння соціального та економічного розвитку країни, окрім цього планується досягнення цілей європейської інтеграції [169].

Варто зауважити, що без необхідного контролю на усіх етапах, досягнення бажаних результатів є малоімовірним, тому необхідно проводити моніторинг та оцінку результативності діяльності виконавчих органів. Окрім вирішення зазначених проблем, стратегія державної міграційної політики ставить перед собою ряд амбітних цілей, досягнення яких покликано якісно регулювати не тільки міграційні а й загалом демографічні процеси в Україні.

Відповідно до поставлених та сформованих владою цілей, бажаними результатами реалізації Стратегії є впровадження такої державної міграційної політики, яка б змогла позитивно вплинути по-перше на консолідацію української нації та безпеку держави, по-друге – на пришвидшення соціально-економічного розвитку України, а також яка сприятиме уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в кадрах та відповідатиме усім міжнародним стандартам та зобов'язанням України. Окреслені цілі наведені на рис. 1.9.

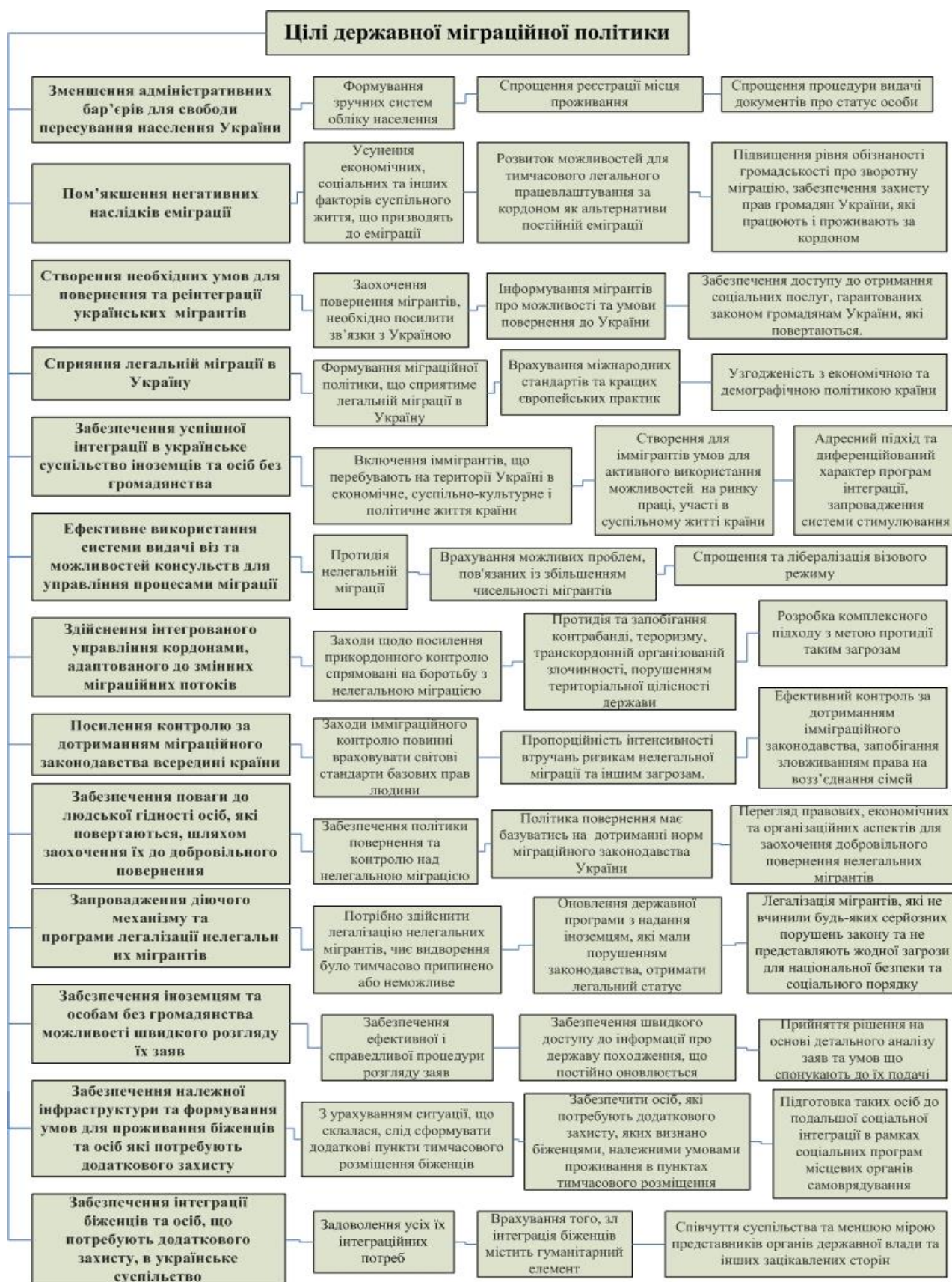

Рис. 1.9. Реалізація цілей державної міграційної політики з регулювання демографічних процесів*

*сформовано автором на основі [169]

В плані заходів визначається порядок проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації Стратегії, Державна Міграційна Служба здійснює загальний моніторинг її реалізації. Оцінка досягнення цілей Стратегії проводиться за результатами виконання першого та другого етапів реалізації через шість місяців після завершення відповідного етапу, а загальна оцінка дієвості Стратегії подається на розгляд до Кабінету Міністрів України.

Що стосується регулювання міграційних процесів на законодавчому рівні, то саме розробка концепцій державної міграційної політики України та прийняття на її основі необхідних правових актів виступає головним чинником зміцнення соціально-економічної сфери, відповідно, і демографічних процесів, та що не менш важливо – безпеки нашої держави. Від чіткості й продуманості міграційної політики залежить і подальший розвиток та ефективність економічної сфери та демографічних процесів в Україні [167].

1.3. Людський капітал в системі розвитку демографічних та соціально-економічних процесів

В умовах трансформацій та глобалізації світових процесів, з переходом від індустріального та постіндустріального до інформаційного типу суспільства, в таких тісно пов'язаних сферах країни, як економічна і демографічна, особливої актуальності набуває роль рівня інтелекту населення, рівня освіти та кваліфікації, здоров'я, культури та інших здібностей, які головним чином визначають розвиток економіки, трудовий потенціал країни, ресурси як людини, так і населення загалом.

Тому серед головних завдань дослідження соціально-економічного та демографічного регулювання постає питання визначення та дослідження людського капіталу, в тому числі трудового потенціалу країни, їх кількісних і якісних особливостей і характеристик.

За даними Світового банку в поняття людського капіталу включають споживчі витрати – витрати сімей на харчування, одяг, житло, освіту, охорону

здоров'я, культуру і витрати держави на ці цілі [280]. Людський капітал – це соціально-економічна категорія, похідна від категорій «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал».

На наш погляд, в широкому сенсі людський капітал – це інтенсивний чинник економічного розвитку, розвитку суспільства та сім'ї, що включає освічену частину трудових ресурсів, знання, інструменти інтелектуальної й управлінської праці і трудової діяльності, що забезпечують ефективне та раціональне функціонування людського капіталу як продуктивного чинника розвитку.

У подальшому в роботі будемо розглядати конкретно поняття трудового потенціалу та людського капіталу як основи формування економічного розвитку, та, як наслідок, покращення демографічних процесів.

Оскільки демографічна сфера тісно пов'язана з економічними процесами та навпаки, в першу чергу, саме якісний розвиток трудового потенціалу зможе допомогти покращити економічну ситуацію в країні [137], що, в свою чергу, буде приводити одночасно і до підвищення соціальних стандартів та умов життя населення. Позаяк, лише здорова та освічена нація може досягати необхідних показників як економічного, так і соціального розвитку.

Однак, ефективність досягнення бажаних показників розвитку безумовно залежить як від внутрішньополітичних чинників, куди можна віднести політичну спрямованість та стабільність, так і від зовнішньоекономічних факторів впливу, головним чином це проявляється у впливі глобалізаційних процесів як політичних, так і економічних.

Соціально-економічні перетворення 1990-х рр. в Україні значно вплинули на стан сучасного трудового потенціалу, тому його покращення потребує застосування особливих методів та засобів задля забезпечення стабільного розвитку. Особливої уваги це питання набуває в умовах переорієнтації на інноваційну модель соціально-економічної сфери країни. Специфіка формування трудового потенціалу населення наведена на рис. 1.10.

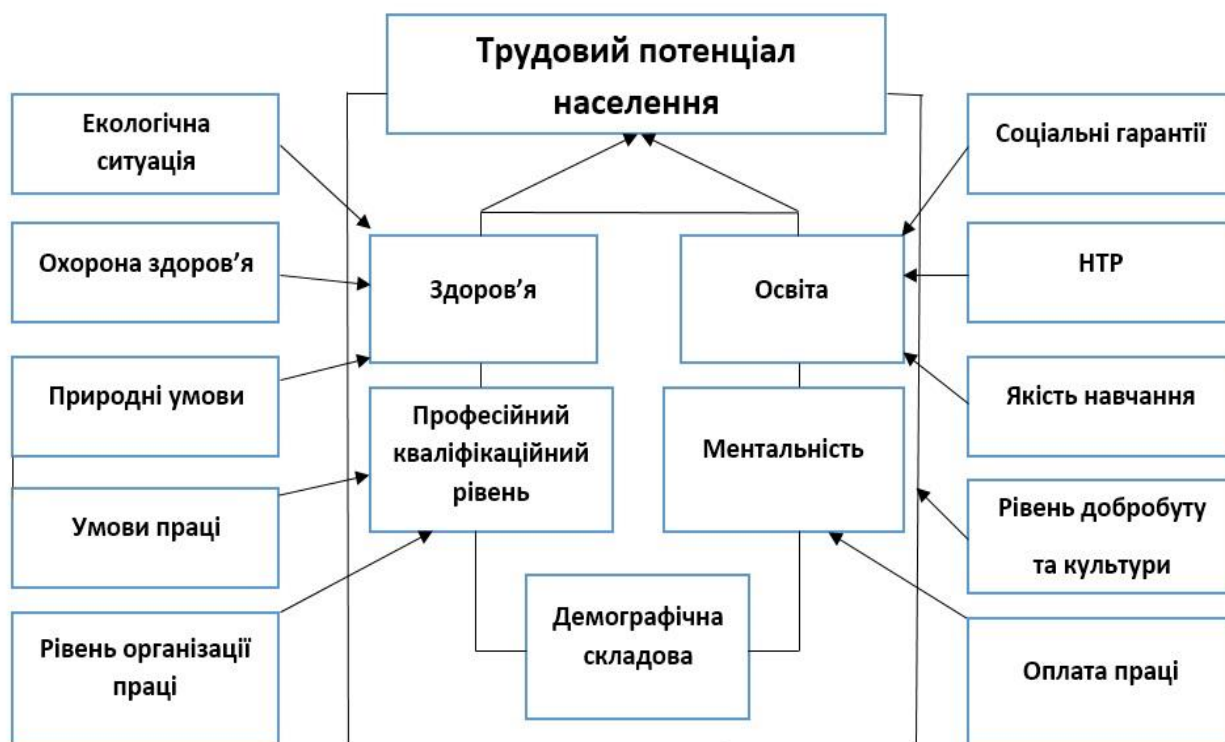

Рис. 1.10. Специфіка формування трудового потенціалу населення*

*сформовано автором на основі [137; 168; 196]

Відмітимо, що в державних документах визначення терміна «трудова потенціал» має певну особливість. Так, наприклад, у схвалених розпорядженням Прем'єр-міністра України в 2009 р. «Основних напрямках розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2017 р.» під трудовим потенціалом розуміють загальну кількість громадян працездатного віку, які за певних індивідуальних ознак, таких, як: стан здоров'я, психофізіологічні особливості, соціально-етнічний менталітет, фаховий, освітній та інтелектуальний рівні, мають можливість та намір проводити трудову діяльність.

Зазначимо, що таке трактування враховує сутність терміну «потенціал» лише обмежено; тут потенціал визначається як можливості, що існують в прихованій формі та за певних умов можуть виявитись [168].

У розпорядженні також зазначається, що однією з головних причин виникнення та обґрунтування необхідності розв'язання програмним методом проблеми, пов'язаної з підтриманням, відновленням і розвитком трудового потенціалу є проблема демографічної кризи, зокрема, високий рівень

передчасної смертності населення та критично низький рівень народжуваності. Відтак, можна зробити висновок про тісний взаємозв'язок між розвитком демографічної сфери, трудового потенціалу та економіки держави [168], через що постає необхідність перегляду концепції економічного розвитку в напрямку збагачення інтелектуального капіталу суб'єкта економічних відносин в державі.

В таких умовах економічне зростання розглядається не як кінцева мета, а як своєрідний метод чи спосіб розвитку трудового потенціалу. Населення та людина (демографічна складова) як творець матеріальних та духовних благ повинні бути враховані в системі застосування трудового потенціалу.

Щодо даного питання вже існує думка вчених, яка полягає в тому що, саме людина є центром в будь-якій сфері діяльності, що розвивається під впливом соціальних законів [196].

Базуючись на узагальненні поглядів на сутність категорії «трудовий потенціал», було виділено такі наукові напрями інтерпретації трудового потенціалу, як інтегральний ресурсний, факторний, куди можемо віднести політично-економічний, соціально-економічний та демографічно-економічний або ж просто демографічний підходи. Головні підходи щодо визначення поняття трудового потенціалу наведені в табл. 1.3.

На наш погляд, розглядаючи наукові праці з питань розвитку трудового потенціалу, проводячи аналіз понятійного апарату та досліджуючи законодавчі аспекти, потрібно зазначити, що під трудовим потенціалом недоцільно розуміти лише трудові ресурси та працездатне або економічно активне населення, позаяк це вступає в суперечність з етимологією слова «потенціал».

Трудовий потенціал враховує вже сформовані якості, що дозволяють індивіду займатися конкретною трудовою діяльністю, а також усі йому притаманні вміння, знання, та навички, що ще можуть бути розвинуті.

Ми вважаємо, що це в свою чергу формує з людини активного творця як матеріальних, так і духовних благ в суспільстві, що додатково вказує на взаємозалежність демографічної та економічної сфер.

**Конструктивні ідеї представників наукових підходів
щодо визначення трудового потенціалу***

Представник наукового підходу	Основне положення наукового підходу щодо поняття трудового потенціалу
Ресурсний підхід	
В. Г. Костаков	Трудовий потенціал – певні запаси праці, які перебувають в залежності від структури трудових ресурсів країни та їх загальної кількості
Факторний підхід (поділяється на політичний, економічний, соціальний та демографічний)	
В. К. Врублевський, В. М. Москвич	Трудовий потенціал – сукупний працівник поєднаний з продуктивними силами. Трудові ресурси в даному підході розглядаються як певна здатність індивідів до праці у межах суспільства, сукупність індивідів розглядається як кількісна характеристика загального трудового потенціалу
І. С. Маслова	Трудовий потенціал – це соціально-економічна категорія, яка відрізняється за призначенням і своїм змістом від економіко-демографічної категорії і є загальною характеристикою сукупних здібностей суспільно корисної діяльності, які визначаються можливістю окремих індивідів, їх груп та всього працездатного населення за їх участю в трудових процесах
І. І. Лукінов, С. І. Пирожков, К. І. Якуба	Трудовий потенціал характеризується, як зведена економічна та демографічна трудова активність людей та описується середнім числом людино-років та має своєрідне визначення в демографічному підході. Підхід базується на принципі можливої демографії, в даному підході життєвий потенціал формується кількістю майбутніх років життя людини або групи людей певної вікової категорії. Однак, існує суттєвий недолік такого підходу, який проявляється в тому, що розрахунок обчислюється за умови незмінності існуючого рівня смертності та зайнятості, також неврахованими можуть залишитися потенційні запаси незайнятого населення при визначенні обсягів трудового потенціалу
А. Г. Новицький	Поняття соціально-трудового потенціалу, представляє собою характеристику самих індивідів та відображає якість таких методів, інструментів та механізмів, що звільнюють простір для створення та існування трудового потенціалу
Л. І. Гольдін	Так званий процес «соціалізації» трудового потенціалу пов'язують із соціальним підходом, за яким у вивченні питання трудового потенціалу соціальна та економічна наука має базуватись на першоджерелах, в даному випадку на понятті «потенціал», що представляє собою силу, яка залежно від способів та методів її використання або створює блага для людини, або ж веде до позбавлення цих благ
Інтегральний підхід	
Д. П. Богиня, О. А. Грішнова	Підхід розуміє трудовий потенціал в об'єднанні його кількісних та якісних категорій, зокрема, визначають зміст трудового потенціалу як інтегральну оцінку кількісних і якісних характеристик економічно активного населення
В. П. Антонюк, Н. Д. Лук'янченко, Л. В. Шаульська	Трудовий потенціал представляє собою комплексний цілковитий ряд можливостей як окремої людини, так і суспільства в рамках діяльності чи активності, спрямованої на використання праці, причому ця діяльність може бути як підприємницькою, так і інноваційною

* сформовано та доопрацьовано автором на основі [27; 34; 39; 88; 132; 145; 209-211; 232]

Українські науковці визначили сутність, критерії та основні складові інтерпретації трудового потенціалу з точки зору етимології даного поняття. В цьому випадку трудовий потенціал розглядається рядом можливостей та обмежень, які можуть бути застосовані під час діяльності людини.

Відмітимо, що під рядом можливостей розуміється здатність до продуктивної праці та отримання нових знань, вміння використання інструментів праці, технологій та способів трудової діяльності. Це твердження, головним чином, стосується якісної складової трудового потенціалу, однак розгляд трудового потенціалу з точки зору кількісних чи якісних показників не зовсім коректний, науковці зауважують, що лише в єдності цих показників полягає істина.

На наш погляд, трудовий потенціал є кількісним виміром в людині якісних характеристик та особливостей. Сюди можна віднести талант, природні здібності, рівень кваліфікації, освіти та досвіду. Відмітимо, що широке коло дослідників називають схожий підхід інтегральним або ж комплексним та є його прихильниками [11; 105]. З нашої точки зору, найбільш вдале та глибоке визначення трудового потенціалу дали такі науковці, як В. П. Антонюк та Н. Д. Лук'яненко, за якими трудовий потенціал є комплексним рядом можливостей як окремої людини, так і суспільства в рамках діяльності, спрямованої на використання праці [175].

З точки зору розвитку економічних та демографічних процесів, задля можливого їх регулювання, важливим питанням методологічного забезпечення управління трудовим потенціалом є міждисциплінарне дослідження поняття «потенціал», для більш чіткого розуміння сутності даної категорії, що зумовлює потребу в синтезі наукових напрямів, які досліджують трудовий потенціал зокрема та потенціал в цілому.

На рис. 1.11. наведена система наук, які досліджують потенціал людини. На основі взаємодії вказаних наук з'являються спільні напрями, до яких можна віднести соціальну та економічну психологію, економічну соціологію, які сприяють конкретизації розуміння поняття «трудового потенціалу».

Загалом, враховуючи сучасні умови, головні особливості та характеристики розвитку економіки України та економічну активність населення, існуючі не врегульовані питання в сфері правового забезпечення та основ розвитку трудового потенціалу, можемо прийти до висновку, що головним пріоритетом соціально-економічної та демографічної політики нашої держави повинна стати система відтворення, формування та вдосконалення трудового потенціалу.

Рис. 1.11. Особливості міждисциплінарного дослідження трудового потенціалу в системі наук*

*сформовано автором на основі [11; 27; 34; 39; 88; 113; 120; 132; 145; 175; 196; 209-211; 217; 232]

Що стосується підвищення ефективності трудового потенціалу, відмітимо, що для цього потрібно постійно аналізувати динаміку змін його кількісних та якісних критеріїв, крім цього, необхідно створити методіку, яка б могла враховувати фактори та характеристики трудового потенціалу.

Відмітимо, що вплив на створення та застосування трудового потенціалу мають правові та соціально-економічні чинники, тому проблема покращення та

вдосконалення діючої законодавчої бази установ розвитку людини та створення умов для впровадження міжнародних стандартів є надзвичайно актуальним питанням, що потребує конкретних та невідкладних рішень.

Додамо також, що трудовий потенціал представляє собою невід'ємну частину економічного, а відтак, і демографічного потенціалу країни; саме оптимальне відношення людських, природних та виробничих економічних ресурсів визначає ефективність використання трудового потенціалу. Регулювання зайнятості населення та переосмислення проблеми розвитку трудового потенціалу є необхідним чинником для розвитку держави в умовах актуальних ринкових перетворень [45; 105; 182].

Станом на момент дослідження, коли держава інвестує в трудовий потенціал та населення, вона таким чином формує міцне підґрунтя як для економічного розвитку, так і для розвитку демографічної сфери та, що не менш важливо, – забезпечує свою національну безпеку та конкурентоспроможність на міжнародній арені. Розглядаючи головні складові, які стосуються інтелектуальних інвестицій в населення, відмітимо, що головним чином це витрати на освіту та науку. Розвиток трудового потенціалу тісно пов'язаний та стає можливим завдяки розвитку людського капіталу, він, за своєю суттю із соціально-економічної та демографічної точок зору, є людським капіталом [75; 179; 220; 222].

Застосування в економічній літературі таких схожих категорій, як людський капітал та трудовий потенціал, потребують встановлення відмінності між собою. Співвідношення між ними полягає у тому, що людський капітал представляє собою рушійну силу економічних процесів, тоді як трудовий потенціал є внутрішньою основою людського потенціалу і може або реалізуватись або ні.

На наш погляд, трудовий потенціал людини визначає можливість її вкладу в економічну діяльність, поняття ж людського капіталу відображає характеристики, які є джерелами доходів для людини, місця її працевлаштування. Серед них більш об'ємним поняттям є трудовий потенціал,

який більше спрямований на соціальну сферу, позаяк ставить розвиток людини як самоціль суспільства. Категорія людського капіталу розглядає людину як джерело доходу і підвищення ефективності економічних процесів. Загалом, головною якістю трудового потенціалу в мірі її можливого вираження у вартісних показниках є людський капітал. Іншими словами, саме людський капітал виступає критерієм оцінки трудового потенціалу, тобто ступенем його розвитку.

Поняття «людський капітал» увійшло в економічну науку на початку 60-х років ХХ ст. У сучасному світі основою економічного зростання та ефективності став саме людський капітал, обійшовши матеріальні засоби виробництва. В індустріальному суспільстві головну роль грала матеріальна складова виробництва, в постіндустріальній економіці така роль переходить до людини як носія інформаційно-інтелектуальних знань, які, в свою чергу, стають головним виробничим ресурсом.

Теорія людського капіталу на сьогодні стала ідеологією та привела до значних інвестицій в освіту та розвиток людей в багатьох розвинених країнах. Розвиток демографічної сфери будь-якої країни таким чином напряду залежить від інвестицій в людський капітал.

Економічний підхід базується на принципах раціональної поведінки людей як індивідів. Ключове значення концепція людського капіталу має для вивчення комплексу питань із забезпечення раціональної зайнятості та оптимального функціонування ринку праці, що безпосередньо пов'язано з розвитком демографічної сфери країни. Більшість країн на сьогодні визнали інвестиції в людський капітал важливим фактором економічного розвитку, де витрати зокрема на освіту є одним з головних важелів зростання ефективності праці та продуктивності виробництва [116].

Вплив людського капіталу на економічне зростання розглядають як через підвищення продуктивності праці населення, так і через зростання ефективності науково-дослідних розробок, впровадження яких вимагає належного рівня освіти людей.

У сучасному розумінні людина стала як найціннішим, так і найдорожчим ресурсом, оскільки, інвестиції в освіту, медичну сферу та кваліфікацію створюють нову формою людського багатства [8]. Відмітимо, що людський капітал поділяють на три рівні: особистісний, мікроекономічний та макроекономічний (рис. 1.12).

Рис. 1.12. Структурні рівні поняття людського капіталу*

*сформовано автором на основі [8; 100; 116; 179; 222]

Що стосується формування та створення людського капіталу, відмітимо, що процес формування спочатку проводиться на рівні особистості, однак результат людського капіталу є здобутком не лише самої людини а й місця реалізації свого потенціалу на користь компанії та країни. Загалом, специфіка людського капіталу та інвестицій, передусім, проявляється, в тому, що він не може формуватися без участі його людини та населення. У зв'язку з цим, освіта потребує витрат як від держави, так і з боку людини у вигляді часу й праці. Безумовно, акумулювання людського капіталу супроводжується витратами коштів та часу [36].

На нашу думку, людський капітал представляє собою створений за допомогою інвестицій і накопичений самим населенням та окремими людьми запаси знань, здібностей, навичок та інших ментальних та фізичних характеристик, які цілеспрямовано застосовуються в різних сферах соціально-економічної діяльності та сприяють підвищенню продуктивності праці [12].

Загалом, людський капітал, будучи частиною сукупного капіталу, має свою внутрішню структуру, яка є поєднанням складових його елементів [121]. Трудовий потенціал же споживає та використовує людський капітал, за сукупністю усі згадані характеристики людини. Таким чином, цей чинник виробництва є його рушієм та організатором, вдосконалює техніку та створює технологію; з його розвитком зростатиме й економіка, що приведе до покращення демографічних процесів.

З нашої точки зору, тут тісно простежується вплив людини на економічний розвиток держави, яка, інвестуючи в населення, створює умови не тільки для його демографічного добробуту, але й для подальшого розвитку економіки [35]. Процеси ринкових перетворень України та трансформація економіки у ринкове господарство висуває нові вимоги, в тому числі для людського чинника виробництва. Постає необхідність нівелювання відставання в науково-технічній сфері та економічному розвитку перед іншими країнами світу.

Відмітимо таку особливість людського капіталу як те, що під час його формування він не лише змінюється, чи під час використання втрачається, а й збагачується за рахунок отримання людиною нового досвіду, що майже не вимагає додаткових інвестицій та є надзвичайно привабливим активом для інвестування в освіту, здоров'я тощо.

Розглядаючи структуру вкладень у людський капітал, виділимо наступне: інвестиції поділяються за джерелами, сюди віднесемо бюджет країни, регіону, громадських фондів, коштів підприємств чи освітніх закладів, сімейні та особисті кошти та час. Поділ інвестицій за спрямованістю включає в себе інвестиції в сферу охорони здоров'я, дошкільну, середню, професійну та вищу освіту, виховання, підвищення кваліфікації та професійну переорієнтацію, що в свою чергу збагачує такі основні активи людського капіталу, як здоров'я, знання, вміння, ділові якості та трудову мотивацію [9; 33].

Головним чином, держава та великі підприємства мають бути зацікавлені в зростанні людського капіталу, оскільки лише в такому випадку зросте конкурентна здатність підприємств і сформується умови для покращення економічних показників держави [102]. Тому в сучасних реаліях вкрай важливо

проводити відповідну соціально-економічну та демографічну політику задля створення належних умов для діяльності підприємств та реалізації трудового потенціалу населення, що, в свою чергу, створить умови для економічного розвитку та, як наслідок, – розвитку демографічної сфери.

У результаті трансформацій поляризація суспільства в Україні набула великих масштабів: українське суспільство в соціальному плані розділилось майже на дві частини. Перша – мала та найбагатша частина населення, а також друга – соціально вразлива частина населення, що вимагає допомоги від держави і складає більшість населення.

Досягнення економічного й демографічного розвитку та, зокрема, розвитку людського трудового потенціалу і формування конкурентного людського капіталу населення неможливе без потужної та структурно розвиненої соціальної бази [185]. Для її створення необхідна дієва демографічна та соціально-демографічна політика, саме завдяки реалізації її заходів відбувається затвердження принципів соціальної рівності та справедливості в рамках соціально-орієнтованої ринкової економіки. На наш погляд, саме соціальна політика є невід’ємною частиною демографічної політики.

Соціальною політикою прийнято вважати діяльність громадських та державних інститутів, суспільних груп та окремих суб'єктів соціальної політики. Така діяльність, зазвичай, є спрямованою на задоволення соціальних потреб як суспільства загалом, так і людини зокрема. Реалізація таких соціальних потреб, що забезпечують життєдіяльність та розвиток демографічної та соціальної сфери при безкомпромісному дотриманні основних громадянських прав та свобод здійснюється на основі відносин принципу соціальної справедливості [218].

На наш погляд, соціально-демографічна політика спрямовується на коригування спільної діяльності населення та узгодження суспільного та індивідуального життя людини, регулює взаємовідносини між різними соціальними структурами та інститутами та виступає як регулятор демографічних процесів в країні, оскільки має на них прямий вплив.

Серед науковців панує думка, що природа соціально-демографічної політики передусім пов'язана зі складом суспільства, до складу якого входять економічно забезпечені та незабезпечені особи.

Соціально-демографічна політика є тим інститутом, який має на меті підтримку незабезпечених осіб шляхом створення належних умов для їх життєдіяльності та реалізації таких соціальних принципів, як справедливість, солідарність та рівність.

Зокрема, Джон Стюарт бачить соціально-демографічну політику як таку сферу державної діяльності, яка є відповідальною за формування системи соціального захисту та надання соціальних виплат і послуг [265].

За О. Яременко, соціально-демографічна політика – це «спрямовані дії суб'єктів соціальної політики, головним чином направлені на захист вразливих груп населення, які не мають можливості та здатності захистити та забезпечити себе» [233].

Однак, таке трактування соціально-демографічної політики є дещо неповним та звуженим. А. Колот вважає, що якщо об'єктом соціально-демографічної політики є суто соціально вразливі частини населення, які беззаперечно потребують допомоги з боку держави, тоді така політика не може вважатись та стати ефективною, тобто необхідним є створення відповідних умов для підтримки соціально вразливих верств населення [85].

При більш конкретному погляді на соціально-демографічну політику, визначимо її як певний комплекс соціально-економічних та демографічних заходів органів державної влади, зокрема органів місцевого самоврядування, великих підприємств та організацій.

На нашу думку, головним завданням державної демографічної та соціальної політики має стати покращення існуючих умов, створення превентивних засобів по відношенню до негативних соціальних явищ, покращення добробуту населення та недопущення зниження індексу людського розвитку, який пов'язаний та характеризує демографічну та соціально-економічну сфери [78].

Держава в реалізації соціально-демографічної політики виступає в ролі гаранта соціального та законодавчого порядку і способів їх забезпечення і має не лише гарантувати соціальні права, а й нести відповідальність перед населенням за їх забезпечення та формування гідного рівня життя (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Законодавче забезпечення соціально-демографічного розвитку*

Стаття Конституції України	Суть правового забезпечення
Стаття 43	Завданням держави є створення умов для повного здійснення громадянами права на працю, гарантія рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізація програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб
Стаття 46	Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом
Стаття 47	Громадянам, які потребують соціального захисту, гарантується надання житла державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону
Стаття 48	Держава гарантує кожному право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло
Стаття 49	Держава гарантує кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування
Стаття 50	Держава гарантує кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди
Стаття 53	Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах
Стаття 56	Держава також виступає гарантом того, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень

*сформовано автором на основі [86; 224]

Конституція України детально відображає гарантії, які стосуються соціального розвитку держави та рівня життя її населення, можемо сюди віднести наступні закони: «Про межу малозабезпеченості»; «Про зайнятість населення»; «Про допомогу сім'ям з дітьми»; «Про охорону праці»; «Про колективні договори та угоди»; «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького та рядового складу»; «Про статус і

соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»; «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»; «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні»; «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»; «Кодекс законів про працю України» [224].

Таким чином, з огляду на законодавство та державні демографічно-соціальні гарантії, створені та сформовані головні як первинні, так і вторинні умови для життєдіяльності, однак, формування основних постулатів соціальних відносин та їх гарантів в правовому полі не означають, що вони дієві та реалізуються і контролюються державою на постійній основі.

В сучасних умовах розвитку української економіки та суспільства актуальним завданням демографічної та соціальної політики України є вдосконалення системи соціальних виплат та заробітних плат, зокрема в установах бюджетної сфери. Для економічного розвитку необхідні відповідні умови з боку держави, зокрема питання з оподаткуванням малого та середнього бізнесу, також існує проблема зі створенням нових робочих місць.

Головна особливість ролі держави проявляється у відповідальності за безпеку та стабільність всередині суспільства та проведення соціальної політики, оскільки держава має широкий спектр повноважень, що дозволяють їй виконувати головну формувальну та забезпечувальну роль.

Що стосується структури соціально-демографічної політики держави (рис. 1.13), вона складається з її суб'єктів, об'єктів, принципів функціонування та механізмів впровадження, причому ці суб'єкти перебувають в постійній взаємодії. Саме взаємодія суб'єктів соціально-демографічної політики направлена на створення необхідних умов для її об'єктів.

В умовах соціальної держави ключовим механізмом реалізації соціально-демографічної політики виступає соціальне страхування, соціальні гарантії та послуг з боку держави та громадських організацій.

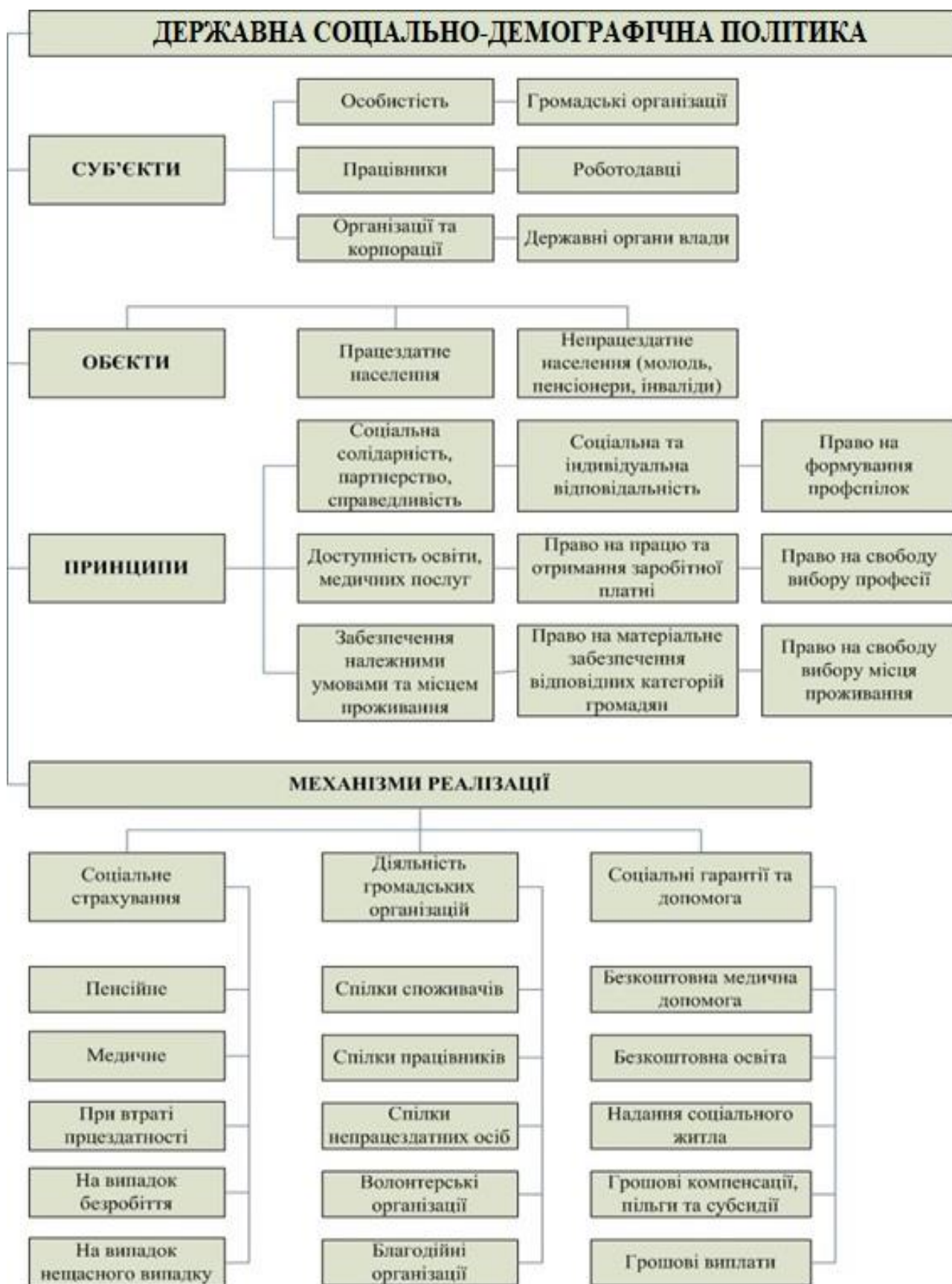

Рис. 1.13. Структура державної соціально-демографічної політики*

*сформовано автором на основі [31; 86; 224]

Однак така система ще не відпрацьована до ідеальної та має ряд прогалин, що ускладнює соціальний захист населення. Інститути соціальної політики головним чином сприяють зростанню людського потенціалу та захисту громадян, крім цього, вони є найбільш близькими до вирішення потреб конкретних людей [117].

Відмітимо, що в сучасному світі однією з принципів умов функціонування соціальної держави є наявність розвинутої структури громадянського суспільства, вільна діяльність соціальних інститутів та соціальних рухів, наявність самостійних суб'єктів господарювання та органів самоврядування, що сприяє реалізації прав і свобод людини, забезпеченню її недоторканності та безпеки.

На нашу думку, державну соціальну політику слід розглядати як систему, що має багато рівнів та функцій, до того ж яка зможе забезпечити ефективний соціально-економічний розвиток країни завдяки застосуванню людського капіталу, трудових ресурсів та реалізації їх потенціалу.

Одним з основних органів щодо впровадження та реалізації соціальної політики є Міністерство соціальної політики, яке є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги, основні завдання якого наведені у табл. 1.5.

Таблиця 1.5

**Основні завданнями Міністерства соціальної політики
в сфері регулювання демографічних процесів***

Сфера забезпечення	Основні положення щодо формування та реалізація державної політики
Сфера праці та соціальної політики	Забезпечення зайнятості населення та трудової міграції, трудових відносин, загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування, соціального діалогу, волонтерської діяльності
Питання сім'ї та дітей	Забезпечення оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, запобігання насильству в сім'ї, протидії торгівлі людьми, а також захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну
Гендерні права	Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги, соціальних послуг особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати
Соціальний захист малозахищеного населення	Забезпечення соціального захисту, зокрема інвалідів, осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», ветеранів праці та військової служби, жертв нацистських

	переслідувань, дітей війни та жертв політичних репресій
Соціальні виплати	Забезпечення формування та реалізації державної політики щодо пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню
Соціальний захист ветеранів війни та учасників антитерористичної операції	Забезпечення їх психологічної реабілітації, санаторно-курортного лікування, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання освітніх послуг, організації поховання, а також соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, та учасників антитерористичної операції
Промислова безпека	Забезпечення охорони праці, гігієни праці, поведження з вибуховими матеріалами, здійснення державного гірничого нагляду
Сфера здійснення державного нагляду та контролю за додержанням вимог соціального законодавства	Забезпечення та контроль за додержанням вимог законодавства про працю, зайнятість населення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб; забезпечення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій для населення; здійснення в межах повноважень, передбачених законом, державного нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування

*сформовано автором на основі [158]

Можемо визначити соціальний захист як комплекс певних організаційно-правових та соціально-економічних заходів із забезпечення якісними умовами проживання кожного члена суспільства та все населення у відповідній економічній ситуації. Структура соціального захисту наведена на рис. 1.14.

Рис. 1.14. Структура соціального захисту*

*сформовано автором на основі [164–165]

Загалом, заходи щодо забезпечення соціального захисту мають надавати підтримку тим членам суспільства, котрі з будь-яких причин потрапили в скрутне становище. Така підтримка виражається в соціальній допомозі особам

або сім'ям, які не мають достатніх засобів для нормальної життєдіяльності та існування.

З нашої точки зору, одним з головних видів соціального захисту є пенсії, які поділяють на пенсії за віком, по інвалідності, за вислугу років та у випадку втрати годувальника сім'ї.

Верховна Рада України ще в 1993 р. затвердила Концепцію соціального захисту населення, в якій наголошено, що джерелом підвищення добробуту населення має стати ефективна праця, трудова активність населення та підприємницька ініціатива громадян. Крім того зазначено, що такі зміни є можливими на основі сталого розвитку трудового потенціалу та його ефективного використання й застосування. Однак, все ж не варто забувати про те, що зростання рівня життя людини прямо пропорційне її власним доходам, тому головну роль держава має звертати саме на умови праці людей та винагороду за виконану роботу, причому саме в державних стандартах та доходних мінімумах криється шлях до забезпечення соціальних гарантій та соціального захисту [124].

Згідно з Концепцією соціального забезпечення населення України, система соціального забезпечення громадян повинна формуватися так, щоб не породжувати утриманство при розподілі соціальних благ, а також, щоб заохочувати і стимулювати до праці, й створювати умови для реалізації цієї концепції. Передбачалось, що базою для реформування діючої системи соціального забезпечення мають стати головні принципи, наведені в табл. 1.6.

Специфіка ринкових відносин у галузі охорони здоров'я та розвиток сфери платних послуг зумовили та зробили можливим поступовий перехід до страхової та бюджетної систем фінансування сфери охорони здоров'я та впровадження страхової медицини в розрізі соціально-економічних реформ в Україні. Щодо головних принципів системи страхової медицини, можемо віднести до них такі, як: добровільне медичне страхування в межах особи або групи осіб чи колективу, рівність в правах серед застрахованих громадян, безкоштовність медичних послуг для застрахованих осіб тощо [31].

**Принципи реформування системи соціально-демографічного захисту
та забезпечення***

Принцип	Суть принципу
Вибірковості	Поширення соціального забезпечення лише на громадян, які працюють за наймом, членів їх сімей та непрацездатних осіб. На громадян, які самостійно забезпечують себе роботою поширюються лише ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь
Диференціювання	Підхід диференціювання до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту. Гарантії для непрацездатних громадян матеріального забезпечення та соціального обслуговування за рахунок соціального страхування і виплат з державного та місцевих бюджетів
Перерозподілу	Перерозподіл економічної відповідальності за реалізацію соціальних гарантій між державою, підприємствами і громадянами
Соціальних норм	Визначення рівня та затвердження державою соціальних гарантій на підставі соціальних нормативів, таких як рівень прожиткового мінімуму, мінімальні розміри заробітної плати і пенсій, а також розміри соціальної допомоги
Відповідності	Відповідність форм соціального забезпечення населення ступеню розвитку ринкових відносин в економіці країни
Структурності правових гарантій	Для гарантій соціального захисту держава застосовує нормативні акти та загалом законодавство задля створення правових умов для впорядкування та розподілення соціальних благ на справедливій основі
Функціональності та відповідальності органів влади	Визначення функцій, прав та обов'язків і меж відповідальності органів влади за формування системи соціального захисту

*сформовано автором на основі [20; 161]

На наш погляд, одним з важливих кроків на шляху до вдосконалення системи соціального захисту населення має стати розширення його конкретизації та направленості. Прийняття Кабінетом Міністрів України постанови «Про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг» 1995 р. можна вважати першим кроком на шляху до цього. Згідно з постановою, функції реалізації державних програм захисту малозабезпечених осіб та їх сімей, непрацездатних осіб та осіб пенсійного віку повинні виконувати соціальні служби [166–178].

Загалом, поглиблення економічних реформ та змін не лише всередині країни, а й зовнішніх змін, які стали не менш важливим фактором розвитку держави, перш за все, рівноправне існування різних форм власності, свобода

підприємництва, вільний вибір виду зайнятості, лібералізація цін, регулювання оплати праці тощо. Це зумовлює необхідність вироблення адекватної та, передусім, ефективною системи соціального забезпечення населення 20; 45; 182].

Висновки до першого розділу

На підставі проведених в даному розділі досліджень, можемо дійти наступних висновків:

1. За допомогою системного підходу до дослідження питань розвитку демографічних процесів в Україні доведено, що будь-яка система, в тому числі демографічних процесів, має свою структуру, яка складається із сукупності елементів, що мають свої певні атрибути та властивості, взаємодіють кожен між собою, впливають на загальний розвиток системи та на розвиток кожного її елемента, виконуючи при цьому рядом функцій. Загалом така система містить в собі властивості та функції кожного елемента. У випадку втрати рівноваги, початку кризи чи конфлікту, система намагатиметься її відновити, такий процес називається трансформацією.

2. Запропоновано визначення трансформацій в сфері дослідження демографічних процесів, які є їх постійним розвитком, що спостерігається в динаміці. Демографічні процеси розвиваються системно, тому їх розвиток теж є системним, а самі критерії розвитку демографічних процесів можна визначити, досліджуючи характер трансформацій. Трансформація демографічних процесів передбачає в основному якісні зрушення в її структурі, у взаємозв'язках її елементів, що в результаті приводить до змін її стану та форм функціонування.

3. Досліджено основні принципи функціонування демографічних процесів через призму системного розвитку. Зазначено, що ці принципи та закономірності виступають основоположними в процесі дослідження даної тематики, оскільки дозволяють всебічно розглянути проблему, виявити причинно-наслідкові зв'язки в процесі її розвитку та функціонування.

4. Побудовано загальну схему регулювання демографічних процесів, яка, на наш погляд, є комплексною системою взаємодіючих політичних, правових, соціально-економічних та культурно-інформаційних методів та інструментів, якими держава оперує шляхом управління ними на основі соціально-демографічної політики.

5. На основі розгляду таких понять, як: зовнішня міграція, еміграція та імміграція, дано власне визначення міграційної політики як своєрідної системи політичних, економічних, соціальних та правових заходів з боку держави стосовно регулювання міграційних процесів, їх демографічної та соціально-економічної структури.

6. Виявлено демографічну особливість конструктивних ідей представників наукових підходів щодо визначення людського трудового потенціалу, який є кількісним виміром в людині якісних характеристик та особливостей.

7. Досліджено структурні рівні поняття людського капіталу, який представляє собою створений за допомогою інвестицій і накопичений самим населенням та окремими людьми запаси знань, здібностей, навичок та інших ментальних і фізичних характеристик.

8. На основі досліджень структури та принципів реформування системи соціально-демографічного захисту сформовано власний погляд щодо головної мети соціально-демографічної політики, яка має забезпечити належний рівень життя населення, що повинен мати вираження в отриманні відповідної кількості соціальних благ та послуг.

В загальному було сформовано теоретичні аспекти демографічних процесів, досліджено особливості їх розвитку через призму теорії системності, в якій такі фактори, як економіка та соціальна сфера є визначальними у формуванні демографічних процесів та мають взаємний вплив один на одного. В даному сенсі було досліджено питання людських трудових ресурсів та людського капіталу як демографічної бази економічного розвитку.

Основні результати наукових досліджень автора, що представлені в даному розділі, опубліковані у наукових працях [101; 105; 104; 105; 259].

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА СТАНУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ТРАСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

2.1. Аналіз впливу факторів на чисельність та структуру населення України

Головним чинником та рушієм соціально-економічного розвитку країни є її населення, яке з одного боку є складовою продуктивних сил та трудових ресурсів держави, а з іншого – споживачем товарів та послуг, де головну роль відіграє все наявне, а не лише працездатне населення.

Для аналізу та розгляду впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на населення та процеси, які з ним відбуваються, спочатку дамо його чітку соціально-економічну та демографічну характеристику за такими ознаками як: відтворення, чисельність, динаміка, склад, структура та міграція населення країни. В процесі даного аналізу паралельно визначимо вплив таких факторів, як розвиток економіки, соціальної, екологічної, внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в країні на розвиток демографічних процесів, оскільки ці фактори, на нашу думку та на думку інших науковців, мають визначний вплив на демографічні процеси. Аналіз на основі головних демографічних показників таких, як: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, очікувана тривалість життя та міграція дасть можливість оцінити демографічний стан країни, а на основі тенденцій обраних показників, спрогнозувати в наступному розділі можливий розвиток ситуації у майбутньому та запобігти певним негативним змінам.

За роки незалежності України, демографічна ситуація характеризується усталеною і довготривалою тенденцією до зниження чисельності постійного населення. Таке зменшення кількості населення зумовлене негативним природним приростом та від'ємним сальдо міграції. В Україні загалом, як з рештою в переважній більшості регіонів, кількість померлих переважає над кількістю народжених, а також число громадян, які залишили межі країни,

переважають над числом тих, хто прибув [43]. Якщо розглядати за регіонами, то демографічна ситуація є найгіршою з поміж усіх у східних та північних областях, краща ситуація у західних та південних областях.

Демографічна ситуація в Україні за статеві-віковою структурою та складом населення, співвідношенням кількості чоловіків до кількості жінок та вікових груп характеризується, тим що жінки кількісно переважають чоловіків: 54 % проти 46 %, відповідно. Крім того, продовжується процес старіння населення, що має відображення у зростанні частки людей похилого віку (рис. 2.1–2.3) [197].

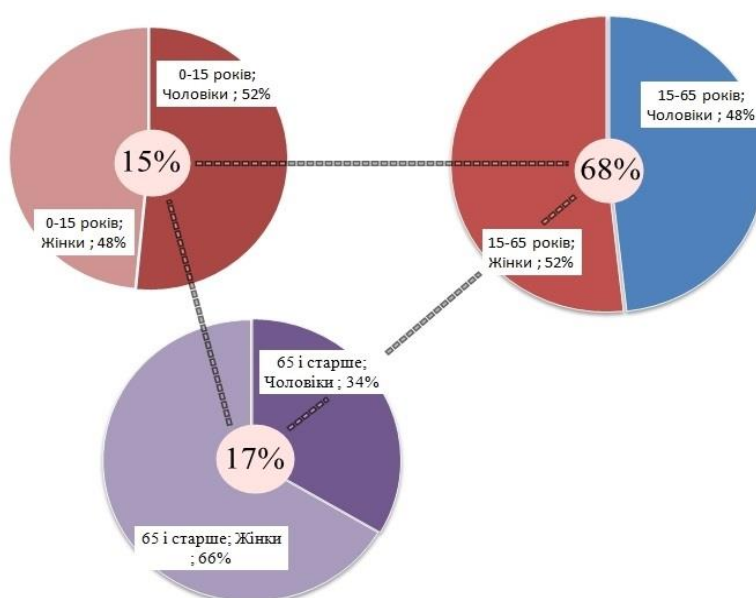

Рис. 2.1. Статеві-вікова структура населення України (2018 р.)*

*сформовано автором на основі [197]

Як ми бачимо, вікова структура населення України має регресивний характер. Внаслідок відносно низької смертності і народжуваності, населення має високу очікувану тривалість життя. Всі ці чинники, разом з іншими, призводять до старіння та демографічного навантаження на населення країни. Особливої гостроти ця тенденція набуває з точки зору потреб економіки [202].

Скорочення чисельності населення зумовлюється як від'ємним природним приростом, так і міграційним відтоком. Розселення населення по країні характеризується зменшенням питомої ваги сільського населення і зростанням міського населення (рис. 2.2).

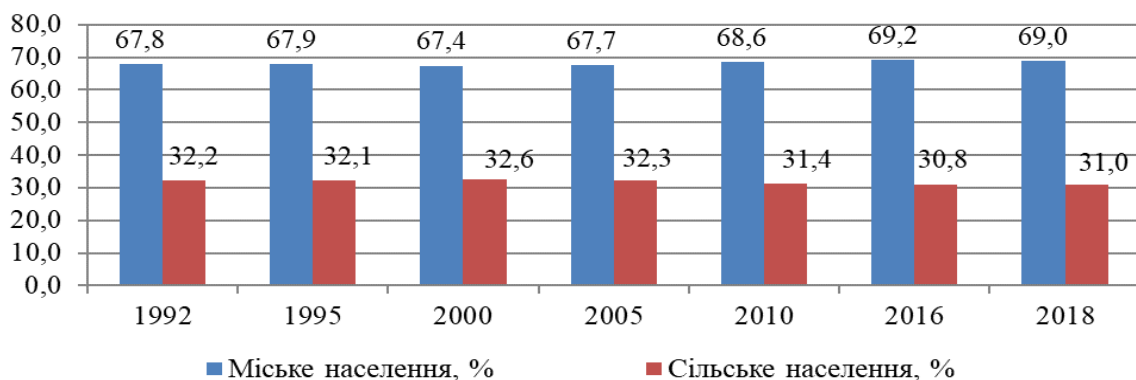

Рис. 2.2. Питома вага міського та сільського типів населення в Україні [197; 198]

З рис. 2.2. видно, що чисельність міського населення з 1992 р. постійно зростає, хоча і повільними темпами. Чисельність сільського населення скорочується в основному через виїзд молоді в міста.

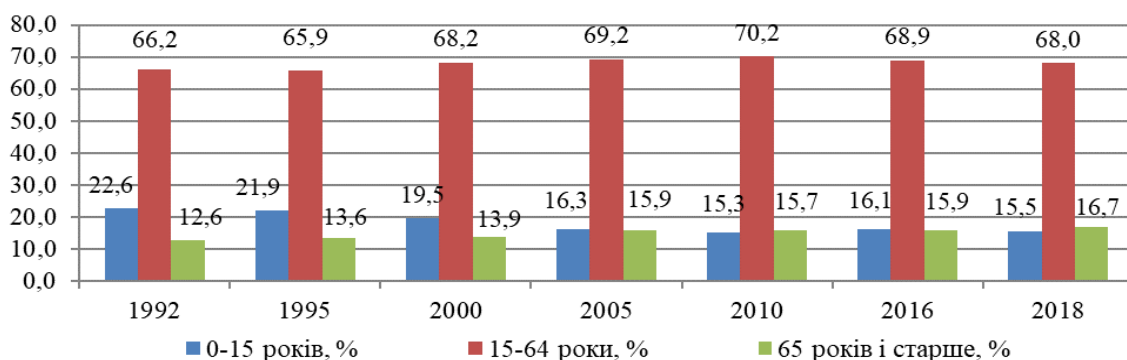

Рис. 2.3. Динаміка структури населення України за віковими групами [197; 198]

З рис. 2.3. видно, що з часів незалежності і дотепер, кількість молоді невпинно знижується, тоді як чисельність людей похилого віку в країні зростає, що свідчить про загострення демографічної ситуації, оскільки смертність перевищує народжуваність.

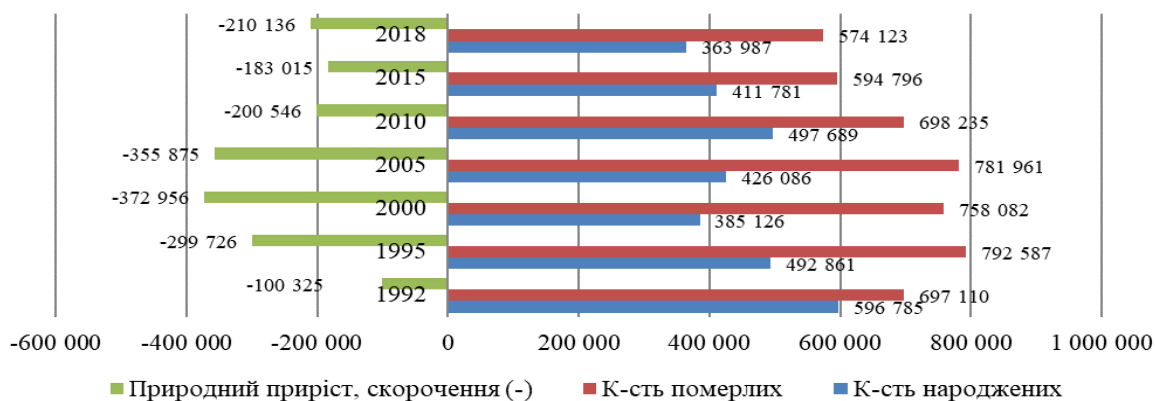

Рис. 2.4. Зміна кількості народжених, померлих та природний приріст [150]

Рівень народжуваності та смертності прямо впливає на природний приріст та його динаміку розвитку. Як видно з рис. 2.4. (дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя) в Україні з часу незалежності чисельність народжуваних постійно падає з майже 600 тис. чоловік в 1992 р., до 363 тис. чоловік в 2018 р.

Перейдемо до розгляду та аналізу коефіцієнта народжуваності, показника плідності населення і показника дитячої смертності України, що дасть змогу охарактеризувати середню кількість дітей, яку жінка народила за життя, та середню кількість народжених за рік жінками віком від 15 до 49 років.

Рис. 2.5. Динаміка показників народжуваності в Україні [197]

На рис. 2.5 наочно показано, що значення показників зменшилось в 2017 р. порівняно з 1992 р. До 2014 р. було стабільне зростання показника плідності та сумарного коефіцієнта народжуваності, що безумовно, демонструвало позитивні зрушення в демографічній сфері, проте така тенденція все ж призупинила темпи зростання в 2014 р, а, враховуючи нещодавні події в східній частині країни, тренд демонструє спад [96].

Коефіцієнт фертильності також є важливим індикатором відтворення населення і має тенденції до зростання, зокрема у сільській місцевості коефіцієнт фертильності становить 1,9, а у міській – 1,5 дітей на одну жінку репродуктивного віку. Загалом, попри позитивну тенденцію останніх років, даний коефіцієнт все ж нижче порівняно з 1992 р. [276].

Переважання смертності над народжуваністю є наслідком критичного стану системи забезпечення демографічного розвитку в країні, тому перейдемо до більш детального дослідження показників смертності та факторів, які на неї впливають. Дослідженням проблеми природного приросту та скорочення населення присвячено праці Ф. Заставного, Е. Леонової, Е. Лібанової, В. Стащенко та ін. Ці дослідження розглядають проблему загалом, однак поглиблений розгляд цього питання з аналізом причин та факторів, які впливають на ситуацію, розкритий не до кінця [115].

В Україні загалом, як зрештою у переважній більшості регіонів, кількість померлих переважає над кількістю народжених [115]. Аналіз статистичних даних свідчить, що рівень народжуваності неухильно знижується, незважаючи на тенденцію зменшення смертності немовлят до року, при цьому, починаючи з 2005 р., зменшується рівень смертності, але рівень народжуваності не в змозі його покрити, спостерігається зростання рівня природного зменшення населення [41; 197].

Достатньо точними для характеристики, аналізу та оцінки демографічної ситуації в країні є показники смертності серед дітей та коефіцієнт дитячої смертності на 1000 народжених. За даними ЦРУ в 2018 р. Україна посіла шосте місце за показником смертності – 14,3 смертей на 1000 осіб, пропустивши в перед такі країни як Південний Судан, Лесото, Болгарію та Литву з Латвією, посідаючи 190-те місце в світі за показником народжуваності – 10,1 новонароджених на 1000 осіб [269].

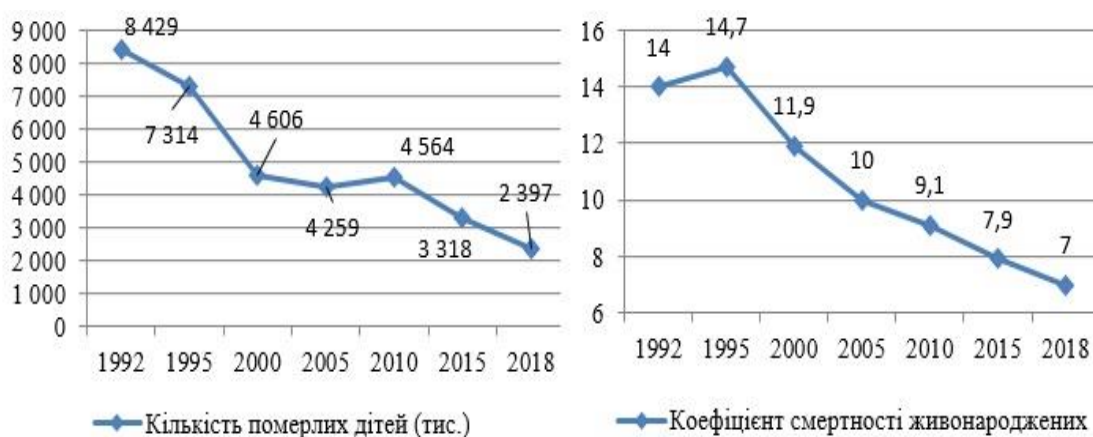

Рис. 2.6. Показники дитячої смертності у віці до 1 року в Україні [41; 197]

Графіки на рис. 2.6. демонструють, що рівень дитячої смертності, як в перший рік життя, так і в перші його дні, мають позитивну динаміку розвитку. Загалом у 2017 р. дитяча смертність впала майже в 2 рази порівняно з 1992 р. Такі показники все ж не є високими порівняно з країнами ЄС, однак тенденція йде до покращення.

На рис. 2.7 показані графіки зміни смертності дітей у віці до 1 року на 1000 живо народжених. З правої частини рисунка видно, що загальний коефіцієнт смертності за усіма віковими групами, загалом по населенню є досить високим, хоча і має тенденцію до зниження. За даними ЦРУ, за цим показником Україна посідає 5-те місце в світі. Попри позитивні зрушення, починаючи з 2005, ситуація станом на 2017 р. залишається критичною [269].

Рис. 2.7. Смертність дітей у віці до 1 року на 1000 живо народжених (ліворуч) та загальний коефіцієнт смертності за усіма віковими групами (праворуч) [41; 197]

З рис. 2.8. видно, що кількість померлих на 1000 осіб наявного населення з часу незалежності України найменшою була саме на її початку. Пік смертності як в містах, так і в селах припав на 2005 р.

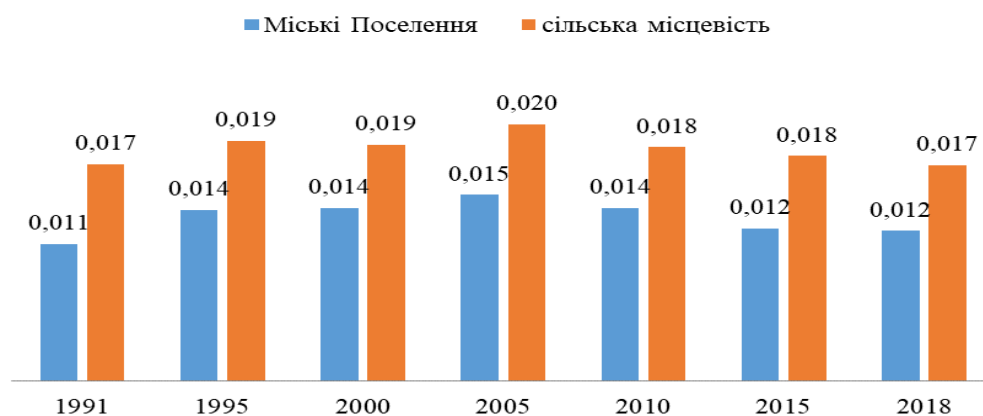

Рис. 2.8. Смертність за типом поселення на 1000 осіб наявного населення [115; 150; 197]

Станом на 2017 р. цей показник поступово знижується. Примітним є те, що найбільша смертність традиційно в сільській місцевості, оскільки населення сільської місцевості має менший доступ до медичних закладів та послуг. Позитивним є сам факт зменшення смертності [98].

Що стосується причин смертності, то для більш детального розуміння розглянемо та проаналізуємо показники за 2005–2017 роки. Для аналізу було обрано все населення, тобто чоловіки та жінки; серед причин смерті обрані найбільш поширені, хоча насправді їх більше, ніж вказано в табл. 2.1, однак випадки таких смертей є поодинокими.

Таблиця 2.1

Кількість померлих осіб за причинами смерті [41]

Причина смерті	2005 р.	2010 р.	2017 р.
Інфекційні та паразитарні хвороби	17245	14642	8 714
Новоутворення	91849	88767	78 324
Хвороби крові	387	286	229
Хвороби ендокринної системи	3402	2666	2 186
Розлади психіки та поведінки	3390	1641	1 078
Хвороби нервової системи	6647	6326	4 638
Хвороби системи кровообігу	48876	46509	384 810
Хвороби органів дихання	27998	19480	12 166
Хвороби органів травлення	31692	26817	21 999
Хвороби сечостатевої системи	3592	3044	2 577
Випадки, що виникають у пренатальному періоді	1792	2398	1 550
Хвороби, виявлені при лабораторних та клінічних дослідженнях	31647	19947	22 426
Зовнішні причини смерті	69954	43955	31 185

Загалом за останні 10–12 років ситуація покращилась, хоча і не суттєво, однак позитивні зміни та тенденції є, і це стосується усіх причин та хвороб, що спричиняють смертність. Все це свідчить про позитивні зміни в сфері медицини, що дає надію на покращення демографічної ситуації в країні. Серед головних причин смертності населення, наведених в табл. 2.1, виділимо такі: новоутворення, хвороби системи кровообігу, органів дихання, органів травлення та зовнішні причини смерті, тобто нещасні випадки, вбивства та самогубства. Примітним є те, що зовнішні причини смерті становлять 6 % всіх причин смерті населення країни, що суттєво впливає на природний приріст населення [41].

Зниження народжуваності та зростання рівня смертності є загальною тенденцією, яка формує несприятливу демографічну ситуацію, що також має негативні соціально-економічні наслідки. Серед основних причин процесу депопуляції – старіння населення та зниження народжуваності, до чого призводить одночасне скорочення чисельності населення та зміна його вікової структури [41].

Окрім цього, причиною зниження народжуваності є і зменшення коефіцієнта шлюбності, зокрема кількість укладених шлюбів з 1995 р. лише зменшується, з 431 тис. шлюбів до 228 тис. укладених – у 2018 р. Кількість розлучень теж зменшується, однак не такими швидкими темпами – з 197 тис. розлучень у 1995 р. до 154 тис. – у 2018 р. Варто розуміти, що дані показники є достатньо важливими з точки зору процесу відтворення населення [41].

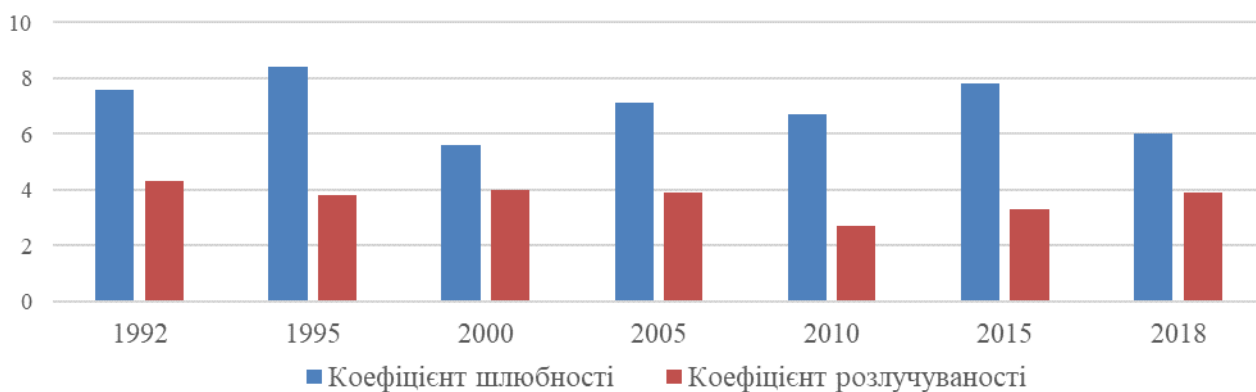

Рис. 2.9. Коефіцієнт шлюбності та розлучуваності [41]

Для більш зручного аналізу показників шлюбності та розлучуваності розглянемо їх через відповідні коефіцієнти (рис. 2.9). Як бачимо, розлучуваність стає більш масовою в українському суспільстві, тоді як рівень шлюбності не відзначається стабільністю й спадає. На нашу думку, це має негативний ефект на відтворення населення.

Не менш важливим показником демографічної ситуації в країні є середня очікувана тривалість життя, яка використовується як спосіб виміру якості життя, розвитку економіки та технологічного процесу. Актуальним є розгляд та аналіз показників тривалості життя та з'ясування причин і факторів, які на це впливають, з подальшим конструюванням можливих наслідків. Середня очікувана тривалість життя при народженні – середнє число років, яке будуть

жити новонароджені за умови, що вікові рівні смертності залишаються такими, якими вони були на рік розрахунку. Даний показник дозволяє зробити висновок про стан розвитку демографії в будь-якій країні.

Для детального розгляду зазначеного питання візьмемо діапазон даних за період з 1991 – і за наявності 2017–2019 рр. За роки незалежності, особливо в останні роки, загальна демографічна ситуація в країні характеризується усталеною і довготривалою тенденцією до погіршення показників, тривалість життя чоловіків залишається низькою і в 2007–2008 рр. вона була на 1,7 років менше, ніж у 1991–1992 рр. [103]. Таким чином, можна констатувати, що тривалість життя як показник стану здоров'я населення України за обраний період та ситуація із середньою очікуваною тривалістю життя при народженні покращилась. Дані, отримані з Державної служби статистики України, наведено на рис. 2.10.

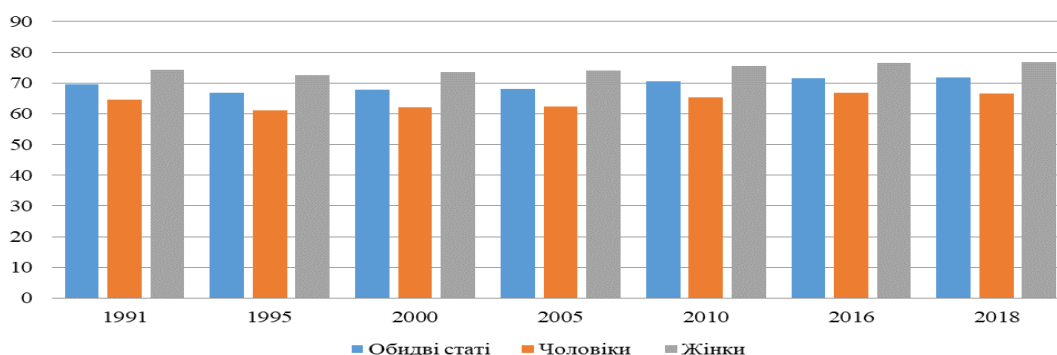

Рис. 2.10. Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю у 1991–2018 рр. [150; 197-198]

З рис. 2.10. видно, що незважаючи на кризові роки, з середини 90-х початку 2000-х рр. в Україні відбувається значне зростання середньої очікуваної тривалості життя, з 66,79 років загалом серед усього населення в 1995 р. до 71,68 років – у 2017 р. Як бачимо, ситуація за роки незалежності покращилась, однак примітним є факт, що жінки в Україні живуть в середньому на 10 років довше ніж чоловіки, що насамперед пов'язано з поганою екологією, хворобами, захворюваннями та шкідливими звичками, які на сьогодні теж спричиняють деструктивний вплив на демографічну ситуацію. Окрім того, вживання алкоголю та наркотиків також негативно впливають на середню очікувану тривалість життя українців [103; 109; 258].

Однак, одним з основних факторів впливу на демографічну ситуацію та розвитку економічної сфери, зокрема відображенням національного

виробництва та міцності ринкової економіки будь-якої країни, є ВВП, тому для дослідження впливу фактору економічного розвитку на демографічні процеси, встановимо зв'язок між ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності та такими демографічними показниками, як середня очікувана тривалість життя при народженні, сумарний коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності дітей до одного року. Відмітимо, що за даними Світового банку та Центрального розвідувального управління США за показником ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності Україна посідає 148-ме місце в світі станом на 2017 р. [240].

Цей показник свідчить про силу зв'язку між ВВП на душу населення та тривалістю життя в Україні. Зв'язок є досить сильним і становить 0,65. Коефіцієнти кореляції більші від 0 та менше 1 (табл. Б.1, додаток Б). Чим ближче до 1 даний показник, тим зв'язок сильніше. Аналогічний зв'язок демонструє коефіцієнт народжуваності: коефіцієнти кореляції (-0,58) демонструє, що зв'язок між ВВП на душу населення та показником смертності дітей у віці до 1 року є від'ємним [197; 278; 281].

Результати кореляційного аналізу між таким показником, як ВВП на душу населення та показниками розвитку демографічної сфери показують, що при низькому розвитку економіки як фактору впливу, та відсутності стабільності, населення отримує менше фінансових засобів для досягнення бажаного рівня життя, що позначається на рівні народжуваності, смертності та очікуваній тривалості життя населення, що загалом є логічним твердженням.

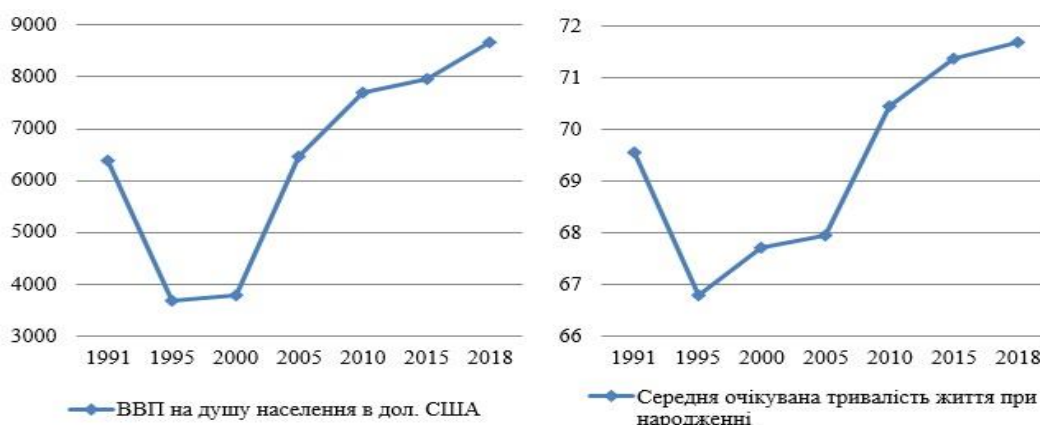

Рис. 2.11. Показники ВВП на душу та тривалості життя населення [277-278; 281]

Отриманий результат підтверджує, що економічний фактор дуже сильно впливає як на показник середньої очікуваної тривалості життя, так і на демографічну ситуацію в країні загалом. Таким чином, саме економічний розвиток та зростання фінансового благополуччя в країні спричиняє покращення розвитку демографічних процесів, і тому державна політика має спрямовуватись на збільшення загального ВВП, що приведе до зростання і ВВП на душу населення, що, в свою чергу, може значно покращити демографічну ситуацію в країні. Як видно з рис. 2.11, показники ВВП на душу населення та середньої тривалості життя населення мають майже ідентичний графік, що підтверджує думку про їхній взаємний вплив та зв'язок.

Рівень смертності та середня тривалість життя також залежать від екологічної ситуації, від системи забезпечення охорони здоров'я, якості надання медичних послуг та їх доступності. Результатами кореляційного аналізу встановлено, що кількість лікарняних ліжок має доволі сильний зв'язок з хворобами систем кровообігу та органів дихання: від $-0,55$ до $0,82$, відповідно (додаток Б, табл. Б.2.)

Варто відмітити, що найбільший кореляційний зв'язок простежується між хворобами та поточними витратами на охорону здоров'я у % від ВВП. Так, прямий кореляційний зв'язок з кількістю уперше зареєстрованих випадків захворювань таких, як: новоутворення складає $0,62$, хвороби системи кровообігу – $0,58$, хвороби органів дихання – $0,36$, (додаток Б табл. Б.3). Відповідно, можна зробити висновок про те, що саме такі показники, як витрати від ВВП та кількість ліжок, а це показники якості медичних послуг, є найбільш значущими з точки зору впливу на стан здоров'я населення країни.

Стан екології в теорії також може негативно впливати як на тривалість життя населення, так і на стан його захворюваності. Для визначення наявності зв'язку між захворюваністю та впливом екологічного фактору проведемо кореляцію між динамікою захворюваності та динамікою обсягів викидів забруднюючих речовин в повітря та природу загалом. Виявилось, що існує прямий сильний зв'язок – $0,79$ лише між викидами та хворобами органів дихання (додаток Б, табл. Б.4).

Отже, розглянемо сферу охорони здоров'я як прямий фактор впливу на забезпечення тривалості життя населення країни. За даними Центрального розвідувального управління США, станом на 2017 р., за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні Україна посідає 150-те місце серед усіх країн світу. Даний показник є дуже низьким та негативно характеризує демографічну ситуацію в країні. За показником витрат на охорону здоров'я Україна займає 80-те місце із 192-х країн з показником – 7,1 % від ВВП [240].

У 2019 р. на систему охорони здоров'я виділено близько 4,3 % внутрішнього валового продукту. Зауважимо, що за розрахунками Всесвітньої організації охорони здоров'я та Європейського Союзу для ефективного функціонування системи охорони здоров'я її фінансування має становити не менше 6–8 % ВВП [143]. До прикладу, Німеччина виділяє на сферу охорони здоров'я 9,7 % від ВВП, Польща – 6,4 % [249].

Функціонування системи охорони здоров'я залежить від її фінансування. За даними Міністерства охорони здоров'я та Закону України № 2696-VIII від 28.02.2019 «Про Державний бюджет України на 2019 рік», загальнодержавні витрати на систему охорони здоров'я у 2019 р. становлять майже 131 млрд грн, що на 15,3 млрд грн більше порівняно з показниками за 2018 р. Для кращого розуміння динаміки зміни фінансування системи охорони здоров'я в Україні проаналізуємо рис. 2.12 [152].

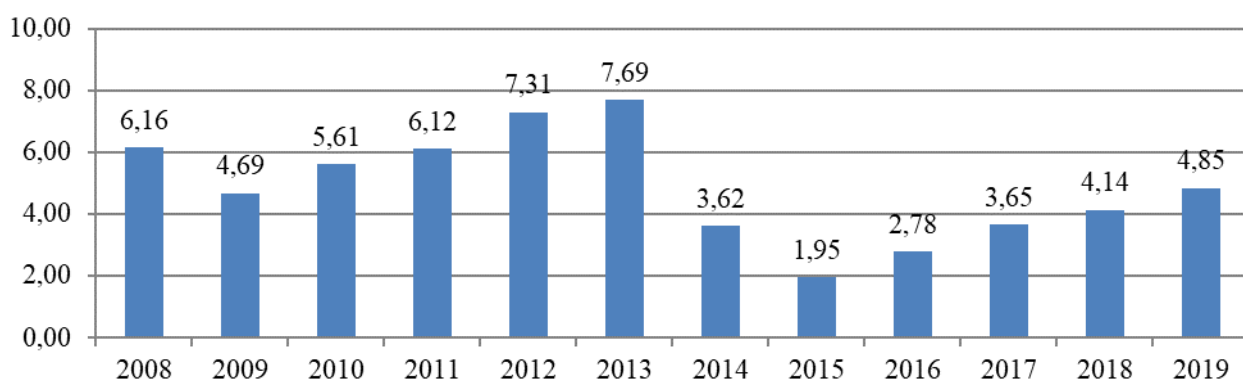

Рис. 2.12. Динаміка фінансування сфери охорони здоров'я, млрд дол. США [270; 273; 275; 282]

З рис. 2.12 видно, що в 2019 р. видатки на сферу охорони здоров'я знаходяться на рівні 2009 р. – час розпалу світової фінансової кризи. Варто

зауважити, що даний показник зростає з 2015 р., коли був досягнутий мінімум за період дослідження, який спричинений військовим конфліктом на Сході країни і негативно вплинув як на економіку, так і на систему видатків та фінансування, зокрема сфери охорони здоров'я України. Однак, зростання видатків без живого порівняння з іншими країнами мало про що говорить. До прикладу, видатки на сферу охорони здоров'я в Німеччині складають 358 млрд дол. США, в Польщі на сферу охорони здоров'я виділяють 33,5 млрд дол. США, що свідчить про недостатнє фінансування Україною сфери охорони здоров'я і є наслідком слабкості її економіки [249].

Проведений аналіз дозволяє охарактеризувати та оцінити демографічну ситуацію в Україні як неоднозначну. Мізерні кошти на забезпечення Українців ліками та якісною медициною вказують, по-перше, на те, що влада мало уваги приділяє вирішенню демографічної кризи, по-друге, стан економічного розвитку на сьогодні не дозволяє швидкими темпами покращити ситуацію, по-третє, якщо ситуація буде належним чином аналізуватись, але не будуть прийматись відповідні рішення, ситуація у демографічній сфері загрожує стати ще більш скрутною, з усіма можливими наслідками [270; 273; 275; 282].

Говорити про те, що влада не цікавиться розвитком демографії та не приділяє достатньої уваги даному питанню, не можна. Що стосується наявності впливу політико-правового фактору на демографічні процеси, відмітимо, що в 2004 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію демографічного розвитку країни на 2005–2015 рр. [70]. Актуальність розробки науково обґрунтованої Концепції демографічного розвитку країни та належної системи її реалізації зумовлена необхідністю подолання демографічної кризи і, як наслідок, відведення загрози національній безпеці держави, насамперед в соціально-економічній сфері.

Концепція передбачала створення у суспільстві державної установчої системи і сприятливих умов для подолання демографічної кризи, головним чином, шляхом прийняття рішень відповідними урядовими інститутами, що беруть участь в реалізації економічної, екологічної та соціальної політики держави. Основою обґрунтованого підходу до прийняття рішень в демографічній сфері є

планомірний статистичний аналіз поточного демографічного стану регіонів та країни в цілому.

Проблематиці порівняння регіонів на основі їх демографічних показників та оцінок присвячені роботи Е. Лібанової, С. Цапка, В. Терещук та ін. [108; 221; 208; 146], дослідження яких, головним чином, розглядають регіони за чисельністю населення, рівнем народжуваності та смертності, загальним рівнем життя, міграції, особливості динаміки відтворення та ін. Тому наразі актуальною є розробка методичних засад і підходів до статистичного аналізу демографічних показників, що дозволить встановити основні фактори, які впливають та визначають демографічне становище в регіонах. З метою досягнення цього, проведемо аналіз демографічного розвитку країни та її регіонів, базуючись на методі ранжування і комплексного оцінювання з використанням кластерного підходу.

Оскільки показники механічного та природного руху населення описують демографічний стан країни та регіону, доцільним для аналізу буде використання методу порівняння цих показників, що базується на загальній – комплексній оцінці, що, в свою чергу, визначається на основі статистичних даних, що характеризують демографічну ситуацію. Сюди віднесемо загальний коефіцієнт народжуваності та смертності, коефіцієнт дитячої смертності, частку жінок репродуктивного віку, очікувану тривалість життя при народженні, питому вагу населення у віці, молодшому та старшому за працездатний, коефіцієнт шлюбності та розлучуваності [59; 135-136; 269; 279].

Важливим у дослідженні є виявлення тенденцій розвитку регіонів, тому доцільним є аналіз динаміки розвитку регіонів саме за їх рангом та рейтингом. Для аналізу та розрахунку комплексних оцінок та формування рангів регіонів за основними демографічними показниками використовуються статистичні дані за 2005, 2017 роки (табл. Б.5, Б.6. додаток Б), оскільки оновлені дані ще не доступні на державних статистичних сайтах для усіх показників, що розглядаються.

Для аналізу було обрано 23 регіони країни, куди не увійшли Донецька, Луганська області та АР Крим, оскільки демографічні показники станом на 2017 р. відсутні для цих регіонів або представлені неповною мірою. Результат

дозволяє оцінити як динаміку розвитку кожного регіону, так і результат роботи держави в напрямі подолання демографічної кризи і актуальність самої концепції, прийнятої Кабінетом Міністрів України в 2004 р. [167].

Базою для комплексного оцінювання є зведення усіх демографічних показників щодо кожного регіону до загальних рангів, тобто до номінальної шкали. На даному етапі аналізу та розрахунків поділимо демографічні показники на дві групи: перша включає сумарний коефіцієнт народжуваності, загальний коефіцієнт шлюбності, навантаження особами від 0–15 років, кількість жінок репродуктивного віку (тис. осіб) та середню очікувану тривалість життя при народженні; друга група включає такі показники: загальний коефіцієнт смертності, коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року на 1000 живонароджених, загальний коефіцієнт розлучуваності та демографічне навантаження особами від 65 років і старше.

Такий крок є необхідним через те, що в першій групі демографічний стан буде краще в тих регіонах, де будуть високі значення показників: чим більше показник чи ранг, тим краща ситуація, і навпаки, в другій групі демографічний стан буде кращим в тих регіонах, де будуть низькі значення показників (наприклад: чим нижче рівень смертності – тим краще).

Аналіз демографічного стану в регіонах за комплексною оцінкою, тобто кінцевим рейтингом (табл. Б.5, Б.6. додаток Б), дозволяє порівняти кожен регіон країни у 2005 та 2017 роках і визначити напрям змін (табл. Б.5, додаток Б) рис. 2.13 та рис. 2.14 демонструє ранги та рейтинги регіонів країни, причому кращим показником є більше значення рангу. Наприклад, у Київській області в 2005 р. комплексна оцінка (рейтинг) демографічних показників першої групи становить 13, в 2017 р. – 15. Кращим показником (табл. Б.6, додаток Б) є той, де менше номінальне значення рейтингу.

Порівнюючи комплексні оцінки, тобто рейтинг областей за розвитком демографічної ситуації (рис. 2.13.) зауважимо, що чим більший рейтинг, тим краща демографічна ситуація. Таким чином, у 2005 р. до групи з високим рейтингом потрапляють такі області: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, та інші; до групи з низьким рейтингом потрапляють

області: Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, та ін. Всі інші області належать до середньої групи.

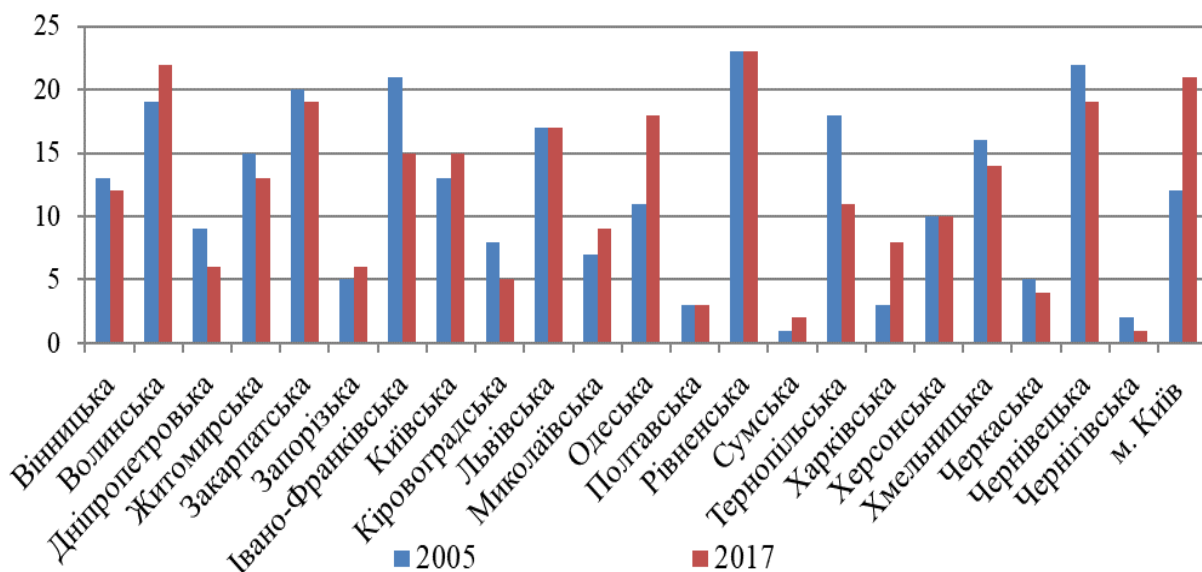

Рис. 2.13. Рейтинг областей України за першою групою демографічних показників (більше – краще) [135; 197-198; 256; 279]

У 2017 р. до групи з високим рейтингом увійшли такі області: Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Рівненська, Чернівецька та м. Київ; до групи з низьким рейтингом потрапляють області: Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Харківська, Черкаська та Чернігівська. Всі інші області належать до середньої групи.

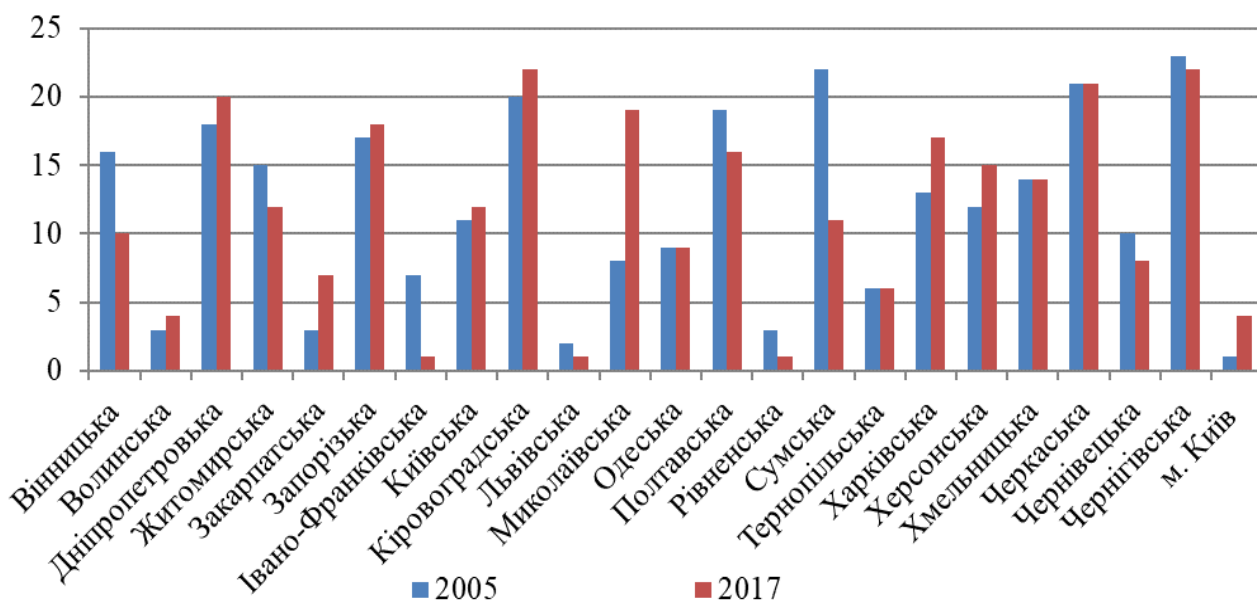

Рис. 2.14. Рейтинг областей України за другою групою демографічних показників (менше – краще) [135; 197-198; 256; 279]

Щодо показників другої групи (рис. 2.14), то в 2005 р. спостерігалась наступна ситуація: до групи з високим рейтингом увійшли області – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька та м. Київ; до групи з низьким рейтингом – області Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська та Чернігівська. Всі інші належать до середньої групи. В 2017 р. ситуація майже не змінилась, головним чином, часто там де демографічна ситуація була невтішною, вона стала ще гіршою.

Отже, найбільш депресивним регіоном, з демографічної точки зору, є Північ та Схід країни, передує майже за усіма критеріями Захід, та частково Південь країни. З 2005 року загалом суттєвих змін не відбулось, однак ці зміни стають видимими, якщо їх розглядати в рамках конкретних показників та областей. В цілому ситуація по країні краще не стала і залишається невтішною.

Щодо кластерного аналізу (рис. 2.15), то його було проведено на основі методу повного зв'язку – Евклідова відстань з алгоритмом деревовидної кластеризації [83; 100; 256].

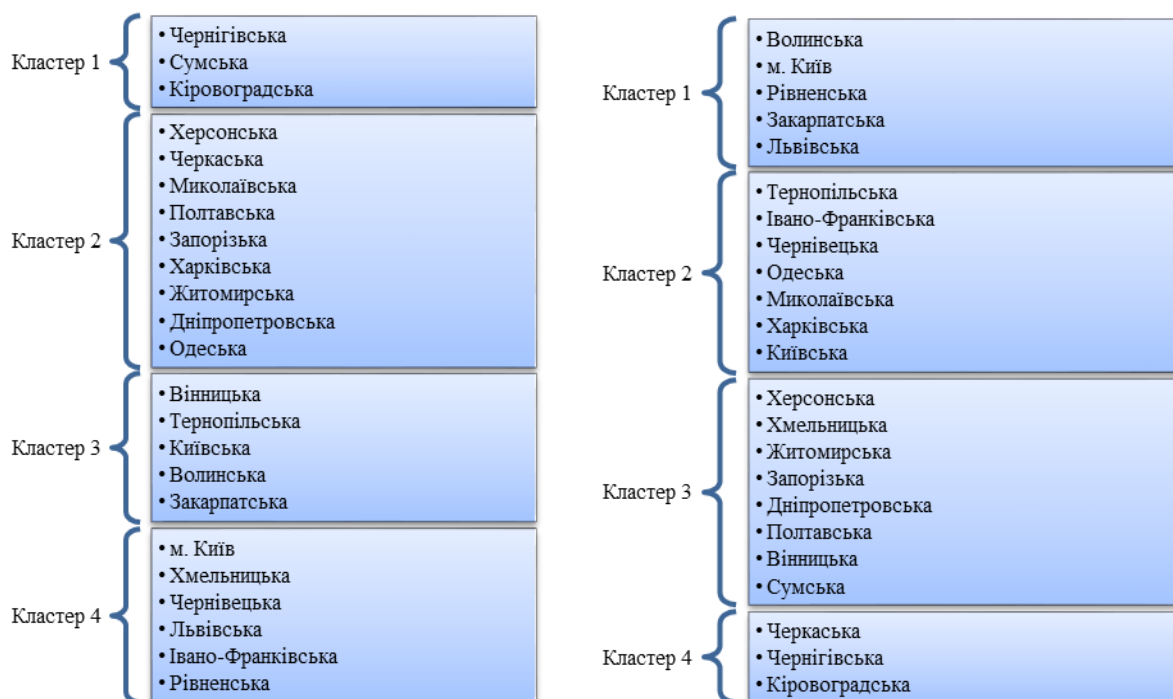

Рис. 2.15. Результати кластерного аналізу
за двома групами демографічних показників*

*розроблено автором за методом кластерного аналізу на основі [269; 83; 135]

Евклідова відстань « d » означає, що відстань між двома точками (об'єктами) кластера не повинна перевищувати деякого граничного значення « h ». Таким чином, h визначає максимально допустимий діаметр підмножини, що утворює кластер. У лівій частині рисунка зображена дендрограма кластерного аналізу, яка загалом повторює і сходиться з даними на рис. 2.13. Всі області поділені на чотири кластери.

Знизу лівої частини знаходяться області, що характеризуються найбільш високим демографічним станом – кластер 1 (5 областей і м. Київ); кластер 2 включає 5 областей і характеризується рівнем демографічного розвитку вище середнього. Гірша ситуація в кластері 3, куди входить 9 областей. Найгірша демографічна ситуація в кластері 4, де 3 області. Права частина дендрограми кластерного аналізу теж складається з чотирьох кластерів, яка повторює рис. 2.14.

Отже, використання методу кластерного аналізу для групування регіонів країни за двома групами демографічних показників демонструє результати, близькі до тих, що були отримані під час групування регіонів за рангами та рейтингами, що отримані на основі комплексних оцінок демографічної ситуації в країні. Цей факт свідчить про те, що використання методу кластеризації є доцільним та науково обґрунтованим для аналізу демографічної сфери. Дане дослідження підтверджує ефективність застосування комплексних оцінок і групування та порівняння на їх основі регіонів країни.

Таким чином, при оцінці усіх змін в сукупності, демографічна ситуація є невтішною, а тип відтворення населення можна охарактеризувати скоріше як регресивний. З економічної точки зору, зростання навантаження людьми похилого віку на працездатне населення приводить до зменшення природного поповнення трудових ресурсів, що має негативний вплив на розвиток країни. Україна продовжує посідати перші місця за рівнем смертності та останні за рівнем народжуваності в світі. В такій ситуації, необхідним є пошук органами влади більш ефективних засобів впливу на демографічну ситуацію в країні.

2.2. Оцінка причин міграційних процесів та їх впливу на демографічну та економічну сфери розвитку України

Після розпаду СРСР, процес пристосування населення України до нових соціально-економічних умов розвитку рефлексував у трансформації суспільно-демографічної системи міського та сільського розселення країни. Такий характер змін проявляється в поглибленні структурних зрушень, зумовлює і деформує ролі певних населених пунктів у суспільно-просторовій структурі виробничих сил. Окрім цього, зростає ризик втрати соціально-економічного та трудового потенціалу а також людського капіталу країни.

Станом на момент дослідження трансформації соціально-демографічних тенденцій міських та сільських територій негативно позначаються на системі розселення. Розробка стратегій розвитку міських та сільських територій та процес оновлення системи економічних і соціальних точок впливу на розселення залишаються незавершеними і невирішеними. Розпочаті раніше трансформаційні процеси розміщення населення по територіях у кількісному та якісному складі ведуть до глибинних структурних зрушень потенціалу розселення населення як в регіонах, так і загалом в країні.

Трансформаційний період в Україні характеризується затяжною кризою, що проявляється як на рівні сіл, так і міст. Багатосторонні економічні зміни, посилені впливом соціально-демографічних процесів спричинили трансформацію структури розселення в країні. В зв'язку із зупинкою та закриттям багатьох індустриальних підприємств наприкінці ХХ ст. обсяг виробництва значно зменшився, рівень безробіття зріс, що сильно позначилось на процесі розселення, механічному прирості та зміні статеві-вікової структури населення.

Історично обумовлена тенденція виїзду з сіл в міста населення репродуктивного віку теж суттєво позначилась на структурі розселення, що, в свою чергу, стало причиною певного дисбалансу поселень. Державні програми розвитку сільських територій почали залучати молодь для роботи в селах, однак вони не завжди дієві, а недостатність засобів виробництва та інвестицій

прискорила створення депресивного характеру тенденцій розвитку великої частини населених пунктів і певних районів в Україні [94].

Все більш значущим є питання населених пунктів, що вимирають, до чого призвів структурний занепад сільського господарства. За досліджуваний період 1992–2018 рр. загальна кількість сільських населених пунктів зменшилась майже на 500 од. Такі втрати спричинені як зміною адміністративного статусу населених пунктів, так і виїздом населення з сіл в міста [172]. Ситуація характеризується суттєвими змінами концентрації населення. Щільність населення в загальному у 2018 р. порівняно з 1992 р. зменшилась більш ніж на 16 % (з 86,3 до 69,9 осіб/км²) [41].

Зменшення економічно активної частини населення призводить до зростання демографічного навантаження на населення працездатного віку (рис. 2.15) [197; 172]. Проблема демографічного навантаження України зумовлена системною кризою в Україні, що загрожує національній безпеці держави. Дослідженню проблеми міграції, демографічного навантаження та збереження трудових ресурсів України присвячено праці Заставного Ф., Леонової Е., Лібанової Е., Сташенка В, Стеценка С. та ін. [7; 68; 174].

Саме демографічне навантаження демонструє наявність людських трудових ресурсів та те, в якому стані вони перебувають. При дослідженні формування трудових ресурсів значну роль відіграє поділ населення за віковими групами [269].

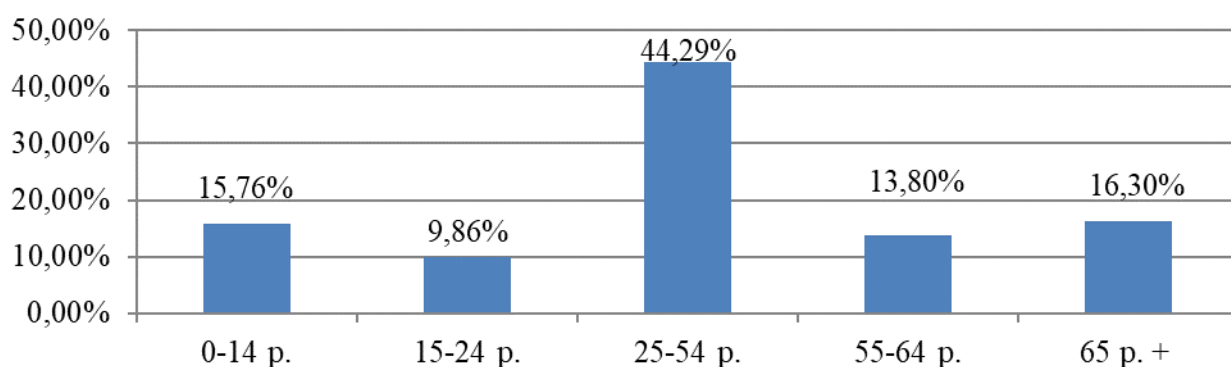

Рис. 2.16. Вікова структура населення України станом на 2018 р., % [269]

З рис. 2.16 видно, що кількість людей пенсійного віку все ж більша за підростаючу молодь, що є загрозовим фактором, який в майбутньому може

негативно вплинути як на демографічне навантаження на працездатне населення, так і на економіку країни загалом, адже частка молодого населення складає 1/4 від загальної кількості населення, а частка людей віком 55–65 років – близько 30 % від загальної кількості населення. Крім того, частка людей віком 25–54 років у подальшому буде переходити в ряди пенсіонерів, а попри нестачу молодого населення, з року в рік частка людей пенсійного віку лише зростатиме.

Ці показники демонструють загрозовий характер змін, які чекають на економіку України. Підтвердженням цьому є класифікація типів вікової структури населення шведського демографа Густава Зундберга, за якою населенню України відповідає регресивний тип відтворення з повільною зміною поколінь, за якої частка прабатьків перевищує частку дітей. Співвідношення поколінь дітей, батьків і прабатьків у 2005 р. становило 14,7/52,1/33,3 відсотків відповідно. У 2001 р. таке співвідношення становило 17,8/50,01/31,2 відсотки, тоді як для збереження населення у стаціонарному стані необхідне співвідношення має дорівнювати 27/50/23 відсотки. В 2018 р. ситуація ще більше погіршилась, тому можна зробити висновок про існування та продовження негативної тенденції розвитку демографічних процесів в Україні [85]. Графік зміни демографічного навантаження приведено на рисунку 2.17.

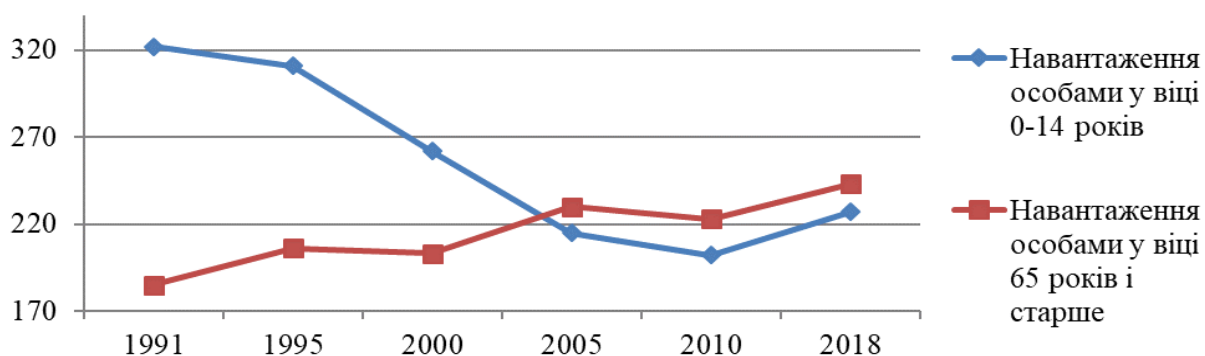

Рис. 2.17. Демографічне навантаження на населення (на 1000 осіб у віці 0–14 років та 15–64 роки) [197; 41]

Зміна в демографічному навантаженні на населення показана на рис. 2.17. Як бачимо, в 2004 р. ситуація вирівнялась і у подальшому почала лише погіршуватись. Одним з найгірших за показником демографічного навантаження став 2010 р., оскільки саме тоді найменше навантаження було з боку осіб у віці 0–14 років. Демографічне навантаження на населення спричиняє уповільнення

економічного розвитку та добробуту населення [41; 172; 197-198]. З економічної точки зору, зростання навантаження людьми похилого віку на працездатне населення приводить до зменшення природного поповнення трудових ресурсів, що має негативний вплив на розвиток країни

Від демографічно-економічних передумов перейдемо власне до проблем та стану міграції населення за кордон. Особливістю розвитку міграційних процесів на сучасному етапі є глобалізація, яка проявляється у зростанні міграційних процесів у всьому світі. Міграційні процеси розподіляють робочу силу між країнами, що впливає на соціально-економічну ситуацію кожної з них. Глобалізація світових економічних процесів, а також інші фактори, спричинені нею, активізували процеси міжнародної трудової міграції [95].

У сучасних умовах глобального соціально-економічного життя питання міграції, розподілу робочої сили є однією з найбільш важливих для України. Серед основних факторів впливу на міграційну мобільність даних регіонів є економічний фактор, який включає велику частку безробітних, серед працездатного населення, близькість розвинених європейських країн, ряд преференцій для українських мігрантів, жителів прикордонних територій, сезонних робітників. Враховуючи несприятливу демографічну ситуацію, коли чисельність населення України зменшується, а соціально-економічні умови життя зумовлюють пошук роботи за кордоном, міграційні процеси починають відігравати більш важливу роль та суттєво впливати на демографічну ситуацію в країні [195].

Таким чином, виникає потреба забезпечення України кваліфікованими спеціалістами, здатними сприяти соціально-економічному зростанню, і, як наслідок, покращенню демографічної ситуації в Україні. Тому актуальності набуває глибоке дослідження процесів еміграції та імміграції, що відбуваються на теренах України, а також їхнього впливу на демографічні процеси. Дослідженнями проблеми трудової міграції присвячено праці О. Астахова, С. Бондур, О. Бугрова, М. Долішній, Е. Лібанова, І. Луніна, О. Малиновська, О. В. Астахова, М. Вівчарик, М. Войнаренко Т. Гнатюк, Ю. Гуменюк, І. Майданик, , В. Оніщук, М. Шульга та ін.

На початку незалежності багато українців та представників національних меншин, що проживали на території СРСР, повернулись в Україну і, як наслідок, сальдо міграції було додатнім, в 1992 р, воно складало більш ніж 282 тис. осіб, в 1993 р. процес повернення завершився, і сальдо міграції стало від’ємним [267].

Починаючи з 2014 р. численні внутрішні переселення в Україні, спричинені анексією Криму та бойовими діями на Сході країни, носять вимушений характер. За інформацією Міжвідомчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб (ВПО), станом на 20 липня 2019 р. з непідконтрольних уряду територій до інших регіонів України переміщено 1 377 468 осіб, у тому числі з Донецької і Луганської областей – понад 1 млн осіб та Автономної Республіки Крим, серед яких – 170 тис. дітей та 495 тис. – особи з інвалідністю та похилого віку, міста Севастополь – понад 22 тис. осіб [24].

Щодо зовнішньої трудової міграції (рис. 2.18), то на сьогодні чисельність українських мігрантів менша ніж була на початку 90-х років. До 2010 р. чисельність українських мігрантів за кордоном знижалась, однак з 2013 р. почала зростати та досягла за даними ООН в 2017 р. майже 5 млн осіб [267].

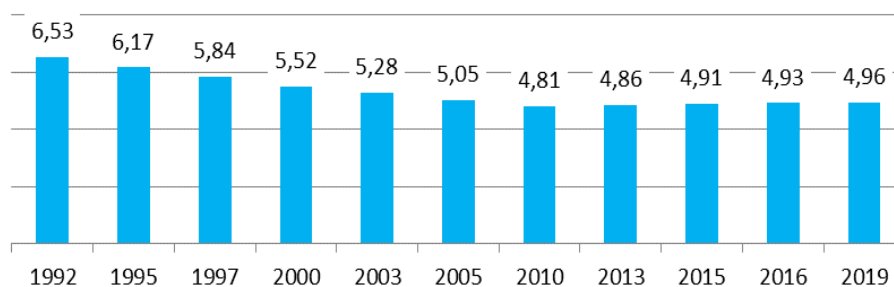

Рис. 2.18. Загальна чисельність зовнішніх мігрантів України [267]

Однак, для кращого розуміння міграційних процесів та того впливу, який вони спричиняють на демографічні процеси, перш за все, варто розібратись та встановити вплив головних факторів та передумов зовнішньої міграції в Україні, до яких можемо віднести, зокрема економічно-соціальне та політичне становище як країни, так і громадян, рівень життя населення та ринок праці, оскільки саме ці фактори є основоположними у формуванні міграційних процесів, через те, що людина за своєю природі завжди шукає кращого життя.

Перейдемо до більш детального розгляду даних передумов та чинників в контексті міграційних процесів. Що стосується економічного становища, як фактору, який визначає та впливає на міграційні процеси, головним завданням економічної політики країни, починаючи з 2016 р., став перехід до стабілізації та розвитку в умовах наростання внутрішніх проблем, зокрема зовнішньої агресії та бойових дій на Сході країни, ускладнення ситуації та конфронтації на міжнародній арені. Головні економічні показники, що прямо впливають на добробут населення, наведені на рис. 2.19. Відзначимо, що через зростання загального ВВП за відзначений період, зріс і ВВП на душу населення, однак рівень доходів населення все ще нижче ніж в 2014 р., що призводить до зростання зовнішньої міграції.

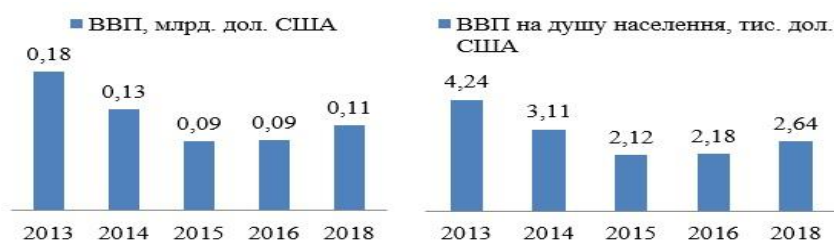

Рис. 2.19. Динаміка показників ВВП України [42, с. 10]

Інвестиційний попит та індекс простоти ведення бізнесу як показники економічного фактору впливу, який при зростанні сприяє розвитку економіки, формується на основі простоти ведення підприємницької діяльності всередині країни та між країнами світу. Для визначення місця України серед інших країн, розглянемо індекс простоти ведення бізнесу (Doing Business).

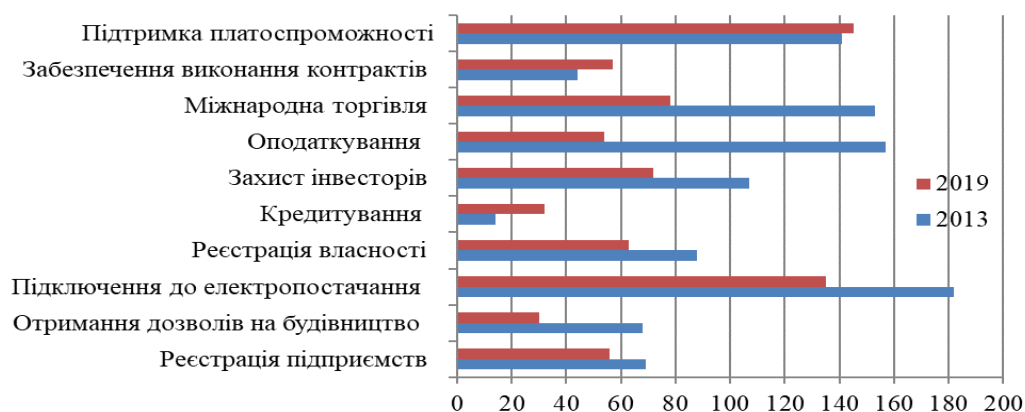

Рис. 2.20. Динаміка індексу простоти умов ведення бізнесу «Doing Business» в Україні [245]

Зазначений індекс є показником рівня економічних свобод та дозволяє сформувати об'єктивну оцінку можливості економічної діяльності самого населення. Відповідно до доповіді 2019 р. за даним показником Україна піднялася на 71-ше місце [245].

У 2013 р. Україна займала 137-ме місце у рейтингу «Doing Business» (рис. 2.18), у 2014 р. – 112-те, у 2015 р. – 87-ме, у 2016 р. – 83-тє, в 2017 р. – 76-те місце. Відзначимо, що лідером рейтингу «Doing Business» 2019 є Нова Зеландія, за якою слідують Сінгапур, Данія, Гонконг та Південна Корея. Грузія зайняла 6-те місце, Німеччина – 24-те, Польща – 33-тє, РФ – 31-ше, Казахстан – 28-ме, Білорусь – 37-ме, Молдова – 47-ме [177; 248].

З регіону «Центральна та Східна Європа» Україна в рейтингу посідає передостаннє місце, на одну позицію випереджає лише Киргиз стан, що демонструє те, що в Україні все ж існує багато перепон для ведення бізнесу як іноземцями, так і власним громадянам, а це, тбезумовно, впливає на міграційні та демографічні процеси, оскільки населення покидає країну в пошуку кращих можливостей [243].

Перейдемо до виявлення впливу соціально-економічного фактору. Важливими показниками соціально-економічного розвитку, які впливають на рівень зовнішньої міграції, є рівень життя населення, який можна оцінити на підставі заробітної плати, заборгованості з її виплат та кількості безробітних.

Заборгованість із виплати заробітної плати станом на 2013 р. складала 112 млн дол. США., тоді як в 2019 склала 90 млн дол. США [64-65;80; 186].

За даними Державної служби зайнятості, у 2019 р. кількість зареєстрованих безробітних складає 340 тис. осіб, тоді як в 2013 р. їхня кількість була 560 тис. осіб, а в 2009 р. – 930 тис. [186; 82].

Потреба роботодавців у працівниках на заміщення вакантних посад, приблизно у 8 разів менше пропозиції на ринку; навантаження в 6 зареєстрованих безробітних на 1 вільне робоче місце. Загалом можна констатувати той факт, що рівень безробіття в цілому по країні, знижується, однак станом на 2018 р. в переважній більшості за рахунок виїзду громадян на роботу закордон [148].

Згідно з даними Світового банку, графік зміни безробіття в Україні з часів незалежності виглядає, як це показано на рис. 2.21 [274]. Рівень безробіття був найнижчим на початку незалежності, найвищим – на початку 2000-х років. Починаючи з 2005 р. цей показник лише зростає, особливо після кризи 2008–2009 р. та конфлікту на Сході країни 2013–2014 рр.

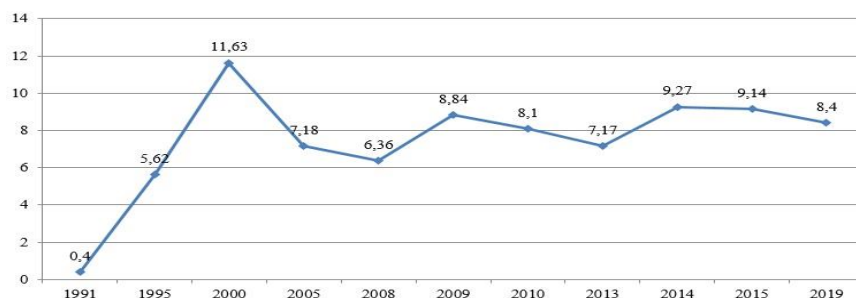

Рис. 2.21. Динаміка зміни рівня безробіття в Україні, % [248]

Рівень безробіття змінюється рівнем пропозицій та вакансій, які надають нові або вже створені підприємства, на кількість та діяльність яких впливає економічна і внутрішня та зовнішня політична ситуація. Кількість діючих підприємств і задіяних працівників наведена на рис. 2.22. Ця статистика слугує поясненням до рівня безробіття та є наслідком нестабільної політичної та економічної ситуації в Україні [41; 197-198].

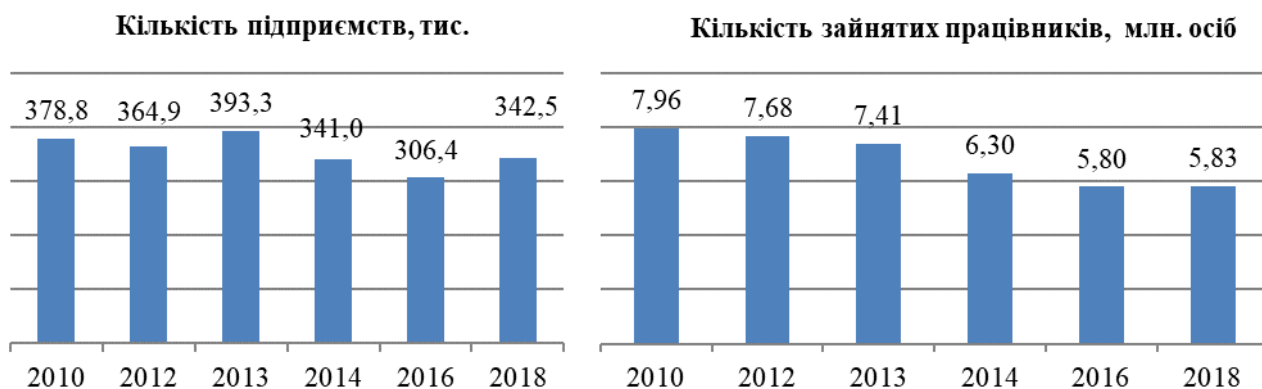

Рис. 2.22. Кількість підприємств та зайнятих працівників в Україні

Відзначимо також, що одним з головних економічних показників, який прямо впливає на фінансове благополуччя населення, є заробітна плата. Дані щодо заробітної плати, в тому числі й мінімальної, та прожиткового мінімуму наведені на рис. 2.23, причому не в гривнях, а в доларах США, для демонстрації реальної ситуації, враховуючи інфляцію гривні за період дослідження [170].

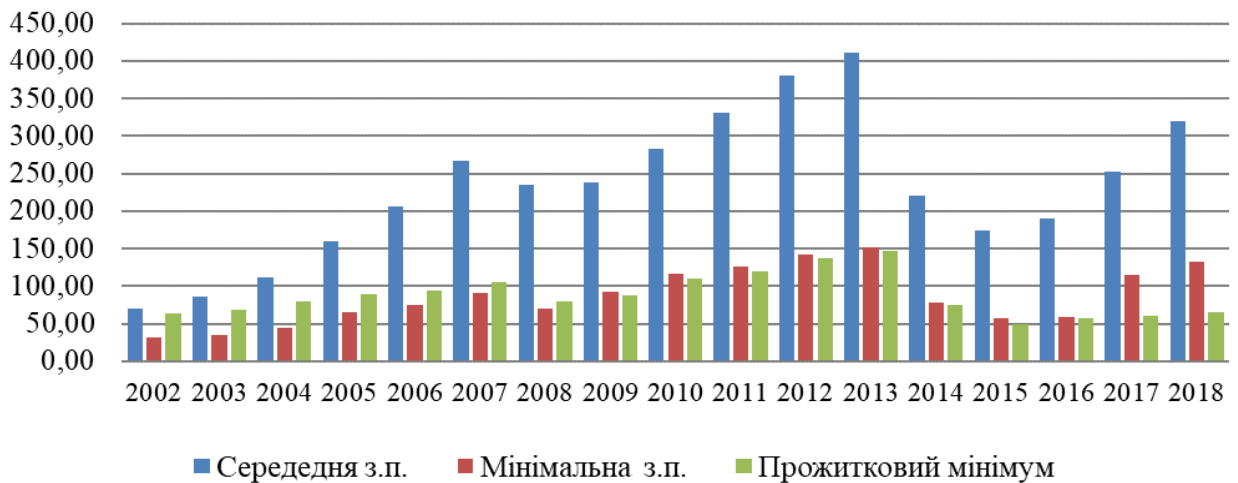

Рис. 2.23. Динаміка прожиткового мінімуму, мінімальної та середньомісячної заробітної плати в Україні, дол. США [170]

Таким чином, показники соціально-економічного благополуччя населення України після 2013 р. значно впали і станом на 2017–2018 рр. є такими, якими були ще в 2009–2010 рр., проте, вже у 2017 р. демонструють тенденцію до відновлення. Цікавою є картина з прожитковим мінімумом, який в 2002 р. був майже на рівні середньої заробітної плати та більше мінімальної заробітної плати. В 2018 р. прожитковий мінімум не змінився і є на рівні 2002 р. хоча до 2013 був в 2 рази вище ніж станом на сьогодні.

Для порівняння відмітимо, що 1 січня 2018 р., Eurostat зазначив, що мінімальна заробітна плата в ЄС – в Болгарії і складає 261 Євро, що в два рази більше ніж в Україні, в усіх інших країнах – не нижче 400 Євро [19]. Такий розвиток подій не сприяє зменшенню безробіття, не мотивує населення до пошуку роботи в Україні, що негативно впливає на демографічні процеси в країні [82; 3; 153].

Провівши кореляційний аналіз показників сальдо міграції та динаміки середньомісячної заробітної плати в доларах США, отримуємо коефіцієнт кореляції, який складає 0,88 (табл. Б.1, додаток Б), що вказує на значний прямий зв'язок між заробітною платою та міграційними процесами: чим більше заробітна плата в країні, тим більше людей мігрує до України та навпаки [126].

Окрім економіки та доходів, наявність власного житла є одним з найважливіших соціальних показників добробуту населення (табл. 2.2).

Показники щодо житлового фонду свідчать про те, що його загальна площа у розрахунку на одну особу майже не змінюється, однак загальна площа житлових приміщень зменшилась. Проте, відповідно до чинного законодавства, норма жилої площі в Україні встановлюється в розмірі 13,65 м² на одну особу, тобто за законом такої площі достатньо для проживання [62].

Таблиця 2.2

Житловий фонд України*

Показник	1992 р.	2005 р.	2013 р.	2018 р.
Загальна площа житлових приміщень, млн м ²	944,7	1046,4	1096,6	984,8
Загальна площа житлового фонду у розрахунку на одну особу, м ²	18,2	22,0	23,8	23,4
Кількість сімей та однаків, які одержали житло протягом року, тис.	166	23	7	6

*сформовано автором на основі [124, с. 18–191]

З огляду на те, що станом на 2018 р. показник 23,4 м² на одну особу, житла в країні є достатньо, інше питання, що значна частина населення не може собі дозволити придбати нове житло. Так, з 1992 р. невпинно падає показник сімей, які за календарний рік отримали або придбали нове житло. Ситуація погіршилась в 27 разів, що свідчить про зниження рівня життя населення України [61; 86].

Вагомим індикатором як для регулювання міграції, так і міжнародних інвесторів та кредиторів для започаткування власного бізнесу чи вливання капіталу в Україну, є індекс демократії та корупції, який безумовно є складовою внутрішньополітичного та правового фактору впливу на демографічні й міграційні процеси.

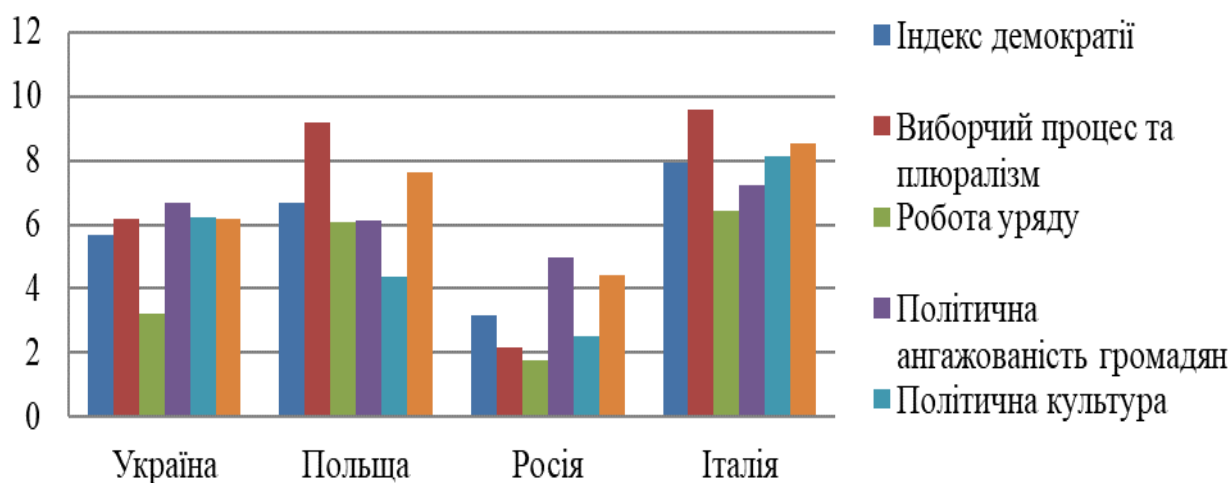

Рис. 2.24. Індекс демократії у 2018 р. [243; 248; 266]

На рис. 2.24 представлений індекс демографії в країнах, до яких найбільше виїжджає трудових мігрантів з України, і стає очевидним, що вони мають різний рівень демографії. Загалом найбільш прав і свобод мають жителі Італії, далі слідує Польща, найгірша ситуація – в Російській Федерації, що відповідає її місцю в світі за індексом демографії.

Щорічна доповідь «Democracy Index 2018» дослідницької організації Economist Intelligence Unit (EIU) демонструє оцінку рівня розвитку демократії у 165-ти країнах світу. Зазначимо, що всі країни поділені в рейтингу на чотири категорії: 1) «повні демократії»; 2) «недосконалі демократії»; 3) «перехідні режими»; 4) «авторитарні режими». Станом на 2018 р. Україна за індексом демократії посідає 84-ту сходинку і знаходиться між Гондурасом та Болівією. Серед країн, що межують з Україною, Білорусь – 137-ме місце, РФ – 144-те, Молдова – 79-те, Румунія – 66-те, Угорщина – 57-ме, Польща – 54-те, Словаччина – 44-те місце [266].

Головним чинником для майбутнього прогресу України, на думку дослідницької організації EIU, є закінчення протистояння між владними інтересами та реформістськими силами. Окрім цього, як зазначається, має бути зведена до мінімуму напруженість між Національним антикорупційним бюро (НАБУ) та іншими правоохоронними органами: Національне антикорупційне бюро повинно мати гарантовану незалежність. Дослідницька організація EIU відзначає, що у рейтингу рівня свободи ЗМІ Україна віднесена до групи країн, де ЗМІ та медіа в більшій мірі є невольними, тому для покращення даного індексу владі потрібно вирішити й це питання [266].

Що стосується рівня корупції як фактору впливу на демографічні та міграційні процеси, проаналізуємо його за допомогою «Індексу сприйняття корупції» (Corruption Perceptions Index – CPI), який є дослідженням антикорупційної мережі Transparency International з 1995 року. CPI є найвідомішим показником для відображення корупції у всьому світі [264].

CPI 2018 р. спирається на 13-ть джерел даних із 12-ти незалежних організацій, які спеціалізуються на аналізі діяльності урядових установ та бізнес-клімату в країнах. Індекс представляє собою комбінацію з опитувань та

оцінок рівня корупції і включає лише ті офіційні джерела, які аналізують думку експертів щодо корупції у державному секторі. Індекс корупції є оцінкою від 0 (дуже високий) до 100 (вкрай низький) і вказує на рівень сприйняття корупції у державному секторі відповідної країни (рис. 2.25).

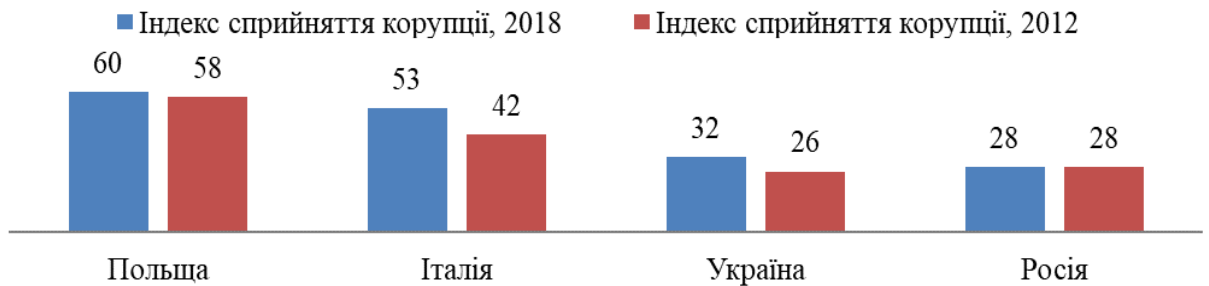

Рис. 2.25. Індекс сприйняття корупції (більше – краще) [244; 264]

Як бачимо, індекс сприйняття корупції в Україні та країнах, до яких найбільше виїжджає трудових мігрантів з України, в усіх країнах за останні шість років спостерігається прогрес: найбільший – в Італії, найкраща ситуація – в Польщі, найгірша – в Російській Федерації, проте в Україні – не на багато краще. Це свідчить про те, що попри намагання влади, корупція в нашій країні все ж існує та перебуває на досить високому рівні.

Окрім політичних, правових, соціальних та економічних факторів, відзначимо фактор бойових дій на Сході країни, які призвели до зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, чисельність яких неофіційно більше ніж 1,5 млн осіб. Ситуація на Сході країни призвела не тільки до перерозподілу населення в межах держави, але й вплинула на зовнішню трудову міграцію громадян України, демографічні процеси і соціально-економічний розвиток країни.

Перейдемо до більш детального аналізу впливу фактору бойових дій на демографічні, міграційні, економічні та соціальні процеси в країні. Логічним припущенням є те, що будь-які військові дії призводять до дестабілізації усіх процесів в країні та негативно впливають на економіку, а, отже, й процес відтворення населення [214].

Нагадаємо, бойові дії на Сході країни почались в 2014 р., тому для аналізу порівняємо основні економічні, соціальні та демографічні показники до початку бойових дій та після зовнішньої агресії. Для порівняння показників

візьмемо дані за 2013–2014 рр. та сучасні за 2018 р. показники, щоб визначити динаміку впливу, яку завдає дестабілізаційний вплив військових дій. Спочатку розглянемо показники економічного розвитку, такі як ВВП країни, державний борг та прямі іноземні інвестиції в країну (рис. 2.26) [99].

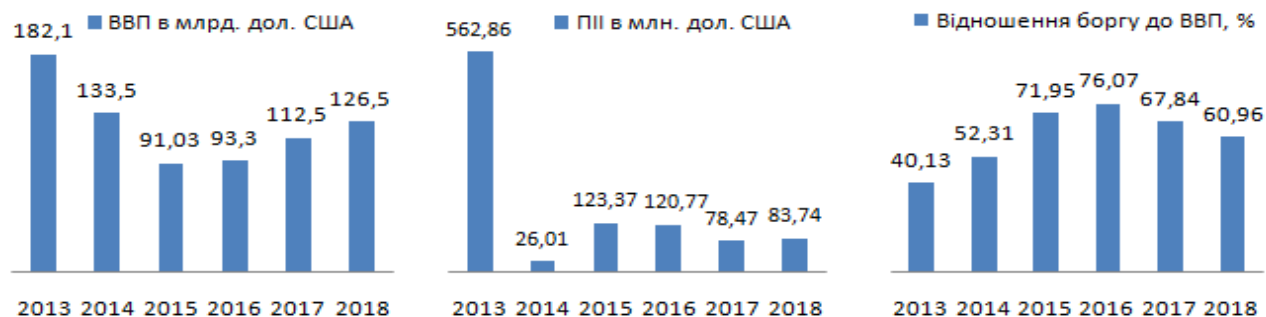

Рис. 2.26. Зміна економічних показників після бойових дій на Сході

Як бачимо з рис. 2.27, 2014 рік почався зі стрімкого погіршення економічних показників, зокрема ВВП за рік впав на 26 %, прямі іноземні інвестиції – в 20 разів, державний борг виріс на 12 %. Варто зазначити, що починаючи з 2016 року ситуація все ж покращується, однак, оскільки бойові дії тривають, зовнішні інвестори скептично відносяться до українського ринку, тому що в будь-який момент ситуація може погіршитись.

Щодо соціальної сфери, на рис. 2.27 наведені показники державних витрат з бюджету країни на головні показники, які стосуються добробуту населення [21; 48; 171].

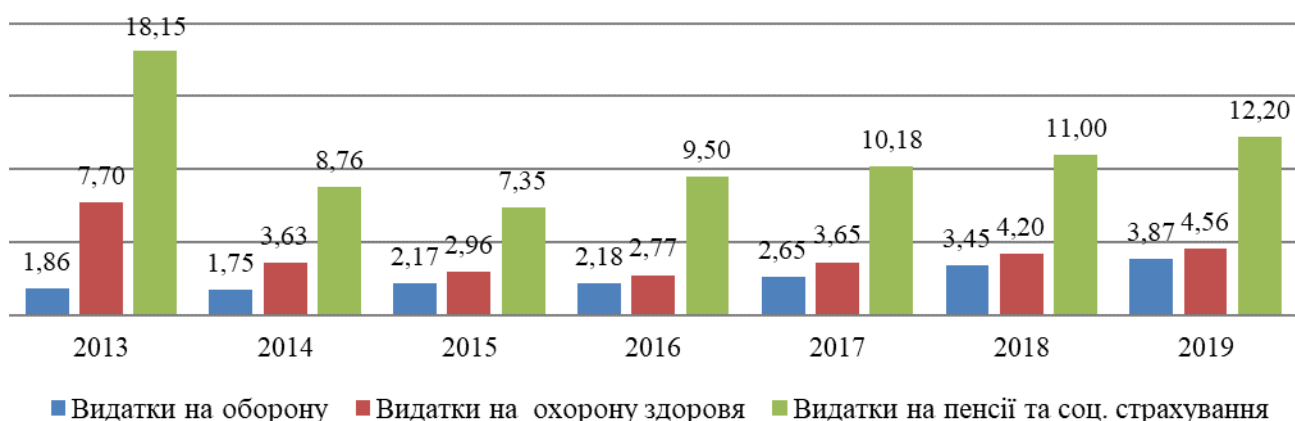

Рис. 2.27. Витатки з бюджету України, млрд дол. США [21; 48; 171]

Після початку бойових дій на Сході, витатки на соціальну сферу та сферу охорони здоров'я сильно зменшились. Лише показник витрат на оборону зростав, починаючи з кінця 2014 р. У результаті нестабільної ситуації та

бойових дій, які призвели до економічної та соціальної кризи, погіршились і процеси розвитку населення. Так, народжуваність за 2013–2018 рр. впала на 33,31 % порівняно з 2013 р. з 503,7 тис. осіб до 335,9 тис. Смертність за аналогічний період впала на 11,27 % з 662,3 тис. осіб до 587,6 тис. на рік [198].

Існує кореляційний зв'язок між показниками жертв бойових дій з показниками народжуваності та показниками видатків на сферу оборони. З 2014 р. жертвами бойових дій офіційно стали 17 тис. осіб (загиблі та поранені) [21; 28; 58; 63]. Зокрема, коефіцієнт кореляції між кількістю загиблих та фінансуванням збройних сил є від'ємним ($-0,84$), що вказує на сильний зв'язок, тобто чим більші видатки на оборону, тим менше жертв війни.

Ще більш сильний зв'язок простежується між жертвами бойових дій та народжуваністю: коефіцієнт кореляції складає 0,91. Таким чином, можемо зробити висновок, що бойові дії вносять хаос в розвиток економіки, що, в свою чергу, негативно впливає на демографічні та міграційні процеси країни.

Переходячи до дослідження наслідків міграційних процесів на демографічну, соціальну та економічну сфери, відмітимо, що ринок праці в Україні, міжнародна трудова міграція є вагомим фактором економічного та соціального розвитку як країн-донорів, так і країн-реципієнтів. Масштаби трудової міграції та її інтенсивність значно впливають на стан ринку праці, рівень безробіття та зайнятості, а відтак, – і на розвиток економіки.

Останнім часом завдяки тому, що соціально-економічний розвиток в країнах Європи не є однаковим і підсилюється відкритістю кордонів, перед деякими країнами, у тому числі й Україною, виникло питання втрати робочої сили. Зазначимо, що в нашій країні посилення трудової міграції, головним чином, було спричинене військовою агресією та конфліктом на Сході, що негативно вплинуло на макроекономічні показники та погіршило добробут населення, спричинивши з поміж іншого й високий рівень молодіжного безробіття. За результатами модульного вибіркового обстеження «Зовнішня трудова міграція населення», опублікованого в 2017 р. ДССУ, кількість трудових мігрантів

у віці 15–70 р. складала 1,3 млн осіб, що на 10,3 % більше ніж за період минулого модульного вибіркового обстеження 2010–2012 р [57].

За даними останнього модульного вибіркового обстеження, майже половину (48,5 %) від всіх трудових мігрантів становили короткострокові мігранти; особи, які повернулися до України – 43,2 %; працівники-емігранти, які працювали за кордоном 12 і більше місяців – 8,3 %. Впродовж періоду обстеження найбільше українців виїжджали на роботу до Польщі, Російської Федерації, Італії та Чехії.

Зазначимо, що в останні роки потік українських мігрантів до Польщі значно зріс, головним чином, за рахунок спрощення правил працевлаштування та перетину кордону, завдяки введенню безвізового режиму та за рахунок можливостей і надання переваг для українців, що мають «Карту Поляка». Водночас, кількість мігрантів до Росії знизилась, на що вплинули, перш за все складні відносини між країнами (рис. 2.28).

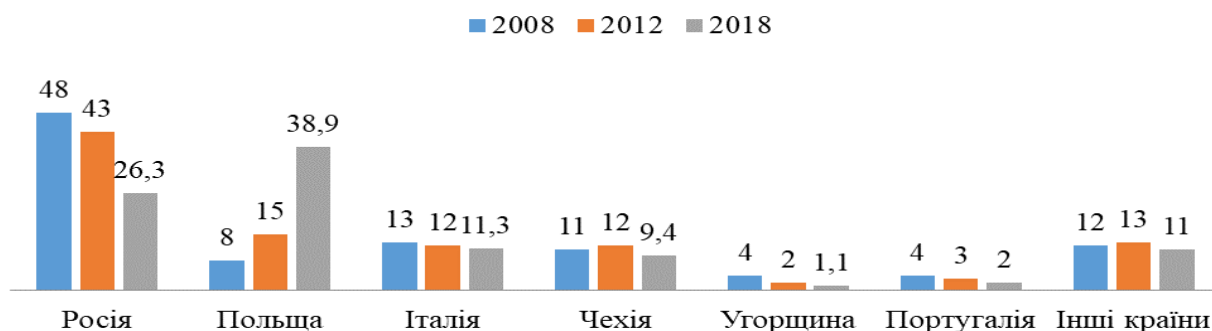

Рис. 2.28. Структура трудових мігрантів за країнами перебування, % [80]

Відзначимо, що до 2018 р. серед трудових мігрантів переважають чоловіки (70 %) та особи; особи з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою (64 %). Однак після 2018 р. спостерігається зростання частки осіб з повною вищою та базовою вищою освітою, що на 17 % та 25 %, відповідно, порівняно з минулим модульним вибірковою обстеженням. Таким чином, можна стверджувати, що навіть люди з повною освітою починають замислюватись над пошуком роботи за кордоном. Для таких людей умови праці в Україні не відповідають їхнім вимогам та є неналежними, а це є досить тривожним сигналом як для ринку праці України, так і економіки загалом.

Отже, головним рушієм трудових міграційних процесів є, перш за все, можливість отримати заробітну плату в декілька разів більшу за кордоном, ніж в Україні. Відмітимо, що за даними модульного вибіркового обстеження, середньомісячний заробіток станом на 2018 р. одного трудового мігранта склав 720 дол. США, а заробітна плата одного працівника, в економіці України в 2018 р. – 262 дол. США. Дані за розміром середньомісячної заробітної плати (2015–2018 рр.) наведені на рис. 2.29 [80].

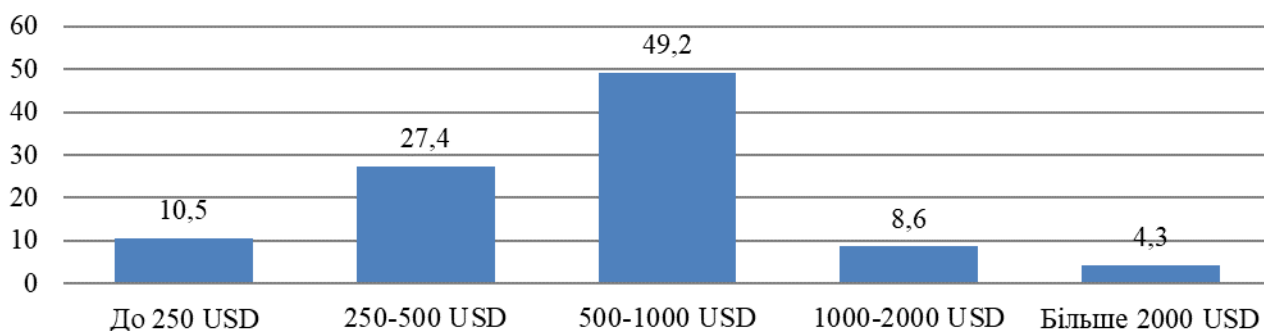

Рис. 2.29. Розподіл трудових мігрантів за розміром середньомісячного заробітку (2015–2018 рр.), % [124]

Варто відмітити, що не всі мігранти знаходять за кордоном роботу, що відповідає рівню їхньої кваліфікації. За даними модульного вибіркового обстеження, лише майже 27 % трудових мігрантів знайшли роботу за кордоном згідно з набутою кваліфікацією, 36 % – знайшли роботу, що не потребувала кваліфікації, і майже 30 % не знайшли роботу, яка б відповідала кваліфікації, набутій в Україні.

Загалом, переважна кількість трудових мігрантів, незалежно від рівня освіти чи кваліфікації, займалися діяльністю з низькою кваліфікацією. Чоловіки в основному працюють в сфері будівництва, жінки – домашніми робітницями. Значна частка українських мігрантів зайнята в сезонних сільськогосподарських роботах, однак, попри це кількість бажаючих покинути Україну задля більш оплачуваної роботи, по-перше, досить суттєва, а по-друге – має невтішну тенденцію до збільшення. Дані за видами економічної діяльності, якою займаються нашу трудові мігранти, наведені на рис. 2.30.

Рис. 2.30. Розподіл трудових мігрантів за видами діяльності (2015–2017 р.), % [80]

З рис. 2.30 видно, що українські трудові мігранти найбільше зайняті у сфері будівництва, промисловості, сільського господарства та як працівники домашніх господарств. Зростаюча кількість наших громадян за кордоном підтверджується і бажанням самих людей покинути країну в пошуках кращої роботи. Так, за даними опитування порталу *rabota.ua*, яке проводилось в січні-лютому 2016 р., кількість таких людей склала 19 % усіх опитаних.

Інше опитування Українського інституту соціологічних досліджень оприлюднило такий результат: 25 % усіх респондентів, які бажають отримати роботу за кордоном, з тих, хто прагне виїхати з України, 55 % – молодь у віці від 18 до 29 років; 44 % – особи від 30 до 39 років; 33 % – особи віком 40–50 років. Таким чином, найбільше прагне покинути країну саме молоде населення, що в теорії може негативно відзначитись на народжуваності та демографії в Україні.

Що стосується дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», проведеного у вересні 2017 р., кількість бажаючих виїхати з України в пошуках кращої роботи становила 44 % усіх опитаних та значно зросла порівняно з 2016 р. Кількість бажаючих поїхати за кордон на постійне місце проживання зросла за 2017 рік до 35 %, в 2016 становила 30 %.

Більш ніж 50 % населення України повідомили, що готові переїхати закордон жити на постійній основі, оскільки переконані, що там кращі умови для життя; більш ніж 40 % готові покинути Україну, щоб забезпечити краще майбутнє для дітей; більш ніж 30 % – готові покинути країну через відсутність гідного місця працевлаштування в Україні. Відзначимо, що було опитано 2 тис.

респондентів віком від 18 років і більше. Статистична похибка знаходиться в межах 3 % [180].

Така невтішна статистика є прямим доказом та констатацією того факту, що всередині країни умови для проживання та розвитку і пошуку нових можливостей є несприятливими, адже людина за своєю природою прагне туди, де краще і де є більше можливостей отримати краще життя. Відмітимо, що з часу незалежності України, країна так і не змогла створити якісний перехід до нової економічної системи розвитку та залишається в ролі тих, хто наздоганяє в багатьох аспектах соціально-економічного розвитку.

Однак за цей час, за більш ніж 25 років, можемо відмітити, що не завжди країну покидало так багато людей. Лише на початку незалежності, коли було невідомо, як відбуватиметься розвиток країни, та під час конфлікту на Сході країни, що також створює невизначеність в майбутньому держави. Крім того, безвізовий режим з ЄС створив додаткову можливість та спростив умови виїзду громадян України за межі держави.

Зрозуміло, що чим гірший рівень життя, тим більше населення прагне позитивних змін, однак, коли до невтішного рівня життя та відсутності розвитку додається ще й політична нестабільність, населення змушене шукати вихід. Тому й на сучасному етапі в умовах трансформацій економічної, політичної і соціальної невизначеності маємо невтішну статистику щодо міграції населення за кордон та зростаючій кількості громадян покинути країну.

За даними, опублікованими в 2017 р. європейською статистичною організацією «Eurostat», у 2016 році саме громадяни України отримали найбільшу кількість дозволів на проживання в ЄС (589 тисяч, 17,6 % від усіх наданих дозволів). Даний показник на 17,8 % більше ніж у 2015 р. З цих 17,6 %, Польща українцям надала 87 % дозволів, Чехія – 4,1 %, що становить 30,3 % усіх дозволів країни. Зазначимо, що з метою працевлаштування українці отримали 82,7 % усіх дозволів, з метою навчання – 4,4 %, за сімейними обставинами – 5,5 % громадян [260; 236].

За даними Міністерства сім'ї, праці та соціальної політики Польщі, лише за перше півріччя 2017 р. службами зайнятості Польщі зареєструвала 905 тис. заяв українських громадян, що складає 95,5 % загальної кількості всіх дозволів на працевлаштування, які видала країна [79].

У грудні 2016 року Соціологічна група «Рейтинг» провела дослідження, за його результатами лише 35 % респондентів працювали офіційно за кордоном, 61 % – були неофіційно працевлаштовані, інші 4 % – утримались від відповіді [49]. Згідно із заявами експертів Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України, кількісний масштаб трудових мігрантів з України оцінюється як 2,2–2,3 млн осіб або ж 8 % населення працездатного віку 15–70 років [212].

Відзначимо, що за нинішньої динаміки та зростання кількості бажаючих покинути країну в пошуках кращої роботи, в найближчі роки міграційні процеси мають всі шанси посилитися. За нещодавніми розрахунками Союзу підприємців і роботодавців Польщі для того, щоб забезпечити подальше зростання економіки, країні потрібно ще додатково 5 млн трудових мігрантів. Зауважимо, що нові правила, введені в Польщі 1 січня 2018 р., дають можливість громадянам України, Білорусії, Вірменії, Грузії, Молдови та Росії працювати в Польщі дев'ять місяців впродовж одного року. Велика кількість вакансій на ринку праці Польщі спричинила таку відкритість саме для трудових мігрантів і пов'язана як зі зростаючою економікою країни, так і з трудовою міграцією громадян Польщі до країн Європи [14].

За даними доповіді польської компанії Personnel Service «Барометр трудової міграції», лише за першу половину 2017 р. в Польщі 16 % усіх респондентів компаній наймали українських мігрантів на роботу, тоді як українські працівники склали менше 5 % усіх робітників польських компаній. Що цікаво, у 8 % компаній, українські мігранти становили 26–50 % від усіх працівників таких компаній, тоді як 20 % компаній планували шукати працівників з України на роботу [112].

Одним з допоміжних показників ризику зростання трудової міграції з території України є постійно зростаюча кількість українських студентів, які здобувають або планують здобути освіту за кордоном. За даними ЮНЕСКО, у

2000–2012 рр. кількість українських студентів за кордоном збільшилась у понад чотири рази і сягнула 37 тис. Особливо стрімко вона зростала в країнах, куди спрямовано потоки трудової міграції.

За даними дослідницького центру CEDOS (охоплює 34 країни світу), кількість українських студентів, які навчаються в іноземних закладах вищої освіти в 2016–2017 роках зросла більш ніж на 55 %, порівняно з тим періодом, коли почалось швидке зростання кількості українських студентів в закордонних університетах, а саме в 2012–2013 рр. і складала більш ніж 70 тис. осіб, з яких майже половина – 46 % навчались в Польщі [215–216] (рис. 2.31).

Розглядаючи вплив трудової міграції на економіку та загальний розвиток країни, аналізуючи кількісні показники міграції та студентів за кордоном, відмітимо, що трудова міграція несе в собі приховані, але, водночас суттєві ризики для нашої країни.

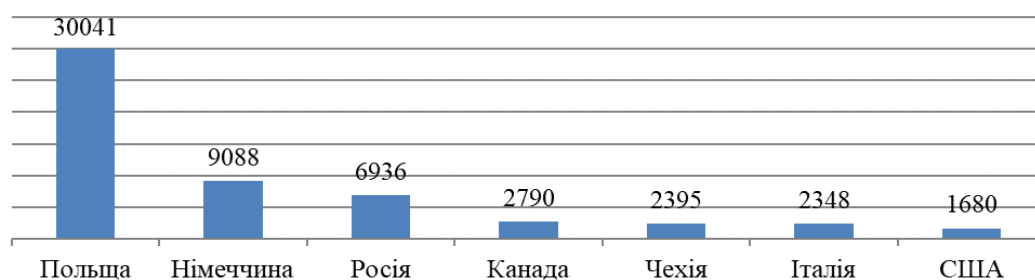

Рис. 2.31. Кількість українських студентів за кордоном, 2015–2016 рр.

Враховуючи кількість українських студентів за кордоном, витрати державного бюджету на навчання стають непродуктивними, оскільки все більше студентів навчається в Україні, а науковий ступінь отримує за кордоном, де планує залишитись для пошуків роботи. Станом на 2016 р. таких громадян більш ніж 2000 осіб [216].

Однак, як зазначається в доповіді «CARIM-East Research 2012/14», за рахунок грошових переказів в Україну, покращується фінансове благополуччя сімей мігрантів, зростає рівень споживання та зменшується рівень бідності. Грошові перекази в Україну складають велику частку фінансових надходжень в країну [239].

Загалом, в теорії економіки, якщо країна зможе досягнути якісних економічних та соціальних змін та забезпечить гідні умови проживання та праці, міграційні процеси можуть послаблюватися. Так економічне дослідження Michael A. Clemens, 2014 р. розкриває питання, зокрема міграції, чи може розвиток країни її зменшити. Згідно з дослідженням, основна економічна теорія припускає, що зростаючі доходи в країнах, що розвиваються, будуть стримувати еміграцію з цих країн. Дані дослідження свідчать, що еміграція, зазвичай, зростає, доки країни не досягають економічного розвитку та надходжень середнього рівня, і тільки після цього іде на спад [242].

Можна зробити висновок, що політика сприяння розвитку може бути найбільш ефективною, коли вона діє, беручи до уваги міграційні процеси. Як підсумок, саме політична складова визначає та створює загальне підґрунтя для умов збереження робочої сили та завдяки впливу на розвиток та економічні умови може керувати міграційними потоками [237].

Зрозуміло, що за умови нинішньої міграційної ситуації в країні, неможливо швидко прийняти необхідні політичні рішення, які дозволять та спричинять швидке економічне зростання, тому про зміну вектора розвитку міграційних процесів в короткостроковій перспективі складно говорити. Для поступового покращення міграційних процесів та запобігання втрати великої частини працездатного населення і робочої сили, згідно з іншим дослідженням A. Brown (2012 р.) владі потрібно впроваджувати заходи активного економічного зростання та заохочення громадян до повернення на батьківщину [234].

Зокрема, існує практика серед європейських країн проводити урядові компанії, головним чином, направлені на переконання громадян працездатного віку повертатись назад до своєї країни. До прикладу, в Польщі діє урядова програма, спрямована на повернення громадян із закордону, яка не просто закликає громадян повернутись, а ще й надає широкий спектр послуг від первинної допомоги в пошуку житла до пошуку роботи та соціального забезпечення. Схожі програми діють і в інших країнах ЄС, де існує проблема з емігрантами та втратою власної робочої сили [219].

Стало зрозуміло, що міграції населення останніх десятиліть сприяло поширенню в Україні європейських цінностей і норм ринкової свідомості, формуванню відкритого до світу суспільства, здатного до інновацій. З позитивних моментів є те, що трудові міграції зменшують напругу на ринку праці. За відсутності працевлаштування за кордоном кількість безробітних більш ніж удвічі перевищила б їх фактичну кількість [250].

За даними різних опитувань, заробітки трудових мігрантів за кордоном у три–чотири рази вищі за середню заробітну плату в Україні. Зароблені під час трудової міграції кошти спрямовуються переважно на споживання, що сприяє покращенню якості життя сімей мігрантів, скороченню бідності, а також стимулює розвиток економіки завдяки підвищенню платоспроможного попиту. За результатами дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України, проведеного МОМ у 2014–2015 рр., перекази мігрантів в Україну становлять майже половину бюджету домогосподарств, які мають у своєму складі довгострокових трудових мігрантів, і 60 % бюджету тих, члени яких практикують короткострокову трудову міграцію [125].

Приватні грошові перекази, якщо вираховувати їх за методологією платіжного балансу, представляють собою дохід домашніх господарств. До розгляду береться дохід, що надходить від інших домогосподарств з-за кордону. Такі грошові перекази пов'язані з тимчасовою або постійною міграцією населення. За даними Національного банку України за 2011–2016 роки українськими заробітчанами перераховано в Україну грошових переказів на загальну суму 40 150 млн дол. США. Динаміка приватних грошових переказів в Україну, та відсоток переказів від ВВП наведені на рис. 2.32, без урахування переказів, що здійснюються на користь нерезидентів та без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Згідно з висновками дослідників, які базуються на економіко-математичному моделюванні, без переказів Україна втратила б 7,1 % економічного потенціалу.

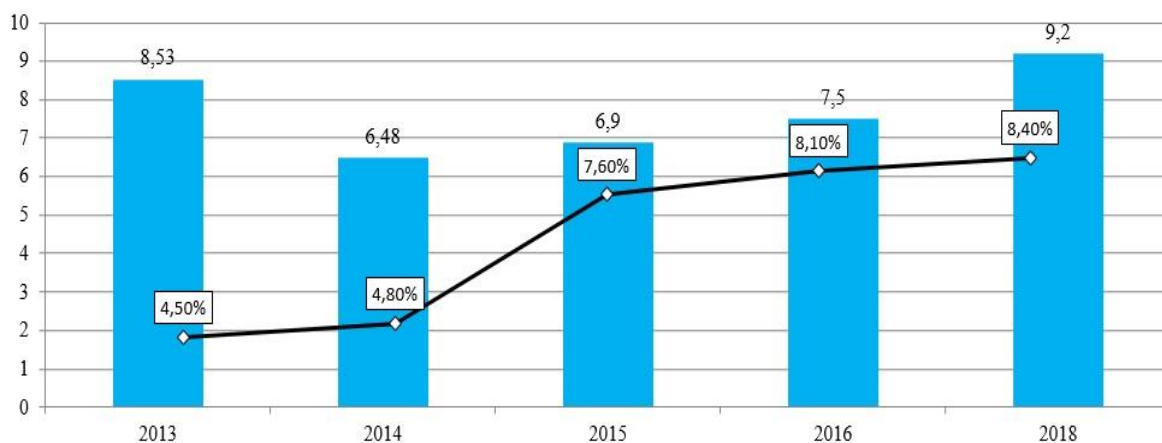

Рис 2.32. Динаміка приватних грошових переказів в Україну, млн дол. США та їх частка від ВВП, % [57, с. 85; 50; 144]

Споживання б зменшилося на 18 %, а доходи домогосподарства – на 14–21 %. Разом із тим, з міграцією пов’язані і певні ризики для розвитку. Вона призводить до втрат населення у найбільш активному віці, що мають високий освітній рівень, сприяє зменшенню народжуваності, прискоренню старіння населення [255; 147; 250].

Рівень заощаджень значно перевищує обсяг грошових переказів і становить близько 4 млрд дол.. США. Їх цілі – придбання нерухомості, товарів тривалого використання а також освіта дітей. Ще одна важлива мета – непередбачені ситуації та ризики, що відображає поточну нестабільність в Україні та економічний спад, пов’язаний із цим.

У 2010–2012 роках сума приватних переказів з-за кордону була зіставною з сумою притоку прямих іноземних інвестицій, а в 2013 та 2014 роках значно її перевищила. У деяких регіонах мігранти перетворилися на основних інвесторів. Наприклад, у Тернопільську область за 2013 рік надійшло всього 4 млн доларів прямих іноземних інвестицій, а переказів, за даними НБУ – приблизно 612 млн, що у 153 рази більше [30].

Що стосується ситуації з іммігрантами, бойові дії на Сході України, економічна криза і зниження рівня життя населення зменшили привабливість країни для іноземців. У 2014–2015 рр. іноземці відвідували Україну вдвічі менше, ніж 2013 р. Кількість іммігрантів в Україні (тобто іноземців, які проживають за посвідками на постійне проживання) становить 250 тис. осіб,

або дещо більше пів відсотка населення. В результаті подій 2014–2015 рр. чисельність іммігрантів зменшилася. Найбільша кількість іммігрантів є громадянами пострадянських держав (більше 80 %).

75,2 тис. іноземців проживають в Україні за посвідками на тимчасове проживання, що приблизно на чверть менше, ніж 2010 р. – це переважно іноземні студенти та працівники, залучення яких в умовах глибокої економічної кризи зменшилося. Найчисельнішими є серед них громадяни Росії (18,8 %), Туреччини (11,4 %), Польщі (5,5 %), Білорусі (5 %) та Німеччини (4 %). До кризи чисельність іноземних студентів в Україні стабільно зростала і 2013 р. сягнула майже 70 тис. Найпопулярнішою є медична та фармакологічна освіта. Майже половина іноземних студентів – громадяни країн СНД, однак, внаслідок війни на Сході країни прибуття освітніх мігрантів почало зменшуватися.

Серйозні проблеми існують і у сфері працевлаштування іммігрантів, зокрема, майже дві третини опитаних вважали, що іноземцям важче знайти роботу, ніж місцевим мешканцям. І хоча більшість респондентів працювала, лише 40 % з них були працевлаштовані офіційно.

З рис. 2.33 видно, що в основному трудові мігранти з закордону мають освіту, третина іноземців має вищу освіту, з чого можна зробити висновок, що для України в даному аспекті ситуація є сприятливою, оскільки освічені люди можуть принести користь державі та суспільству, не створюючи негативного навантаження на суспільство.

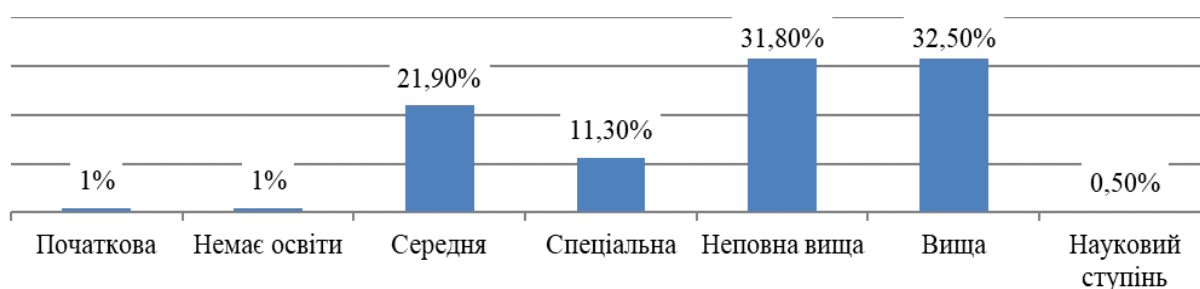

Рис. 2.33. Розподіл опитаних іноземців за рівнем освіти станом на 2016 р. [56]

Однак нелегальні іммігранти, які незаконним чином потрапляють до України, якраз і є тим фактором, який спричиняє додаткове навантаження на суспільство та економіку. Дана категорія громадян в більшості не вчить мову, є

джерелом правопорушень та зростання напруження в суспільстві. Дослідження, проведене компанією GfK-Україна на замовлення Міжнародної організації з міграції 2015 р. виявило, що в умовах економічної кризи нерегульована міграція зростає: без оформлення трудових відносин працювали 41 % охоплених опитуванням мігрантів. За даними європейської прикордонної агенції Frontex, чисельність затриманих на кордонах ЄС громадян України збільшилася з 12472 в 2013 р. до 16 744 – в 2014 р., 17 096 – в 2015 р. Зростає також чисельність українців, депортованих з території ЄС: з 7763 – в 2013 р. до 9582 – в 2014 р., 15010 – в 2015 р. Разом з тим, українці становили 8,6 % депортованих з території ЄС [71; 235; 247].

Таким чином, основними факторами впливу на рівень трудової міграції українців за кордон в сучасних умовах є соціально-економічне становище, зовнішні приватні та державні інвестиції, умови ведення бізнесу тобто внутрішньополітичні та правові фактори, можливість працевлаштування, рівень корупції, міграційна політика та політична й військова ситуація в Україні.

Дослідивши та розглянувши питання міграції всередині країни та, головним чином, поза її межами, можемо стверджувати, що головною причиною міграції українських трудових мігрантів як короткострокових, так і довгострокових є накопичення фінансового капіталу та матеріальних цінностей, отримання досвіду та контактів [99].

Вплив міграційних процесів на демографічну сферу є відчутним, однак, на перший погляд, не зовсім видимим. Українські заробітчани забезпечують своїм родинам відносну економічну стабільність, що покращує демографічну ситуацію, також зменшується фактичний рівень безробіття.

Однак, глобалізаційні процеси, політичні та економічні зрушення в світі спричиняють наплив до України робочої сили з інших країн, половина з яких не має вищої освіти. Все це має вплив на економіку, трудовий потенціал та людський капітал, що, в свою чергу, впливає на демографічні процеси в Україні.

2.3. Аналіз рівня людського розвитку в контексті європейських та світових вимірів

Людський розвиток – це розвиток людей за допомогою формування людських ресурсів, розвиток для людей шляхом втілення його переваг в життя, а також розвиток з ініціативи самих людей через активну участь у всіх процесах, які грають роль у формуванні їхнього життя.

На сьогодні ООН використовує методологічні підходи для групування країн світу за Індексом людського розвитку (Human Development Index). Дане групування проводиться на основі відповідних показників розвитку кожної держави, після чого їм присвоюється певний ранг. Ці показники характеризують довголіття і здоров'я, що визначаються показником очікуваної тривалості життя при народженні, рівнем освіти, який визначається показниками середньої і очікуваної тривалості навчання; а також рівень життя, який визначається показником валового національного доходу на душу населення. Загалом ІЛР є відображенням усіх процесів, що відбуваються в країні, зокрема й демографічних, тому аналіз показників ІЛР є необхідним для формування як загального враження про стан справ, так і для можливості розуміння конкретних точок впливу при регулюванні демографічних процесів [70; 76].

В ООН виокремлюють наступні групи країн:

- країни з дуже високим рівнем людського розвитку, за підсумками 2018 р. нарахували 49 таких країн;
- країни з високим рівнем людського розвитку, нарахували 53 країни;
- країни з середнім рівнем людського розвитку, відповідно, 42 країни;
- країни з низьким рівнем людського розвитку, 43 країни.

На додаток до цього, ООН також займається розрахунком Індексу людського розвитку для шести глобальних регіонів: Арабські держави; Східна Азія та Тихоокеанський регіон; Європа та Центральна Азія; Латинська Америка та Карибський басейн; Південна Азія; Африка від Сахари до півдня; найменш розвинені країни та малі острівні країни, що розвиваються.

Зазначимо, що людський розвиток як наукова категорія є складовою людського капіталу та об'єктом дослідження з досить великою кількістю різних аспектів. Саму концепцію людського розвитку, яка доповнюється Індексом людського розвитку як показником оцінки, презентували ще у 1990 р. Станом на сьогодні вона стала значно більш розширеною та глибокою.

Концепцією пропонується трактувати людський розвиток і як процес, і як результат. Людський розвиток можна визначити як процес. Цей процес, міцною основою якого є права людини, взаємопов'язаний з безпекою людини і спрямований на досягнення кінцевої мети щодо розширення свобод людини. Перша «Доповідь про людський розвиток», опублікована 1990 році, зробила людину основним предметом дискурсу про розвиток, змусивши переглянути принципи оцінки політики і результатів в області розвитку населення [70; 205].

Людський розвиток має саме пряме відношення до людських свобод: свободи в повній мірі реалізувати потенціал кожної людини – не кількох, а саме всіх людей в кожному куточку нашої планети, зараз і в майбутньому. Саме ця загальність надає концепції людського розвитку її унікальний характер.

Детальну інформацію про місце країн світу за Індексом людського розвитку надає «Доповідь про людський розвиток 2018», яка є новітньою з серії глобальних доповідей про людський розвиток, які публікуються Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) з 1990 року в якості незалежного, аналітично і емпірично обґрунтованого обговорення найважливіших питань, тенденцій і політичних заходів в області розвитку країн світу [70].

Таким чином, маючи нормативну та методологічну базу для аналізу рівня розвитку країн та порівняння їх за показниками, які додані до Індексу людського розвитку, доцільним буде розгляд та порівняння України з іншими державами за даними показниками. Такий аналіз та дослідження дасть змогу зрозуміти стан та перспективи розвитку соціальної та демографічної сфери в нашій країні, що тісно поєднується з економічним розвитком та загальним добробутом населення й дасть змогу визначити найбільш проблемні місця демографічної сфери.

Аналіз Індексу людського розвитку в Україні є своєрідним барометром в отриманні об'єктивної оцінки сучасної ситуації в т.ч. демографічної сфери та дасть змогу зробити точні висновки та рекомендації для зміни ситуації в кращу сторону. Окрім того, з огляду на проведений в попередньому підрозділі аналіз, впливає те, що Україна перебуває в досить негативному соціальному та демографічному положенні.

Перед початком аналізу варто розуміти параметри, критерії та орієнтири, за яким можна оцінювати та порівнювати демографічний та соціально-економічний розвиток країни. Наприклад, в глобальному дослідженні «Мій світ», проведеному ООН в підтримку Порядку денного 2030 дається оцінка питань розвитку, що цікавлять більшість людей. Дослідження проводилось на основі соціального опитування, де понад 9 млн респондентів оцінювали за рангами за пріоритетністю запропоновані варіанти, де 1 ранг відповідає найвищому пріоритету (рис. 2.34) [70, с. 75].

З рис. 2.35 видно, що загалом в світі люди за усіма рівнями людського розвитку (ЛР) найбільше цінують отримання гарної освіти. Для суспільств з низьким – високим рівнем ЛР важливими є медичне обслуговування та можливість знайти роботу, для суспільств з найвищим рівнем ЛР після освіти за пріоритетом йде чесний уряд та належні санітарні умови і чиста вода.

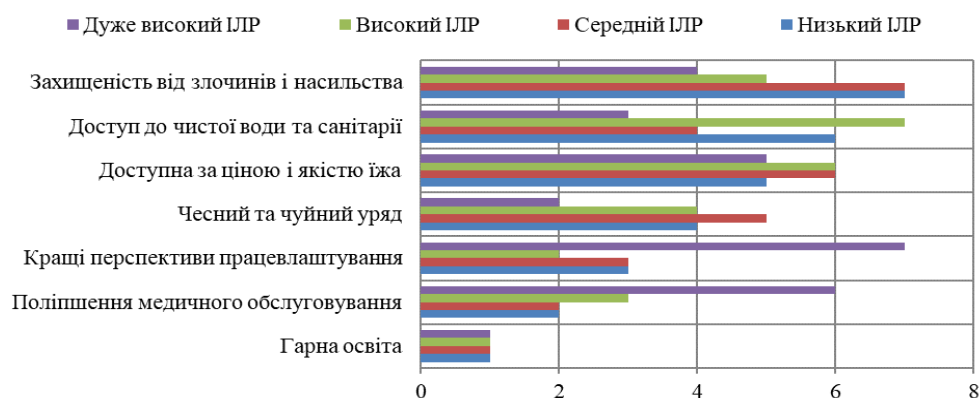

Рис. 2.34. Поділ країн на основі їх рівня людського розвитку, за оцінкою життєвих пріоритетів для окремої людини, 0–10 [76]

Для розуміння рівня благополуччя в Україні, скористаємось статистичними показниками, якими ООН вимірює рівень людського розвитку у світі. Так, в ООН протягом багатьох років пропонувалися і розроблялися різні індекси людського розвитку, до яких індексів можемо віднести: Індекс людського

розвитку та його компоненти (табл. 2.3), де країни ранжовані відповідно до значень ІЛР на 2017 р. і для кожної з них деталізовані значення трьох компонентів ІЛР: довголіття, освіти і доходу. Крім того, в таблиці представлений також рейтинг за ІЛР 2014 р., розрахований ООН з використанням доступних в 2017 р. історичних даних, до яких додано вже оновлені коригування.

Таблиця 2.3

Індекс людського розвитку та його компоненти*

Країна/регіон	Рейтинг за ІЛР, 2017	ІЛР	Очікувана продовжуваність життя при народженні, р.	Очікувана продовжуваність навчання, р.	Рейтинг за ВВП на душу населення	Рейтинг за ІЛР, 2014
Україна	88	0,75	72,1	15,0	8130	81
Арабські держави		0,69	71,5	11,9	15 837	
Східна Азія та Тихоокеанський регіон		0,77	74,7	13,3	13 688	
Європа і Центральна Азія		0,75	73,4	14,1	15 331	
Латинська Америка і Карибський басейн		0,75	75,7	14,4	13 671	
Південна Азія		0,63	69,3	11,9	6 473	
Африка на південь від Сахари		0,53	60,7	10,1	3 399	
Світ в цілому		0,72	72,2	12,7	15 295	

*сформовано автором на основі [70; 76]

Як видно з таблиці, Україна перебуває на 88-му місці в світі зі 189-ти країн станом на 2017 р. і перебуває в межах країн з країни з високим рівнем людського розвитку. В 2014 р. Україна займала 81-ше місце. Таким чином, можемо помітити повільне, але погіршення позицій України порівняно з іншими країнами в людському розвитку, що є негативною тенденцією.

Відповідно до рис. 2.35, за період 1990–2017 рр. ІЛР в Україні демонструє зростання, загалом, незважаючи на спад в 2015 р., вона демонструє зростання за даним показником в 2017 р. та, як вказано вище, знаходиться на 88-й позиції в світовому рейтингу, причому має місце зниження за позицією, що свідчить про те, що інші країни більш швидко розвиваються в плані людського розвитку.

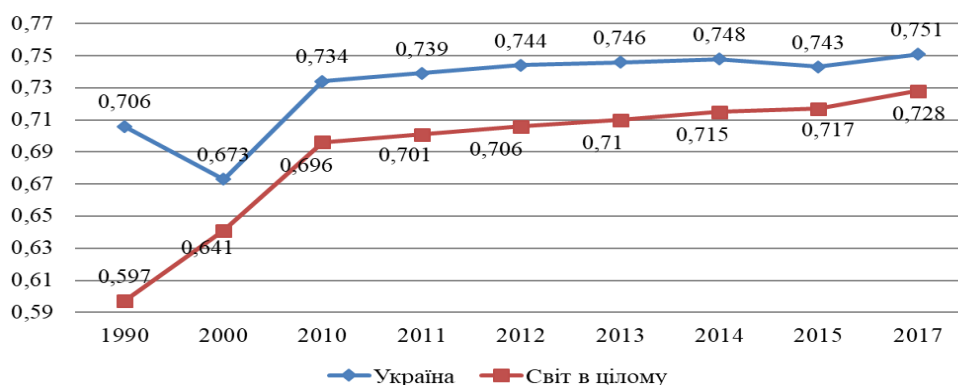

Рис. 2.35. Тенденції в області ІЛР загалом всього світу та України [70; 76]

Найбільший спад спостерігався в 2000-х роках, з 2010 по 2014 роки було стабільне зростання, однак в 2015 знову відбувається спад, що супроводжується конфліктом на Сході країни, який, на нашу думку, і став однією з ключових причин такого зниження ІЛР.

Перейдемо до наступного індексу, який характеризує людський розвиток (рис. 2.36) – «Індекс гендерного розвитку», де вимірюються диспропорції в ІЛР залежно від статі. Рисунок містить значення ІЛР, які оцінюються окремо для жінок і чоловіків; ІГР представляє собою їхнє відношення. Чим ближче воно до 1, тим менше розрив між жінками і чоловіками.

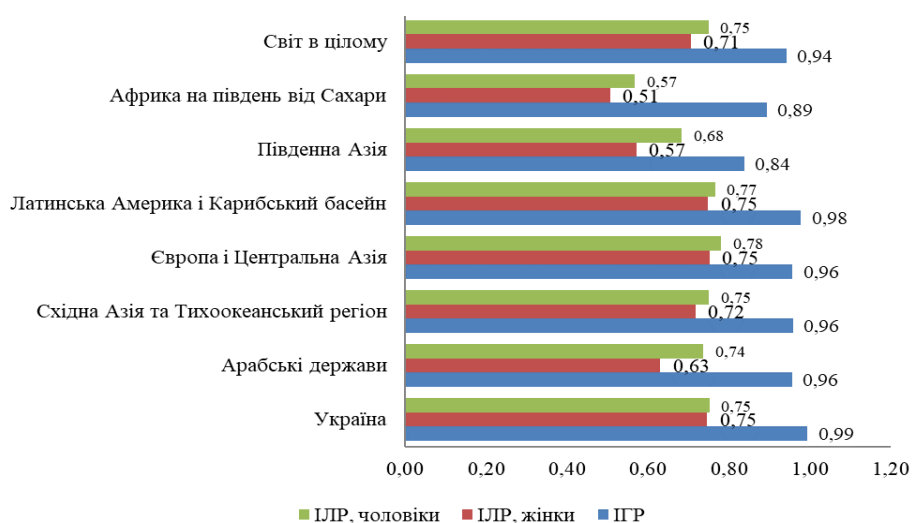

Рис. 2.36. «Індекс гендерного розвитку», ІЛР жінок та чоловіків [70; 76]

Що стосується інших регіонів, то традиційно найбільш відсталим є Африка, серед найбільш розвинутих: Європа, Азія та Латинська і Північна Америка. Саме для вимірювання та оцінки нерівності між чоловіками та жінками, ООН запровадили ІГН або ж Індекс гендерної нерівності.

У табл. 2.4 «Індекс гендерної нерівності» представлено складовий показник гендерної нерівності, що використовує три виміри: репродуктивне здоров'я, розширення прав і можливостей, економічну активність населення. Порівнюючи показники України та різних регіонів світу за ІГН, відмітимо, що за даним показником наша країна посідає 55-те місце в світі станом на 2017 р. ІГН України є дещо нижчим за середній показник по країнах Європи, та вище ніж в усіх інших регіонах світу.

Таблиця 2.4

Індекс гендерної нерівності, порівняння Україна – світ, 2017 р. *

Країна/регіон	Індекс гендерної нерівності	Коефіцієнт материнської смертності, осіб на 100 тис.	Коефіцієнт народжуваності у підлітків	Місця в національному парламенті, %	Населення, що має, як мінімум, середню освіту, %		Коефіцієнт економічної активності населення, %	
					Жін.	Чол.	Жін.	Чол.
Україна	0,285	24	23,8	12,3	94,5	95,6	46,9	63
Арабські держави	0,531	149	46,3	18	45,1	54,6	20,7	74,2
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	0,312	62	22,4	19,8	67,8	75,5	60,1	77,3
Європа і Центральна Азія	0,270	24	25,5	20,7	78,4	85,9	45,5	70,3
Латинська Америка і Карибський басейн	0,386	67	61,5	28,8	59,5	59,1	51,6	77,5
Південна Азія	0,515	176	32,1	17,5	39,8	60,6	27,9	79,1
Африка на південь від Сахари	0,569	549	101,3	23,5	28,8	39,2	65,2	74
Світ в цілому	0,441	216	44	23,5	62,5	70,9	48,7	75,3

*сформовано автором на основі [70; 76]

В табл. 2.5 «Індекс багатовимірної бідності» дозволяє оцінити вплив соціального положення на демографічні процеси в країні шляхом простеження їх взаємозалежності. На основі порогів інтенсивності депривації населення підрозділяється, відповідно, на багатовимірною бідне, те що знаходиться на межі багатовимірної бідності та те, що живе в стані важкої багатовимірної бідності. Як видно з табл. 2.5, Індекс багатовимірної бідності в Україні є дуже низьким порівняно з країнами, що розвиваються, до яких входять 103 країни світу.

Таблиця 2.5

Індекс багатовимірної бідності*

Показники бідності	Україна	Країни що розвиваються, середнє значення
Індекс багатовимірної бідності (ІББ)	0,001	0,138
Інтенсивність депривації, %	34,5	43,58
Населення, яке живе в умовах багатовимірної бідності, %	0,4	29,9
Населення, яке живе в умовах, близьких до багатовимірної бідності, %	0,0	12,9
Населення в стані важкої багатовимірної бідності, %	0,00	15,43
Внесок депривації в сукупну бідність, %	Освіта	24,8
	Здоров'я	37,7
	Рівень життя	37,5
Населення за межею бідності за доходами на рік	Національна межа бідності, %	33,7
	1,90 дол. США в день по паритету купівельної спроможності (ПКС)	21,33

*сформовано автором на основі [70; 76]

Основні індикатори народонаселення, в тому числі загальна чисельність населення, медіанний вік, частка утриманців похилого та дитячого віку, і сумарний коефіцієнт народжуваності, що допомагає оцінити тягар підтримки, яка лежить на економічно активному населенні в Україні, та порівняти її

демографічний стан з іншими регіонами світу для більш точного розуміння ситуації, наведені у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

«Тенденції в області народонаселення», Україна та світ, 2017 р. *

Країна / регіон	Середньо-річні темпи приросту, %	До 5 років, млн осіб	15–64 років, млн осіб	65 років і старше, млн осіб	Коефіцієнт демографічної навантаження (на 100 осіб у віці 15–64 років)		Сумарний коефіцієнт народжуваності	
					Дітьми (0–14 років)	Літніми (65 років і старше)	2005-2010	2015-2020
Україна	-0,5	2,3	30,1	7,3	22,8	24,2	1,4	1,6
Арабські держави	1,9	50,4	255,9	18,4	52,8	7,2	3,5	3,2
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	0,6	146,2	1470,1	192,8	29,1	13,1	1,8	1,9
Європа і Центральна Азія	0,8	19,9	163,7	23,6	34,6	14,4	2	2,0
Латинська Америка і Карибський басейн	1	53,1	429,2	51,2	37,2	11,9	2,3	2,0
Південна Азія	1,2	176,5	1226,1	106,6	43,7	8,7	2,9	2,4
Африка на південь від Сахари	2,7	145,1	545,4	30,9	78,7	5,7	5,4	4,7
Світ в цілому	1,1	677,9	4,936,6	656,8	39,6	13,3	2,6	2,5

*сформовано автором на основі [70; 76]

З табл. 2.6 видно, що окрім низьких темпів приросту населення в Україні, негативним сигналом для демографічної сфери є низька народжуваність, а саме в країні проживає 2,5 млн дітей віком до 5 років, що є дуже низьким показником, порівнюючи з регіонами світу в середньому. Відмітимо, що коефіцієнт народжуваності також є низьким, хоча і покращився за останні 10 років. Однак, навіть без порівнянь стає зрозумілим те, що в Україні дітей віком до 5 років майже в 3 рази менше, ніж людей віком від 65 р. і старше, що зумовлює, як зазначалось в підрозділі 2.2, демографічне навантаження на працездатне населення та економіку країни.

Перейдемо до розгляду досить важливої з точки зору аналізу демографічних процесів табл. 2.7. «Результати в області здоров'я». Згідно з даними ООН наведеними в таблиці, в Україні частка дітей, які отримують виключно грудне годування в перші шість місяців життя, складає 19,7 %, в той час, як у всіх регіонах світу без виключення даний показник є вищим, найближче до України знаходиться Європейський регіон та Центральна Азія з показником в 27,4 %.

Таблиця 2.7

«Результати в галузі здоров'я», Україна – регіони світу*

Країна / регіон	Діти у віці до 1 року, які перебувають виключно на грудному вигодовуванні, %	Діти у віці до 1 року, не охоплені імунізацією		Смертність на 1 тис. осіб		Очікувана тривалість здорового життя при народженні	Чисельність лікарів не 10 тис. осіб	Витрати на охорону здоров'я, % від ВВП
		Проти КДС	Проти кору	Дитяча	Вік до 5 років			
Україна	19,7	35	14	7,8	9,1	64	18	6,1
Арабські держави	31	12	15	27,5	35,9	61	15,6	4,9
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	28,3	3	7	14,2	17	66	15,4	5,1
Європа і Центральна Азія	29,9	6	5	15,7	17,8	65	25,8	4,9
Латинська Америка і Карибський басейн	38,3	4	8	14,8	17,4	66	19,6	7,4
Південна Азія	52,4	10	13	37,8	46,6	59	6,8	4,2
Африка на південь від Сахари	35,7	21	32	52,9	77,3	53	1,9	5,3
Світ в цілому	39,4	10	15	29,9	39,3	64	14,9	9,9

*сформовано автором на основі [70; 76]

В табл. 2.8 «Досягнення в галузі освіти» представлені стандартні показники освіти, а також індикатори якості освіти і наведено дані про освітні рівні: грамотність дорослого населення та молоді, яка в Україні більше 99,7 %, в той час, як середній показник по світу складає 84,3 % серед людей віком 15 р. і старше, що стосується жінок та чоловіків віком 15–24 р., даний показник складає 89,1 % та 92,1 %, відповідно. В середньому в Європі та Центральній Азії дані показники лише на соті гірші ніж в Україні.

Таблиця 2.8

«Досягнення в галузі освіти», Україна – регіони світу*

Країна/регіон	Населення, що має як мінімум, середню освіту	Валовий коефіцієнт охоплення населення освітою, % у віці відповідного рівня освіти		Якість освіти			
		Середньою	Вищою	Коефіцієнт вибуття з початкової школи, %	Вчителі початкової школи, мають необхідну підготовку, %	Співвідношення "кількість учнів / 1 вчителя" в початковій школі	Державні витрати на освіту, % від ВВП
Україна	95,1	97	83	4,5	100	17	5,9
Арабські держави	50,4	74	36	12,3	85	21	-
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	71	92	41	-	-	17	-
Європа і Центральна Азія	81,2	99	62	5,9	-	18	4,3
Латинська Америка і Карибський басейн	59,6	96	49	-	-	22	5,5
Південна Азія	50,4	71	25	13,5	-	33	3,6
Африка на південь від Сахари	34	46	9	43	78	43	4,9
Світ в цілому	66,5	79	36	21,4	-	24	4,8

*сформовано автором на основі [70; 76]

Як бачимо з табл. 2.8, в Україні показник «Населення, що має, як мінімум, середню освіту» не є максимальний, однак вище ніж в середньому в світі та у всіх регіонах світу. Що стосується валового коефіцієнта охоплення населення освітою, в Україні серед людей віком, що відповідає віку рівня освіти, 97 % мають середню освіту, 83 % мають вищу освіту, що є набагато вище ніж в середньому по Європі та Центральній Азії.

Наступним критерієм вимірювання якості освіти є державні витрати на освіту у відсотках від ВВП. Загалом, станом на 2017 р. в світі на освіту витрачають 4,8 % від ВВП, в Європі 4,3, в Україні 5,9, що на перший погляд має стати перевагою, однак не будемо забувати, що за даними Центрального розвідувального бюро США та Світового банку, ВВП України складає 109 млрд дол. США, ВВП сусідньої до нас Польщі складає 524 млрд дол. США, ВВП Угорщини складає 139,1 млрд дол. США, Румунії – 211,8 млрд дол. США, ВВП Німеччини – 3677,4 млрд дол. США [252]. Відтак 4,3 % витрат на освіту Німеччину будуть майже в два рази перевищувати річний обсяг ВВП України, тому говорити про великий відсоток витрат України на освіту потрібно лише через призму порівняння з іншими країнами у доларовому еквіваленті.

Таким чином, попри високі відсотки України в сфері освіти, зокрема, в кількості учнів на 1 вчителя в початковій школі, кількості населення, що має як мінімум середню освіту, вищу освіту, можемо прийти до висновку, що загалом на освіту наша країна витрачає мало коштів, однак в нинішніх економічних реаліях країна, вочевидь, не може витратити більше на освіту або ж виставляє важливіші пріоритети [75].

У табл. 2.9 «Національний дохід і склад ресурсів» наведений ряд макроекономічних показників, таких як валовий внутрішній продукт, податки на дохід, прибуток і приріст капіталу в процентах до загального обсягу податкових надходжень. Аналізуючи дані табл. 2.9, можемо помітити, що ВВП на душу населення (дол. США) за паритетом купівельної спроможності є в два рази нижче ніж в середньому у світі і нижче ніж в усіх регіонах світу крім Африки на південь від Сахари, що демонструє низький рівень доходів українців.

«Національний дохід і склад ресурсів» Україна – регіони світу*

Країна / регіон	ВВП на душу населення, дол. США за ПКС	Валові вкладення в основний капітал, % від ВВП	Загальний обсяг податкових надходжень, % від ВВП	Податки на доходи, прибуток і приріст капіталу, % від загального обсягу податкових надходжень	Заборгованість	
					Обсяг внутрішнього кредиту, наданого банківським сектором, % від ВВП	Сукупні витрати на обслуговування боргу, % від ВВП
Україна	7894	16	20,4	19,6	58,7	16
Арабські держави	16472	22,2	18,9	38,7	72,9	2,4
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	13737	39,6	13,8	-24,6	194,7	1,8
Європа і Центральна Азія	15563	27,2	14,6	16,7	66,5	10,1
Латинська Америка і Карибський басейн	14469	18,8	16,7	25,8	78,4	6,2
Південна Азія	6485	26,5	11,2	39,2	72,4	2,7
Африка на південь від Сахари	3489	19,9	13,8	38,4	40,3	3
Світ в цілому	15439	24,6	16,3	35,1	177,1	3,5

*сформовано автором на основі [70; 76]

Що стосується валових вкладень в основний капітал, до них відносять вартість придбання нових або існуючих основних фондів сектором бізнесу, державними органами і домогосподарствами (виключаючи їх неінкорпоровані підприємства), мінус вибуття основних фондів, виражені у відсотках до ВВП. Зауважимо, що ООН при розрахунку даного показника не враховує амортизацію основних фондів.

Таким чином, в Україні частка валових вкладень в основний капітал становить 16 % від ВВП. Зазначимо, що у періоди економічної нестабільності або рецесії валові вкладення в основний капітал зазвичай знижуються. В середньому у світі даний показник складає 24,6 %, що значно більше ніж в Україні. Це може свідчити знову ж таки про економічну нестабільність та рецесію в Україні.

Розглядаючи обсяг внутрішнього кредиту, наданого банківським сектором, відмітимо що він включає в себе обсяг кредити різним секторам на валовій основі (за винятком кредиту центрального уряду, який є чистим), виражений у відсотках до ВВП. В Україні даний показник є середнім по світу та дещо нижчим ніж в ЄС.

Однак, що стосується сукупних витрат на обслуговування боргу у відсотках від ВВП, тут Україна зі своїми 16 % далеко попереду середніх світових показників та перевищує показники ЄЦА, де аналогічний показник сягає 10,1 %, а в середньому по світу лише 3,5 %, що є вкрай негативним фактором, оскільки сильно навантажує як економіку країни, так і суспільство, яке за рахунок податків має покривати дану різницю.

Що стосується, соціального захисту населення, робочої активності трудових ресурсів країни, то в табл. 2.10. та 2.11. «Праця і зайнятість» містяться індикатори за двома компонентами, які їх характеризують: зайнятість та безробіття. ООН виділяє два основні індикатори, пов'язані із зайнятістю, сюди входить частка зайнятих у загальній чисельності населення і рівень економічної активності. Також представлені показники зайнятості в сільському господарстві і сфері послуг.

Таблиця 2.10

«Праця та зайнятість» Україна – регіони світу*

Країна/регіон	Зайнятість				Рівень Безробіття	
	Питома вага зайнятого населення	Частка економічно активного населення	Зайнятість в сільському господарстві	Зайнятість у сфері послуг	Загальний, % від робочої сили	Серед молоді, % осіб віком 15–24 р.
Україна	49,1	54,2	14,9	59,8	9,5	23,3
Арабські держави	43,7	48,6	23,4	49,9	11,7	29
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	66	68,8	22,7	52,3	4,6	12,6
Європа і Центральна Азія	52,1	57,4	21,1	52,4	10,4	19,3
Латинська Америка і Карибський басейн	59	64,3	14,3	64,3	6,4	14,4
Південна Азія	51,9	54,1	42,2	34,6	4,2	10,7
Африка на південь від Сахари	64,8	69,5	57,2	31,8	7,8	12,5
Світ в цілому	58,6	62	26,5	51,1	5,7	13,6

*сформовано автором на основі [70; 76]

Як бачимо з аналізу табл. 2.10, в Україні питома вага зайнятого населення дещо менше ніж загалом у світі та Європі і Центральній Азії, що свідчить про те, що, по-перше темпи збільшення населення не надто швидкі, по-друге, демографічне навантаження на зайняте населення особами у віці 15–64 років

досить велике – 46,8 %, що негативно впливає на темпи зростання економіки країни. Фактично населення має повільний темп зростання в кількісному вираженні.

Що безпосередньо стосується соціального захисту населення, робочої активності трудових ресурсів країни, то в табл. 2.11. наведені індикатори, що характеризують незахищену зайнятість (відсоток зайнятих, працюючих в якості неоплачуваних сімейних працівників або на індивідуальній основі) і різні форми безробіття.

Таблиця 2.11

«Праця, що містить в собі ризики для людського розвитку та соціальне забезпечення трудящих» Україна – регіони світу*

Країна/регіон	Праця, що містить в собі ризики для людського розвитку		Соціальне забезпечення трудящих	
	Незахищена зайнятість, % від загальної зайнятих	Дитяча праця, % осіб віком 5-14 р.	Обов'язкова оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, днів	Одержувачі пенсії по старості, % від загальної кількості населення пенсійного віку
Україна	18,1	3,2	126	91,9
Арабські держави	-	12,1	73	36,2
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	-	-	82	87
Європа і Центральна Азія	28,5	6,4	165	66,2
Латинська Америка і Карибський басейн	31,3	10,2	89	58,6
Південна Азія	74,8	12,1	99	23,6
Африка на південь від Сахари	-	27,4	89	21,1
Світ в цілому	46,3	-	103	71,5

*сформовано автором на основі [70; 76]

Важливим в сенсі покращення демографічних процесів показником, що вимірює стандарти в області соціального забезпечення працюючих, є обов'язкова оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, в Україні вона складає 126 днів, в середньому по світу 103 дні, в Європі і Центральній Азії – 165 днів. Даний показник є середнім з огляду на те, що існують країни, такі як Іран, Албанія та ін., де обов'язкова оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами складає 365 днів, тобто 1 рік.

За статистикою, станом на 2017 рік, в Польщі в середньому на пенсіонери отримують 460 дол. США. Головними умовами для отримання такої трудової пенсії в Польщі є – мінімум 15 років стажу для жінок і 20 років стажу – для

чоловіків. Цікаво, що внески до Пенсійного фонду в Польщі на кілька відсотків нижчі ніж в Україні – 19,5 % та 22 %, відповідно.

Водночас, половину від суми пенсійних внесків в Польщі платить роботодавець. Середня пенсія у Франції складає приблизно 1000 євро. Пенсійний внесок складає 16,3 % (частину від цієї суми платить роботодавець). Тоді як станом на 2017 р. середня пенсія в Україні – менше двох тисяч гривень – 75 дол. США, а мінімальна – 1313 грн (45 дол. США). Для отримання пенсії потрібно мати як мінімум 15 років стажу. Розмір пенсії залежить від рівня зарплати і кількості відпрацьованих років: чим нижче зарплати українців, тим менше грошей на пенсії.

Саме низькі зарплати є проблемою української пенсійної системи. Багато українців офіційно заробляє мінімальну заробітну плату – таких близько 40 %. Таким чином, держава не доотримує податки. Як зазначає Лідія Ткаченко – старший науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень, проблема такої низької пенсії є наслідком відсталості економіки країни. На думку науковця, «відсталість» економіки України полягає в структурі зайнятості населення, де кожен четвертий українець працює в сфері продажів [192].

Іншою, відомою проблемою є те, що 10 працюючих утримують близько 12 пенсіонерів. Зібраних коштів на пенсійний фонд не вистачає, тобто відбувається демографічне навантаження на економічно активне населення особами пенсійного віку. Окрім того, навіть попри збільшення мінімальної заробітної плати і оподаткування всіх фізичних осіб підприємців, дефіцит Пенсійного фонду станом на 2017 р. становить 141 мільярд гривень – 5,6 млрд дол. США. Таким чином, соціальний захист населення в Україні має неоднозначну характеристику, з одного боку існують стандарти – відсотки, з іншого реальна картина того, що відбувається, з огляду на яку стає зрозуміло, що потрібні нові якісні зміни [192].

Що стосується не менш важливого показника, який впливає на ІЛР, а саме – безпеки населення, то дані, наведені в табл. 2.12 «Безпека людей», відображають те, якою мірою забезпечується безпека населення. Аналізуючи дані табл. 2.12, помітно, що в Україні є 321 тис. біженців. В той же час, біженців з Європи і Центральної Азії всього 456 тис. осіб. Ще більш вражаючою є кількість внутрішньо переміщених осіб – більше 1,6 млн осіб. Причиною такої кількості біженців та внутрішньо переміщених осіб є конфлікт на Сході України, що безумовно підриває систему оборони та знижує рівень благонадійності та безпеки країни, негативно впливає на розвиток підприємств, бізнесу та загалом економіку країни та має негативний вплив на демографічні процеси, зокрема, народжуваності.

Таблиця 2.12

«Безпека людей», Україна – регіони світу*

Країна / регіон	Біженці, за країнами походження	Внутрішньо переміщені особи	Число утриманих під вартою	Число вбивств	Число самогубств, %	Особи, що виправдовують побиття дружини, %	Жінки, які коли-небудь піддавалися насильству, %	Глибина продовольчого дефіциту
	тис. чол.		на 100 тис. чол.					ккал на 1 чол. в день
Україна	321,01	1679,01	195	4,4	17,8	9	6,8	-
Арабські держави	7011,7	17615,1	116	4	4,05	-	-	67
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	760,1	753,4	126	1,5	7,3	-	-	79
Європа і Центральна Азія	456,2	3542,6	209	3,9	11,7	-	26,6	27
Латинська Америка і Карибський басейн	197,8	7331,1	244	21,6	6,35	-	-	41
Південна Азія	3195,4	3765,1	48	3,8	17,95	-	-	115
Африка на південь від Сахари	3445,3	13773,1	88	9,5	10,9	35,5	-	131
Світ в цілому	15182,3	40780,4	143	5,2	11,3	-	-	91

*сформовано автором на основі [70; 76]

Окрім безпеки, рівня розвитку сфери охорони здоров'я, освіти та інших проміжних показників, які впливають на загальний ІЛР в кожній країні, не менш важливим є рівень міжнародної інтеграції, представлений в табл. 2.13. та 2.14. Україна за даним показником знаходиться досить високо в світі, тому можна вважати її економіку відкритою.

Таблиця 2.13

«Міжнародна інтеграція: торгівля, фінанси, зв'язок» *

Країна/регіон	Експорт та імпорт	Прямі іноземні інвестиції, чистий приплив	Потоки приватного капіталу	Грошові перекази, приплив	Інтернет-користувачі	Абоненти мобільного зв'язку
	% від ВВП				% населення	на 100 тис. чол.
Україна	107,5	3,4	-3,7	1,1	49	144,01
Арабські держави	86,4	1,7	4,2	2,42	40	111,01
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	38,9	2,4	-0,2	0,83	44,9	101,5
Європа і Центральна Азія	69	3,2	-1,2	2,09	52,3	114,9
Латинська Америка і Карибський басейн	46	3,5	-3,7	1,33	54,4	110,6
Південна Азія	46	1,7	-2,6	3,85	24,5	79
Африка на південь від Сахари	55,6	2,6	-2,3	2,63	22,2	76,4
Світ в цілому	56,7	2,8	-0,2	0,76	43,7	98,5

*сформовано автором на основі [70; 76]

Що стосується фінансів, то ситуація не така критична, однак гірше ніж в середньому в світі та Європі і Центральній Азії. Грошових переказів теж досить мало, для порівняння в тій же Польщі 1,43 % від ВВП. Відносно зв'язку, лише 50 % українців користуються інтернетом, тоді як в Європі і Центральній Азії 54,4 %, однак в Україні більше абонентів мобільного зв'язку.

Таблиця 2.14

«Міжнародна інтеграція: міграція» Україна – регіони світу*

Країна/регіон	Чистий коефіцієнт міграції	Іммігранти як частка населення	Міжнародна студентська мобільність	Міжнародний в'їзний туризм
	на 1 тис. чол.	% населення	(% Від загальної системи вищого освіти)	тис. за день в середньому.
Україна	0,9	10,8	0,5	12712
Арабські держави	-0,2	8,9	-0,3	75 244
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	-0,4	0,4	-1,5	142 574
Європа і Центральна Азія	1,3	6,7	-1,3	77 823
Латинська Америка і Карибський басейн	-0,6	1,3	-0,2	81 828
Південна Азія	-0,7	0,8	-0,8	17 393
Африка на південь від Сахари	-0,1	1,9	-1,3	33 743
Світ в цілому	0	3,3	0,3	1 107 339

*сформовано автором на основі [70; 76]

Розглядаючи мобільність населення, відмітимо, що чистий коефіцієнт міграції в Україні становить 0,9 осіб, тобто відношення різниці між припливом і

відтоком мігрантів в країні за конкретний період до середньої чисельності населення за цей період, виражене в перерахунку на 1 тис. осіб є позитивним, проте дуже великий відсоток людей, котрі народились за кордоном та приїхали на постійне проживання в Україну, таких 10 % від населення, що набагато більше ніж в середньому в світі та в Європі і Центральній Азії.

Аналізуючи додаткові індикатори ООН, що впливають на індекс людського розвитку та дозволяють зрозуміти настрої населення певної країни, розглянемо дані наведені на рис. 2.37 «Додаткові індикатори: сприйняття благополуччя», яка включає в себе показники, що відображають думки і самооцінку індивідів щодо відповідних вимірів людського розвитку [97].

Рис. 2.37. «Додаткові індикатори: сприйняття благополуччя», % задоволених [70; 261; 97]

Таким чином, з огляду на показники, наведені на рис. 2.37, та порівнюючи їх з показниками інших країн, зокрема, які також перебувають в кризі та з відносно стабільними країнами, впливає те, що загалом Україна має безліч важливих з точки зору населення соціально-економічних проблем.

Що стосується законодавчого забезпечення прав людини, розглянемо «Статус договорів про основні права людини», який показує ратифіковані чи ключові конвенції про права людини в різних країнах. Перелік конвенцій наведений в додатку Б, табл. Б.8. З цих конвенцій, Україна прийняла усі, окрім МКЗТМ – Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей, яка вступила в силу 1 липня 2003 р.

Зазначимо, що усі регіони, які подані до порівняння в таблицях та рисунках даного підрозділу, не включають усіх країн світу. Розподіл країн за регіонами відповідно до регламенту та методології розрахунків ООН наведений в додатку Б, табл. Б.9.

Висновки до другого розділу

Проведений аналіз показників народжуваності та смертності, приросту та скорочення населення, шлюбності та розлучуваності, міграційних процесів та розвитку людського потенціалу і капіталу, й факторів, що на них впливають, дозволяють зробити наступні висновки:

1. Загалом, у відтворенні населення, спостерігається неоднозначність ситуації. З одного боку кількість народжуваних є незмінно низькою, смертність зростає, кількість людей похилого віку теж зростає, населення менше вступає в шлюбні відносини, однак зменшується кількість розлучень. З іншого боку, позитивні зрушення помітні при оцінці сумарного коефіцієнта народжуваності та показників плідності населення.

2. Зростання питомої ваги літніх людей, відображається на характері відтворювальних процесів, що призводить до погіршення статево-вікової структури, і зменшення народжуваності. З економічної точки зору, це приводить до зменшення природного поповнення трудових ресурсів, що має негативний вплив на розвиток країни. В такій ситуації, необхідним є пошук органами влади більш ефективних засобів впливу на демографічну ситуацію в країні.

3. Проведений аналіз демонструє, що порівняно з серединою 1990-х років ситуація з середньою очікуваною тривалістю життя в Україні покращилась, крім того, видатки з кожним роком на сферу охорони здоров'я зростають. Однак, при більш глибокому аналізі стає зрозумілим те, що попри зростання обсягів фінансування, насправді видатків не вистачає.

4. Україна продовжує посідати перші місця за рівнем смертності та останні за рівнем народжуваності в світі. Зниження рівня смертності населення можливо досягнути за рахунок відсутності причин, що спричиняють передчасну смерть, та викликають захворювання.

5. Дослідивши та розглянувши питання міграції в середині країни та за кордон, можемо стверджувати, що головною причиною міграції українських трудових мігрантів як коротко- так і довгострокових є накопичення фінансового капіталу та матеріальних цінностей, отримання досвіду та контактів.

6. Враховуючи ситуацію на Сході країни, обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку не зможуть зростати, оскільки буде залишатись політичний та економічний ризик для інвесторів. Цей ефект зможе пом'якшити знову ж таки перекази трудових мігрантів з закордону.

7. В основі людського розвитку лежать суб'єктність, самовизначення і свобода робити вибір та формувати результати. Ідея людського розвитку для всіх і кожного вимагає переглянути певні аспекти концепції людського розвитку: мова повинна йти про колективний, а не тільки про індивідуальний потенціал, про голос і незалежність, а не тільки про благополуччя.

8. Головними факторами, що негативно впливають на розвиток демографічних процесів, є економічний, політично-правовий, соціальний, екологічний, фактор бойових дій на Сході країни, корупція, умови ведення бізнесу.

Основні наукові результати розділу відображені у публікаціях [96; 94; 97-100; 103; 256;].

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

3.1. Складові елементи системи регулювання демографічних процесів

Регулювання демографічних процесів за своєю суттю є процесом змін та переходу від старих або вже таких, що вичерпали себе, до покращених – нових методів та умов розвитку і ефективного функціонування демографічних процесів як своєрідної системи. Зрозуміло, що будь-який процес чи система регулювання без участі держави не можливий, оскільки саме державні органи влади мають усі повноваження та можливості для створення підстав, розробки законопроектів та їх впровадження, реалізації і своєчасного контролю на всіх етапах, тому основна відповідальність за сучасний стан демографічних процесів як системи та майбутні її зміни лежить на державі.

Для покращення демографічних процесів, завданням держави є визначення ключових пріоритетів в даній сфері та забезпечення їх безперешкодної реалізації, де критеріями оцінки дій держави повинні стати якісні та відчутні зміни в системі демографічних процесів. Саме системний – комплексний підхід, який буде мати фокус не лише на демографічних процесах, а й на інших сферах та факторах впливу на демографічні процеси, таких як політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна та інформаційна сфери, адже в своїй сукупності дані фактори і формують сучасний стан демографічних процесів в країні.

Системний підхід як основу до розуміння демографічних процесів було розглянуто в першому розділі. Даний підхід дозволяє зрозуміти та визначити основні пріоритети, цільові та керуючі фактори та саму систему регулювання демографічних процесів, оскільки всебічно розглядає вплив різних елементів системи один на одного, вплив зовнішнього середовища, та, що не менш важливо, чітко визначає напрям розвитку системи і дає можливість аналізувати її розвиток.

Для формування системи регулювання демографічних процесів, спробуємо встановити спочатку сутність самого поняття «система регулювання» та її складові. Регулювання демографічних процесів має недостатню наукову розробленість з точки зору теоретико-методичних питань дослідження. На сьогодні не існує єдиного поняття системи та методів регулювання демографічних процесів, однак ми можемо виділити декілька підходів до визначення даного поняття: організаційний та функціональний [47; 173].

До першого підходу відносять систему органів управління, їх підсистем та правові норми. Зокрема Авер'янов В. Б. дає визначення системи державного регулювання як сукупності державних органів, що мають на меті регулювання відповідно до чинного законодавства та правових норм [46].

До функціонального підходу відносять об'єкти, суб'єкти регулювання та їх взаємний вплив, тобто система регулювання впливає на об'єкт, який має на меті досягнення певного рівня розвитку і має визначену структуру, сукупність норм, методів та засобів державного впливу [123; 228].

З огляду на дане трактування поняття системи державного регулювання можемо визначити, що до складу будь-якої системи регулювання, в тому числі і демографічних процесів, належать такі загальні складові, як мета впливу, властивості об'єкта регулювання, його структура, зв'язок всередині об'єкта та з навколишнім середовищем, методи, інструменти та засоби впливу на структурні елементи, в даному випадку демографічних процесів. Відтак, об'єктом системи регулювання демографічних процесів можемо вважати демографічні процеси, які розглядаються з точки зору теорії системності, тобто представляють собою систему, яка має за мету постійний розвиток, при цьому з визначеними факторами впливу, які впливають як з зовні, так і з середини системи, для досягнення загальної мети розвитку системи. Таким чином, глибокий аналіз впливу даних факторів допоможе сформувати систему регулювання демографічних процесів з власними засобами та методами впливу.

Відмітимо, що в науковій літературі немає достатньо конкретного підходу до розуміння чи класифікації, або систематизації методів та засобів

регулювання демографічних процесів. Так, В. В. Симоненко визначає систему державного регулювання як сутність політичних, економічних, правових, соціальних та організаційних методів державного управління, розуміючи під ними реальні практичні заходи та інструменти, за допомогою яких держава може регулювати демографічні процеси та будь-яку соціальну систему таким чином, щоб досягнути бажаних результатів [191].

Окремі науковці, зокрема Дегтяр А. О., вважають, що вплив держави на демографічні процеси може здійснюватися за допомогою елементів (методів) державного правового, економічного та інформаційного регулювання [38]. На наш погляд реалізація системи державного регулювання демографічних процесів здійснюється через систему методів впливу, що функціонують у межах складових системи (рис. 3.1).

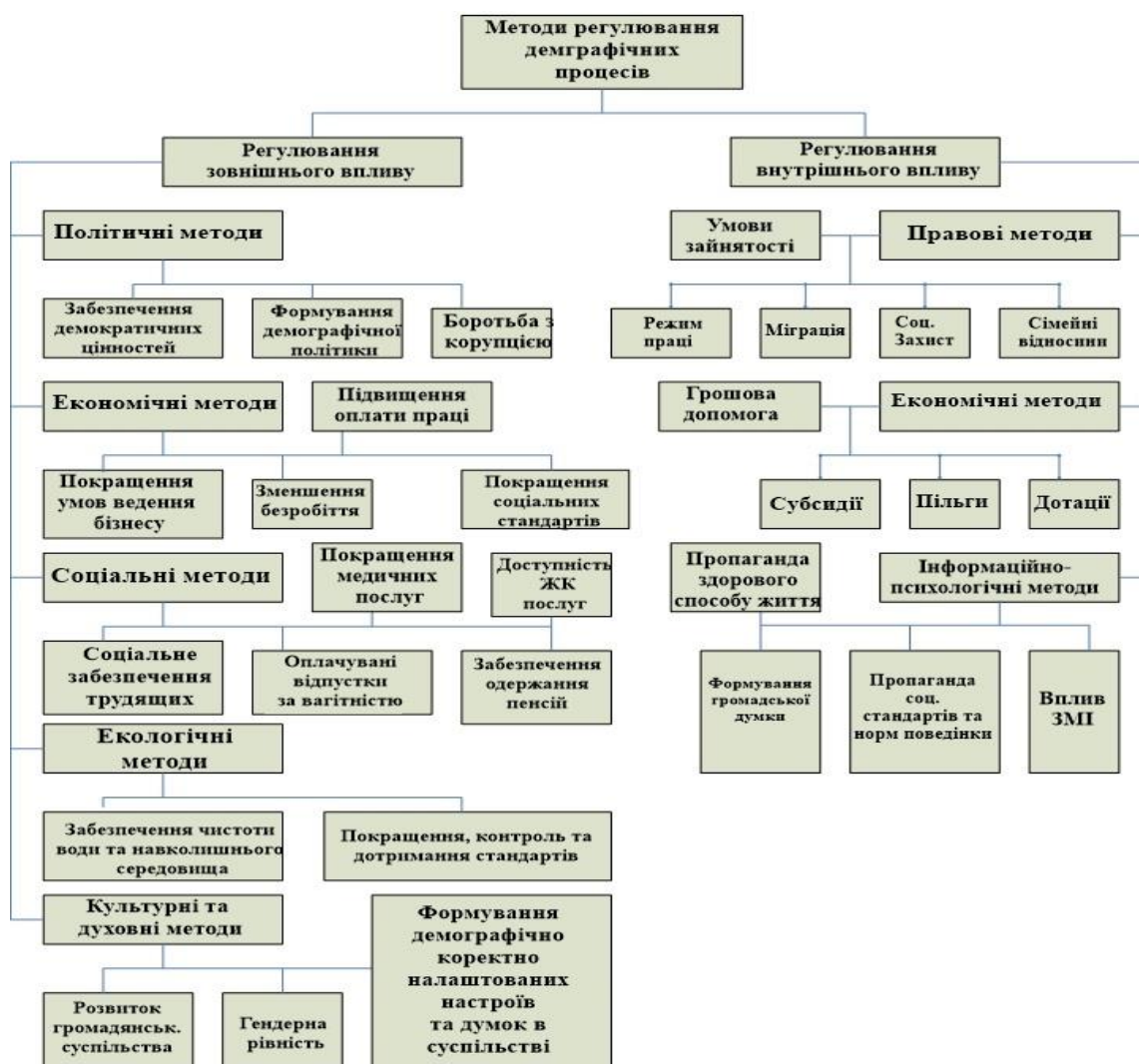

Рис. 3.1. Методи регулювання демографічних процесів*

*сформовано автором на основі [38; 46, 47 123; 191; 228]

Відповідно, методологія державного регулювання демографічних процесів визначається як комплекс методів прямого та опосередкованого впливу, що здійснюються через: соціально-економічне регулювання (оплачувані відпустки, допомога при народженні дітей, допомога на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї, позики, кредити, податкові і житлові пільги, соціальне забезпечення та захист); нормативно-правове регулювання (законодавчі акти, що регламентують укладання шлюбу, розлучення, стан дітей в сім'ях, аліментні обов'язки, охорону материнства і дитинства, аборти і використання засобів контрацепції); інформаційно-психологічне регулювання, куди відносяться засоби масової інформації з метою формування суспільної думки, соціальних норм і стандартів демографічної поведінки, цільового демографічного настрою всередині суспільства.

Головним завданням демографічного розвитку виступають розробка та реалізація цільових програм для розв'язання окремих проблем щодо народжуваності, смертності, міграції, тощо. Цільові програми повинні включати комплекс економічних, нормативно-правових, інформаційно-психологічних та організаційних методів регулювання.

Що стосується конкретно організаційної складової системи регулювання демографічних процесів, на наш погляд, вона містить елементи структуризації процесу регулювання, стратегічного планування регулювання, елемент інформаційної взаємодії в рамках реалізації програм регулювання та стратегічного управління демографічними процесами. Детально організаційна складова системи регулювання демографічних процесів наведена на рис. 3.2.

Організаційна складова є своєрідним планом регулювання, який базується та виходить з головних цілей розвитку та регулювання, визначає дії, які необхідно виконати для досягнення поставленої цілі. Окрім цього, організаційна складова включає в себе інформаційну взаємодію суб'єктів регулювання в рамках реалізації планів та поставлених завдань, що містить в собі зовнішню і внутрішню інформаційну взаємодію суб'єктів регулювання в рамках інформаційної системи.

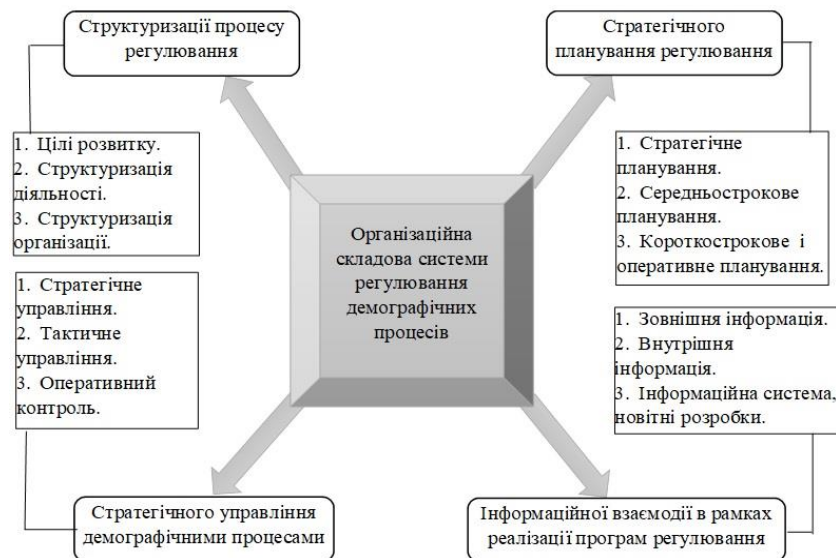

Рис. 3.2. Організаційна складова системи регулювання демографічних процесів в Україні*

*власна розробка автора

Використання методів, важелів та складових системи регулювання демографічних процесів формує концепцію їх державного регулювання. На основі концепції розробляється відповідний план дій та стратегія на визначений час і програма реалізації, яка включає основні напрями регулювання демографічних процесів, цільові показники демографічного розвитку, сукупність заходів щодо досягнення поставлених цілей, джерела фінансування цих заходів тощо. Виходячи з цього, нами була розроблена концептуальна структурована модель формування системи державного регулювання демографічних процесів, відображена на рис. 3.3, де ЦР – спільні цілі розвитку демографічних процесів; ОР – об'єкт розвитку, представлений або одиничними елементами демографічних процесів (збільшення народжуваності, продовж життя і т.д.), або цілісною системою; КР – кількісний аналог цілей – критерії розвитку; ФіМВ – фактори управління, форми і методи впливу на конкретні фактори або сукупність факторів покращення демографічних процесів;

Форми і методи впливу, виходячи із специфіки пропонованої системи, проявляються в таких основних напрямках: організаційні форми (ОФ); економічні методи (ЕМ); інформаційні (ІМ); психологічні методи (ПМ); правові методи (ПМ). СЗ – найбільш вірогідна система забезпечення, що включає людські,

матеріальні, фінансові, тимчасові ресурси, а також здатність до розвитку демографічних процесів і ступінь позитивної сприйнятливості впливу зовнішніх факторів; МОРР – методи оцінки результатів регулювання; ОРР – оцінка результатів регулювання.

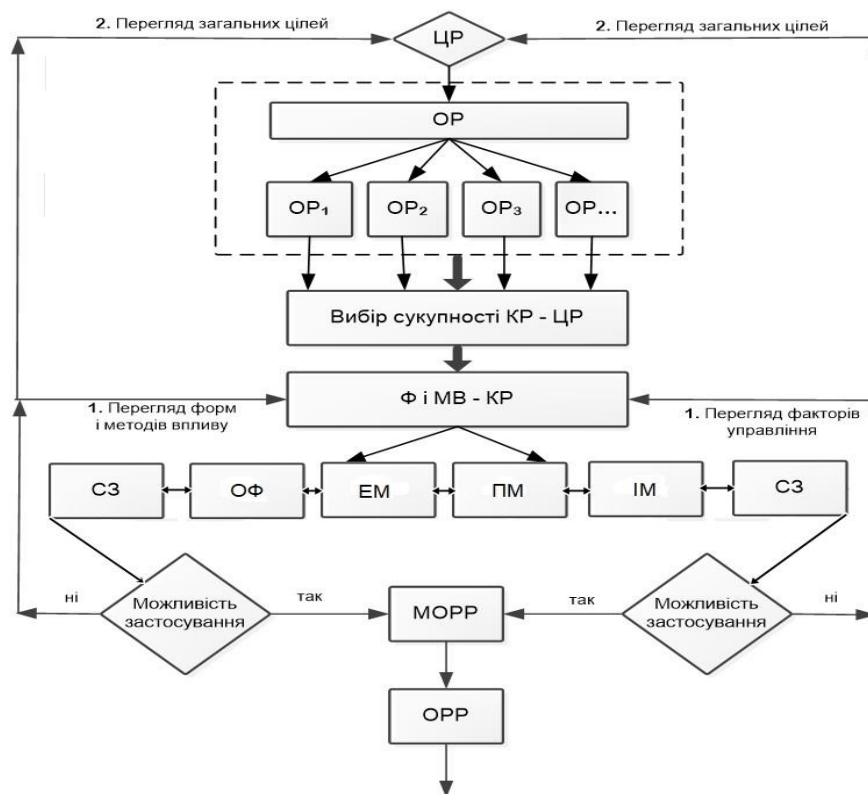

Рис. 3.3. Структурована модель формування і функціонування системи регулювання демографічних процесів*

*власна розробка автора

Дана система має певну специфіку, яка полягає в тому, що розвиток можливостей демографічного (регулювання) також вимагає часткового ресурсного споживання цих можливостей: СМРДП = (ЦР, ОР, КР, ФіМВ, СЗ, МОРР, ОРР).

Зазначимо, що основним завданням проектування системи регулювання демографічних процесів є створення умов для розвитку самого об'єкта регулювання. Вказана структурована модель формування і функціонування системи регулювання демографічних процесів відрізняється від звичайної моделі регулювання за рахунок застосування методів впливу.

Модель містить форми і методи впливу, виходячи із специфіки пропонованої системи регулювання, що проявляються в таких основних напрямках, як: організаційна складова, яка містить в собі елементи

структуризації процесу регулювання, стратегічного планування регулювання, елемент інформаційної взаємодії в рамках реалізації програм регулювання та стратегічного управління демографічними процесами; економічні методи, які включають оплачувані відпустки, допомогу при народженні дітей, допомогу на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї, позики, кредити, податкові і житлові пільги; інформаційні, психологічні методи, куди відносяться засоби масової інформації з метою формування суспільної думки, соціальних норм і стандартів демографічної поведінки, цільового демографічного настрою всередині суспільства, розвиток культури та традицій країни; правові методи, куди входять законодавчі акти, що регулюють укладання шлюбу, розлучення, стан дітей в сім'ях, аліментні обов'язки, охорону материнства і дитинства, аборти і використання засобів контрацепції.

На нашу думку, систему державного регулювання демографічних процесів слід розглядати, як цілеспрямований, законодавчо обґрунтований процес діяльності та впливу органів виконавчої влади, що регулюють демографічні процеси відповідно до державної політики в сфері демографії, куди входять завдання та цілі державного регулювання (забезпечення стабільності демографічного розвитку в майбутньому, нормалізація процесу відтворення населення, усунення негативних наслідків соціально-економічного розвитку) тобто оперативні, тактичні та стратегічні цілі, для створення позитивних демографічних зрушень та подолання демографічної кризи.

Оскільки у науковій літературі не достатньо глибоко висвітлюється проблема формування системи регулювання демографічних процесів, пропонується визначення формування системи регулювання демографічних процесів як певної сукупності політико-правових, соціально-економічних та культурно-інформаційних методів, форм, засобів, інструментів та важелів даної системи, які спрямовані на створення належних умов для її розвитку та управління нею, що використовуються суб'єктами регулювання демографічних процесів для координації своєї діяльності в напрямі створення дієвих важелів

впливу на демографічні процеси та формування умов розвитку демографічної ситуації в країні загалом [101].

Система регулювання демографічних процесів має на меті забезпечення розвитку демографічних інтересів як суспільства, так і окремої людини, керуючись при цьому усіма можливими методами та інструментами. Кожен такий метод базується на цільовому використанні сукупності інструментів.

На наш погляд, підхід до вибору засобів регулювання та методів впливу на демографічні процеси вимагає використання системного підходу, оскільки процеси, що розвиваються всередині суспільства є складними та багатокомпонентними. На такі процеси важко вплинути, використовуючи поодинокі засоби чи інструменти.

Результат регулювання системи демографічних процесів на нашу думку може бути позитивним в довгостроковому вимірі саме при використанні системного підходу. Особливість системи регулювання демографічних процесів полягає в її комплексному характері, який ми розглядаємо як сукупність політичних, соціально-економічних, нормативно-правових, організаційних інституціональних та культурно-мотиваційних методів, спрямованих на покращення демографічної ситуації. Система комплексного державного регулювання демографічних процесів в Україні наведена на рис. 3.4.

Головним призначенням системи регулювання демографічних процесів є створення відповідних умов та їх реалізація, що забезпечують демографічний розвиток. Ми вважаємо, що такими умовами є збільшення народжуваності та зменшення смертності, зокрема, і серед новонароджених та покращення довголіття нації разом з покращенням ситуації із зовнішньої міграцією.

Особливістю функціонування системи регулювання демографічних процесів є те, що вона може ефективно функціонувати лише при її комплексному розвитку та застосуванні.

Система комплексного державного регулювання демографічних процесів має відображати структурну і функціональну складові. Система регулювання демографічних процесів включає:

- мету, як відображення об'єктивної потреби держави та суспільства в забезпеченні регулювання демографічних процесів;
- завдання, забезпечення яких зумовить покращення демографічних процесів;
- функції забезпечення засобів та методів для регулювання системи демографічних процесів;
- принципи, що відображають основні вимоги та аспекти щодо забезпечення та регулювання демографічних процесів;
- суб'єкти забезпечення демографічного регулювання – державна влада, яка виконує свої функції через органи судової, законодавчої та виконавчої гілок влади;
- громадяни країни, громадські організації та об'єднання, що мають право участі в регулюванні демографічних процесів відповідно до чинного законодавства;
- об'єкти забезпечення регулювання демографічних процесів, які є за своєю суттю загрозами, що потребують впливу та управління з боку суб'єктів даної системи.

Функціональними елементами регулювання демографічних процесів є механізми, методи, інструменти, важелі та інші засоби щодо забезпечення демографічних покращень [16].

Узагальнюючи основні елементи системи, можемо зробити висновок, що забезпечення регулювання демографічних процесів складає певне коло суб'єктів, які діють відповідно до завдань, і виконують визначені функції, застосовуючи при їх здійсненні методи та інструменти щодо забезпечення розвитку об'єктів системи, керуючись визначеними принципами.

На наш погляд, варто більш детально розглянути всі структурні та функціональні складові системи регулювання демографічних процесів [15]. Враховуючи запропоноване нами визначення системи регулювання демографічних процесів та самого процесу забезпечення її регулювання, можемо визначити й мету функціонування даної системи як організацію процесу регулювання ризиків та загроз.

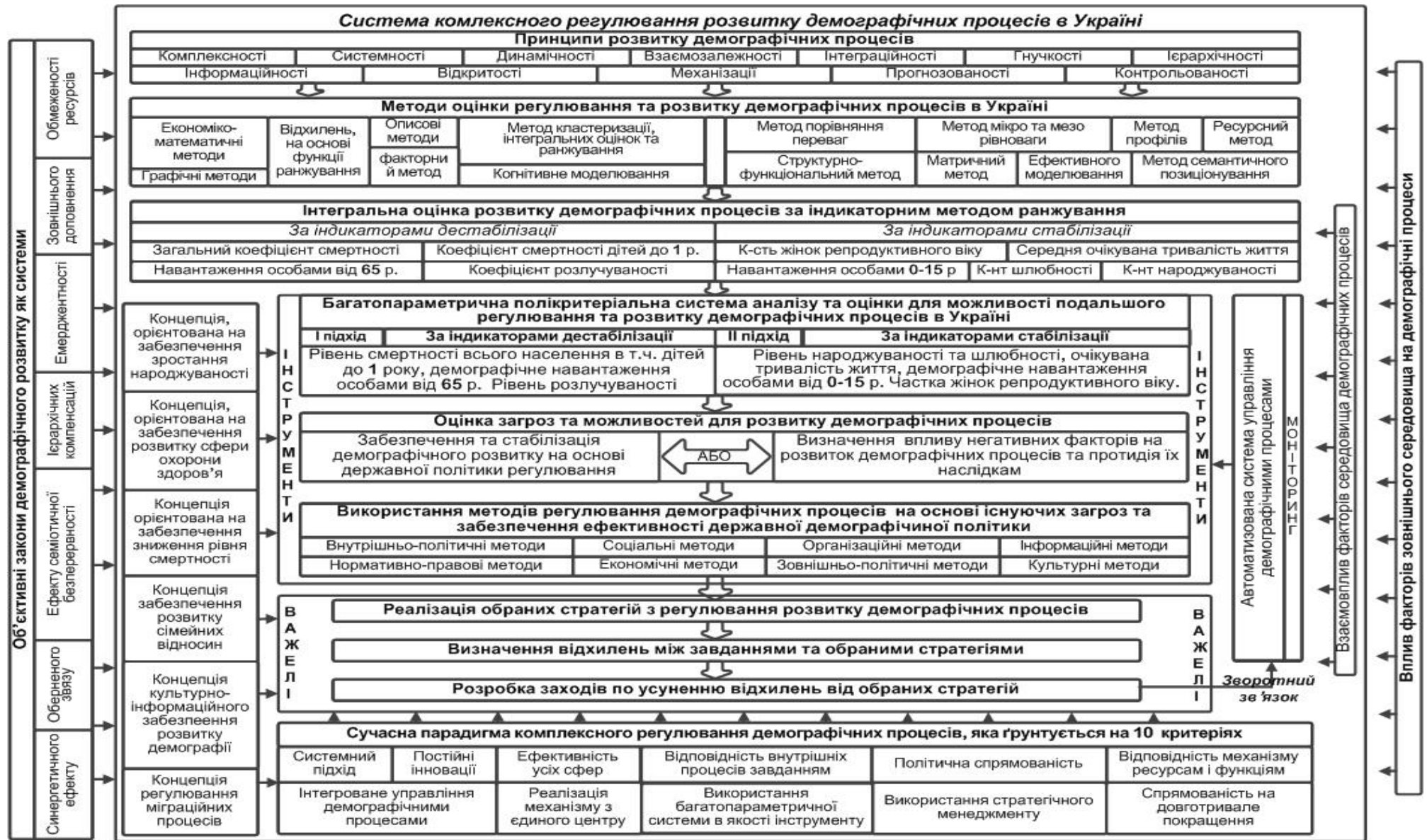

Рис. 3.4. Система комплексного регулювання демографічних процесів*

*сформовано автором на основі [38; 46, 47; 101; 123; 191; 228]

В широкому плані метою регулювання є організація ефективного управління системою демографічних процесів через структуровану модель її функціонування, наведену на рис. 3.3. Метою системи регулювання демографічних процесів також є створення належних умов для забезпечення реалізації національних демографічних інтересів, а також оцінки стану демографічної безпеки для розробки оптимальних шляхів функціонування демографічної системи.

Головне завдання системи регулювання демографічних процесів полягає в створенні системи управління, яка могла б забезпечити реалізацію цілеспрямованого впливу на демографічні загрози, ризики та їх джерела, створюючи при цьому якісні умови для реалізації національних демографічних інтересів.

Відповідно до цілей системи, завдання, що вирішуються шляхом регулювання демографічних процесів, залежать від проведеної на основі аналізу та оцінки демографічних ризиків та проблемних сфер їх розвитку, їх причин, та можливих наслідків у випадку активізації.

Зважаючи на те, що система є формалізованою, важливість виділення ряду завдань, які можна згрупувати за певними критеріями набувають актуальності: детальний аналіз, моніторинг та оцінка поточного стану демографічних процесів та факторів, що на них впливають; прогнозування, виявлення та керування ризиками і загрозами зовнішнього середовища безпеці планового розвитку демографічних процесів, встановлення пріоритетних напрямів регулювання демографічних процесів; формування комплексу заходів управління демографічними ризиками та джерелами їх формування.

На наш погляд, забезпечення регулювання демографічних процесів досягається: поетапним здійсненням державної політики при забезпеченні узгодженого функціонування усіх суб'єктів системи в напрямку реалізації методів та інструментів із забезпечення демографічного розвитку; забезпеченням регулювання демографічних процесів, виходячи із системного підходу. Тому, структурний зв'язок складових системи регулювання

демографічних процесів є її якісною характеристикою, а послаблення зв'язків між цими складовими може призвести до посилення кризи системи.

Ефективність регулювання демографічних процесів залежить від врахування і відображення в діяльності системи основних факторів, що визначають стан демографічної сфери країни. Забезпечення регулювання демографічних процесів досягається у процесі цілеспрямованої діяльності суб'єкта управління, спрямованої на об'єкт регулювання.

Тому для ефективного функціонування системи регулювання демографічних процесів досить важливим є визначення суб'єкта та об'єкта як основних складових системи. Головним елементом організаційної структури системи є діяльність держави з виявлення й запобігання внутрішніх і зовнішніх загроз демографічних процесів, особливо при сучасному соціально-економічному та політичному становищі країни. Тому для ефективного функціонування системи важливим напрямом діяльності є:

- розробка комплексних державних заходів для регулювання демографічних процесів;
- реалізація комплексу заходів з метою запобігання загроз розвитку демографічних процесів.

На наш погляд, в реалізації даних заходів роль держави є ключовою і полягає у формуванні напряму регулювання демографічних процесів. Основою регулюючого впливу є погодження демографічних інтересів. Шляхом визначення об'єктів свого впливу, держава ставить і цілі, сукупність яких являє собою певну систему, що включає її найважливішу мету, пов'язану з тими чи іншими демографічними процесами.

Ми вважаємо, що основною метою державного регулювання демографічних процесів є забезпечення відтворення населення та збільшення середньої тривалості життя українців, а також подолання ризиків та загроз, що чинять негативний вплив на ці процеси, саме для цього необхідним є їх прогнозування, аналіз та оцінка.

У попередніх підрозділах уже наголошувалося на необхідності перегляду соціально-економічних стандартів та підходів до їх оцінки. По відношенню до органів влади, такою роботою мають займатись контролюючі органи у співпраці із законодавчими органами.

Однак, важливо розуміти, що в умовах кризи втрачають свою актуальність минулі підходи до оцінювання ситуації та створення соціальних стандартів. Вбачається необхідність у перегляді старих підходів до їх запровадження та контролю за їх дотриманням у суспільстві.

Розуміння того, що старі підходи не працюють приходить з детальним розглядом правової сфери регулювання демографічних процесів, а саме – демографічного законодавства. Відзначимо, що станом на 2019 р. не існує єдиного державного регулювального пакета документів відповідного рівня завершеності та актуальності.

Серед основних документів в цій сфері регулювання демографічних процесів можемо навести наступні: Постанова Кабінету Міністрів України № 879 від 24.06.2006 р. «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року»; Указ Президента України № 5/2002 від 03.01.2002 р. «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні»; Указ Президента № 622/2011 від 30.05.2011 р. «Про Концепцію державної міграційної політики»; Рішення РНБО від 29.12.2009 р. «Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні»; Рішення РНБО від 19.09.2007 р. «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудового потенціалу»; Рішення РНБО від 15.06.2007 р. «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності» [67].

Наприклад, у ст.. 24 Конституції чітко вказано, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується з поміж іншого, зокрема і створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством та правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи

надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. У ст. 50 Конституції зазначено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Особливою в даному випадку є ст. 49, в якій зазначено, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчих та профілактичних програм.

Окрім цього зазначається: у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена; держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування; держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності; держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя [86].

Однак, виникає питання, чому тоді народжуваність зменшується, якщо законодавство стоїть на боці жінок, які планують народжувати. Інше питання, чому попри намагання держави створити належні медичні та санітарні умови для життя населення, рівень смертності не зменшується і постійно переважає над рівнем народжуваності. Стан довкілля в Україні є не досить втішним і безумовно впливає на демографічні показники, як це стало зрозумілим з результатів аналізу в другому розділі.

На додаток до конституційного регулювання, існує ряд законів та нормативно-правових актів, які визначають межі такого регулювання, сюди віднесемо закони: «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про прожитковий мінімум», «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії», «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [151; 154; 163].

Зазначені закони і нормативно-правові акти покликані створити належні умови для розвитку соціально-економічної складової діяльності нашої держави, однак на законодавчому рівні є ряд критичних особливостей та можливостей для доопрацювання, особливо це стосується Кодексу законів про працю та

закону «Про зайнятість населення», які містять прогалини, що негативно впливає на саму структуру демографічних процесів, хоча з одного боку такі закони і формують варіативність вибору в суспільстві, а з іншого – створюють прецеденти, які заважають правильному та стабільному розвитку народонаселення [84; 156].

До такої варіативності відноситься можливість виховання дітей в поєднанні з використанням праці батьків. Тобто батьки, які перебувають у декретній відпустці раніше виходять на роботу, а така можливість не завжди позитивно впливає на виховання майбутнього покоління.

Цікавим є факт відсутності такої варіативності, коли в законодавстві немає чіткого положення про чоловіків, які виховують дітей самостійно. Це демонструє, по-перше, невідповідність законодавства сучасним вимогам суспільства, по-друге, – вказує на недосконалість чинного законодавства.

Вдосконалення законів про працю та норм, які б регулювали процес поєднання трудової діяльності з вихованням дитини, щонайменше може звести до мінімуму проблему щодо страху втратити робоче місце через декретну відпустку, що може позитивним чином рефлексувати на зростанні народжуваності.

Іншим питанням, яке потребує вирішення є доступність закладів для дітей дошкільного віку. І хоча існує Закон України «Про дошкільну освіту», відповідно до якого держава забезпечує доступність дошкільної освіти, його імплементація на практиці потребує вирішення. [155].

Державою прийнято ряд документів, що спрямовані на поліпшення демографічної ситуації в Україні, – це такі акти законодавства:

- Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. № 2811-ХІІ;
- Постанова Кабінету Міністрів України про Програму «Українська родина» від 14.03.2001 р. № 243;
- Розпорядження Кабінету Міністрів України про затвердження Концепції безпечного материнства від 29.03.2002 р. № 161-р;

- Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2006 р. № 1849 про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 р;
- Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» від 16.01.2008 № 14 та ін. [86].

Незважаючи на це, сучасні кризові явища та міжнародні виклики вимагають від влади зусиль у створенні та ефективній реалізації демографічної політики, яка за пріоритет матиме саме розвиток демографічних процесів у суспільстві.

На законодавчому рівні існує ряд невирішених питань, шлях до вирішення яких потребує перегляду. Проблема розвитку демографічних процесів вимагає детального вивчення та аналізу усіх факторів, які створюють перепони на шляху до стабільного розвитку народонаселення України.

Таким чином, для ефективного регулювання демографічних процесів держава повинна проводити активну соціальну, адміністративно-правову та пропагандистсько-ідеалістичну політику для підвищення статусу сім'ї та дитини в нашому суспільстві. Головним чином, варто звернути увагу на сім'ї без одного з батьків, багатодітні сім'ї та допомогу молодим сім'ям на початку їх створення.

Загалом, регулювання демографічних процесів має на меті досягнення певних державних та загальнонаціональних інтересів за рахунок якісних перетворень всередині системи. Перехід до якісних змін починається шляхом встановлення національних пріоритетів у сфері народонаселення, виявлення факторів та елементів, які негативно впливають на демографічні процеси та активізації комплексу превентивних дій для зменшення або ж повного виключення впливу таких факторів негативного впливу.

Тому для регулювання демографічних процесів та забезпечення реалізації позитивних змін необхідною передумовою є сприятливий вплив із зовні, тобто вплив зовнішніх загроз має бути нейтралізований [72]. Головні напрями щодо нейтралізації загроз розвитку демографічних процесів наведені в табл. 3.1.

Головні напрями нейтралізації загроз розвитку демографічних процесів*

Сфера реалізації	Напрямок нейтралізації загроз розвитку демографічних процесів
Політична	Законодавче забезпечення процесу нейтралізації загроз розвитку демографічних процесів, створення політики в нижче представлених сферах, чітке дотримання нових правил та контроль на всіх етапах застосування
Економічна	Підвищення рівня життя населення та заробітних плат, регулювання системи пенсійного забезпечення, які б відповідали нинішнім соціальним стандартам, вдосконалення житлової політики. Зменшення економічної нерівності серед населення та безробіття разом з розвитком ринку праці, створення умов для підвищення зайнятості населення, раціонального використання робочої сили, перегляд системи оподаткування та кредитування
Соціальна	Створення та реалізація нової соціальної політики та сприятливих умов трудової діяльності для працівників, зокрема жінок, що виховують дітей. Збільшення соціального захисту населення, зміна та перегляд стандартів соціальних виплат, допомоги та заробітних плат. Забезпечення формування середнього класу та підвищення якості соціальних послуг, зокрема освітніх, житлово-комунальних та охорони здоров'я, як в місті, так і в селах
Культурно-інформаційна	Збільшення престижу сім'ї, пропаганда здорового способу життя та занять спортом, багатодітства. Підвищення рівня довіри громадян до інститутів та органів влади, формування духовних та моральних цінностей щодо виховання дітей та батьківства та орієнтації серед молоді на збільшення народжуваності. Створення інформаційних умов для усвідомлення та покращення демографічного стану. Формування демографічної ідеології, яка б включала пропаганду почуття відповідальності за благополучні шлюби, сімейні цінності та народження декількох дітей
Екологічна	Зменшення забруднення повітря, контроль промислових підприємств на предмет викидів, запровадження новітніх передових стандартів, заборона викидів стоків у водойми, забезпечення високої якості споживчих продуктів та води
Військова	Забезпечення захисту та цілісності кордонів, захист мирного населення, біженців та переселенців, створення умов для належного моніторингу ситуації на Сході з боку міжнародних організацій, розвиток інформаційної та кібербезпеки і протидії в соціальних мережах та в ЗМІ, приведення армії до світових стандартів, розвиток дипломатії та збільшення впливу в Раді Безпеки ООН

*сформовано автором на основі [72; 38; 47; 46; 123; 191; 228]

Ми обрали саме ці загрози, оскільки, виходячи з аналізу другого розділу, основним демографічними загрозами для нашої країни на момент дослідження є зменшення чисельності та старіння населення, зростання рівня передчасної смертності та міграційні процеси, що спричиняє погіршення соціально-економічного розвитку, розвитку трудових ресурсів та людського капіталу.

Відмітимо, що при цьому головні напрями нейтралізації загроз розвитку демографічних процесів є передумовою зміцнення соціальної та економічної безпеки країни. Так, економія ресурсів можлива за умови зниження рівня інвалідності, захворюваності та смертності, що має зв'язок зі зменшенням державних та особистих витрат на лікування, соціальних виплат у випадку втрати годувальника чи по інвалідності. Тому, на наш погляд, запобігання

інвалідності працездатного населення чи смертності створить можливість для отримання додаткової вигоди з підвищення продуктивності національного виробництва. Отже, нейтралізація загроз розвитку народонаселення чинить прямий вплив на соціально-економічну ситуацію в країні, яка впливає на демографічну сферу.

Окрім елементів системи регулювання демографічних процесів, важливими також є форми, інструменти та методи регулювання, які, в свою чергу, описують функціональні властивості елементів системи. Функціонування системи регулювання демографічних процесів важко уявити без форм та методів керування таким процесами, які являють собою інструменти та засоби для здійснення направленої впливу на об'єкт регулювання.

Таким чином, наявність у структурі системи визначених методів та форм регулювання демографічних процесів має здійснювати вплив на усі сфери реалізації, тобто політичну, економічну, соціальну, культурно-інформаційну, військову та екологічну для регулювання демографічних процесів як загалом в суспільстві, так і серед окремих людей і в сім'ях, зокрема. В цьому випадку, складність демографічної політики проявляється в погодженні інтересів різних суспільних груп, що робить її особливою, оскільки вона здійснює регулювання демографічних процесів за рахунок прийняття законів, концепцій та стратегій розвитку, тобто здійснюється не прямий, а опосередкований вплив.

Тому, на нашу думку, від спрямованості демографічної політики прямо залежить й розвиток демографічних процесів. Важливим, а можливо одним з основних факторів, що приводить до досягнення необхідних результатів демографічної політики, є організація, контроль та моніторинг змін на кожному етапі її реалізації для своєчасного внесення необхідних корективів.

Тут на себе роль виконавця бере політико-правова сфера, яка на законодавчому рівні має забезпечити розвиток та контроль над реалізацією демографічної політики країни. Що стосується культурно-інформаційної сфери, на наш погляд, вона повинна забезпечувати наявність орієнтирів суспільної думки та громадських норм поведінки щодо демографічних процесів.

3.2. Планування регулювання демографічних процесів в трансформаційних умовах на основі когнітивного моделювання та сценарного підходу

На момент дослідження, розвиток демографічних процесів в Україні відбувається в нових трансформаційних умовах та характеризується системністю власного розвитку. В другому розділі дисертаційної роботи ми визначили та проаналізували головні фактори впливу на демографічні процеси, однак для розуміння сили поточного впливу на об'єкт дослідження та планування подальшого регулювання системи демографічних процесів перейдемо до моделювання їх розвитку. Вагомим є вплив на стан розвитку цих процесів з боку інформаційних потоків та ЗМІ, бойовими діями на Сході країни, корупцією в органах влади, кризовою ситуацією соціально-економічної сфери – тобто появою принципово нових та збереженням існуючих викликів для країни та населення, досвід вирішення яких практично відсутній. В таких умовах надзвичайно важливою є адекватність оцінки проблемних зон, від чого відповідальність за наслідки від прийнятих рішень істотно зростає.

З боку практичного застосування аналізу та моделювання соціальних, в нашому випадку демографічних процесів, найбільш часто застосованими на сьогодні, є методи експертної думки, більш глибокого розгляду результатів соціальних досліджень та аналізу думки населення щодо певних подій. Однак, в даному випадку існує проблема надійності таких суб'єктивних оцінок, яка пов'язана як зі складністю завдання, так і з компетентністю експертів. Враховуючи, що міжнародні відносини та будь-які соціальні процеси належать до таких, які є погано формалізованими та багатфакторними системами, складові яких мають найчастіше різну природу, впливає головне обмеження використання вже відомих статистично-аналітичних методів, які використовують в теорії ігор, мережевому аналізі з використанням теорії графів та економетриці. Тому для прийняття зважених та правильних рішень у сфері як міжнародних відносин, так з точки зору аналізу демографічних процесів в

сучасних трансформаційних умовах, необхідним є використання різних моделей аналізу з врахуванням їх обмежень щодо застосування. Одним з таких є метод когнітивного моделювання, який за своєю природою є середнім між методом експертних суб'єктивних оцінок та об'єктивними аналітичними методами, що має традиційне математичне підґрунтя.

До прикладу, в роботі Л. Ч. Абасва зазначається, що метод когнітивного моделювання міжнародних та соціальних процесів є порівняно молодим, проте таким, який демонструє високу ефективність результатів. Позитивним у використанні методу когнітивного моделювання є візуалізація бачення аналітика щодо досліджуваної проблеми та її загальне осмислення [1]. Однак даний метод достатньо повно описує вплив системи на взаємодію факторів. У роботі В. А. Светлова зазначається, що глибина аналізу моделі зводиться до значень контурів узагальнених коефіцієнтів зворотного зв'язку [184].

Когнітивне моделювання має поділ на три головних етапи: визначення мети та різних аспектів існуючої проблеми, виділення головних факторів та побудова когнітивної карти; власне моделювання та верифікація моделі; моделювання за різними сценаріями розвитку. Зазвичай, науковці в своїх практичних дослідженнях зупиняються на першому етапі, що лише дає можливість візуальної оцінки проблеми, до прикладу, методика виконання першого етапу описана в роботі В. І. Максимова [118].

Ми ж на основі методу когнітивного моделювання та проведеного в другому розділі аналізу і базуючись на отриманій інформації, щодо зв'язку та впливу різних факторів системи на демографічні процеси, проведемо дослідження того, які саме фактори найбільше впливають на сучасний стан, та розвиток демографічних процесів в Україні, а також математичне моделювання з верифікацією моделі та сценарний підхід для теоретичного моделювання.

1. Демографічні процеси – цільовий фактор. Визначимо основні фактори, що впливають на розвиток демографічних процесів в Україні, а також на основі теоретичного матеріалу та аналізу в попередніх розділах встановимо, як він впливає на інші фактори, які виконуватимуть роль керуючих у когнітивній

моделі, а також їх вплив на цільовий фактор. На сьогодні розвиток демографічних процесів характеризується за своїм типом як регресивний, тобто частка людей пенсійного віку перевищує частку молодого покоління, що несе в собі загрозу до зростання демографічного навантаження, перепон для розвитку економіки, адже видатки на соціальне обслуговування пенсіонерів складають станом на 2019 рік 1/5 частину бюджету, що стримує розвиток економіки та мінімізує соціальну допомогу іншим мало захищеним частинам населення.

2. Соціально-економічний стан – керуючий фактор. Сюди входить рівень життя та доходів населення, ВВП країни, державний борг, бюджетні видатки, пряма грошова допомога, дотації, субсидії, кредити, розвиток соціальних норм та стандартів, демографічне навантаження та розвиток трудових ресурсів, рівень безробіття, можливості з пошуку роботи та умови праці, соціальний захист та забезпечення, відчуття безпеки, гендерна рівність, свобода вибору, стан розвитку освітніх послуг, сфери охорони здоров'я, житлових та комунальних послуг. Сукупність впливу усіх підфакторів дозволяє зробити висновок про реальний вплив соціально-економічної сфери. Вказаний фактор у більшості чинить негативний вплив на розвиток демографічних відносин, хоча має усі можливості для кардинальної зміни ситуації, потрібна лише реальна політична спрямованість.

3. Внутрішня політично-правова орієнтація – керуючий фактор. Цей фактор поєднує в собі забезпечення свободи вибору, рівня демократії, законодавче регулюванні демографічних процесів. Політико-правові методи є інструментами прямого впливу, які підлягають обов'язковому виконанню. На наш погляд, він справляє чи не найбільший вплив на демографічні процеси, позаяк має великий ступінь ефективності при належному контролі виконання усіх законодавчих актів, кодексів та постанов, що регулюють соціальні відносини та процеси. Також цей фактор впливає на простоту та умови ведення бізнесу, однак відсутність політичної волі до регулювання демографічних процесів, застарілі соціально-економічні стандарти та відсутність адекватного контролю і

своєчасного внесення корективів призводить до того, що він, поряд із соціально-економічним, має швидше негативний вплив на демографічні процеси.

4. Зовнішньополітична ситуація – керуючий фактор. Цей фактор включає в себе розвиток відносин України та ЄС, підтримку світової спільноти в протистоянні з РФ. Політична, фінансова та матеріальна допомога Україні від ЄС та низки інших держав, прямі іноземні інвестиції. Європейська інтеграція України, запровадження безвізового режиму [32].

5. Конфлікт на Сході країни – керуючий фактор. Сюди входить кількість загиблих, поранених та загалом жертв, вплив на головні економічні, соціальні та демографічні показники. Цей фактор має негативний вплив на демографічні процеси всередині країни.

6. Зовнішня трудова міграція – керуючий фактор. Сюди можемо віднести зростаючу міграцію населення за кордон, нелегальну міграцію та імміграцію. Цей фактор як позитивно, так і негативно впливає на демографічні процеси. Позитив полягає в позитивному сальдо міграції, в грошових переказах українським родинам мігрантів. Однак негативом є збільшення кількості іммігрантів, втрата робочого класу та висококваліфікованих трудових ресурсів, що загрожує розвитку економіки. Збільшення інфляції за рахунок грошових переказів, що призводить до зростання цін в країні.

7. Рівень корупції – керуючий фактор. Даний фактор демонструє вплив корупції на демографічні та інші процеси всередині країни. На основі аналізу «Індексу сприйняття корупції» (Corruption Perceptions Index, CPI), який показує оцінку діяльності урядових установ та бізнес-клімату в країні. За результатами аналізу в розділі 2 було встановлено, що попри намагання влади, корупція в нашій країні все ж існує та перебуває на досить високому рівні. Зокрема, організація Transparency International відмічає, що попри позитивні реформи, зменшення рівня корупції є вкрай повільним, що пояснюється наступними обставинами: недостатністю політичної волі керівництва країни до рішучої боротьби з корупцією; низький рівень довіри до українських судів та прокуратури; постійні законодавчі ініціативи парламенту, які загрожують

новоствореній антикорупційній системі. В результаті корупція залишається однією з основних проблем як для бізнесу, так і для звичайних громадян [244].

Таким чином, можемо стверджувати, що вплив корупції на розвиток демографічних процесів є негативним, хоча прямо простежити його вплив майже неможливо. Однак він проявляється в повільному розвитку економіки та соціальної сфери, що викликає й погіршення демографічної ситуації.

8. Умови зайнятості та ведення бізнесу – керуючий фактор. Світовий банк щороку проводить розрахунок індексу простоти ведення бізнесу (Doing Business) в усіх країнах світу та формує відповідний рейтинг. Індекс є показником рівня економічних свобод та дозволяє сформувати об'єктивну оцінку можливості економічної діяльності самого населення. Відповідно до доповіді 2019 р. за цим показником Україна піднялася на 71-ше місце. Зокрема, сюди входить ряд таких важливих показників, як: реєстрація нових підприємств, отримання дозволів на будівництво, захист інвесторів, зменшення оподаткування покращились, що демонструє більшу інвестиційну привабливість країни на міжнародній арені та має сприяти розвитку економіки країни. Однак, в Україні все ж існує багато перепон для ведення бізнесу як іноземцями, так і власним громадянам, що безумовно впливає на демографічні процеси, оскільки населення покидає країну в пошуку кращих можливостей [177; 245].

9. Екологічна ситуація – керуючий фактор. Сюди відноситься загальна екологічна ситуація в країні та її вплив на демографічні процеси, стан здоров'я нації. З аналізу впливу цього фактору стало зрозуміло, що обсяг шкідливих викидів в країні з часу незалежності постійно зменшується та став нижче близько 3,5 разів, також і хвороби органів дихання зменшуються. Було встановлено, що між цими процесами існує сильний прямий зв'язок.

10. Культурно-інформаційне середовище – керуючий фактор. Сюди відноситься формування громадської думки, стандартів та норм поведінки, традиції, рівень освіти, зокрема статевої, соціальна політика планування сім'ї та рівень усиновлення дітей, в 2000 р. було усиновлено 7,9 тис., станом на 2017 р. кількість таких склала 2,9 тис. що на 38 % менше. Мотиви та репродуктивні

установки, куди можемо віднести зміну статусу жінок в суспільстві, вестернізація суспільства, що призводить до розмивання культурних цінностей та надбань минулого, норм поведінки, які переважно орієнтовані на пропаганду вільних та несерйозних стосунків та створення сім'ї [43].

Для обраних факторів необхідно визначити вплив між ними. Щоб визначити, наскільки фактори впливають один на одного та на цільовий фактор, необхідно встановити зв'язки між факторами в межах від -1 до 1 , де $0,1-0,2$ – слабкий вплив; $0,3-0,4$ – помірний; $0,5-0,6$ – істотний; $0,7-0,8$ – сильний; $0,9-1$ – дуже сильний вплив. Експертна оцінка рівня впливу досліджуваних факторів на демографічні процеси наведена в додатку В, табл. В.19.

На базі установ Хмельницької області було сформовано експертну групу із 25-ти осіб представниками та провідними фахівцями у соціально-економічній та демографічній галузі. Експертна група сформована з фахівців таких установ: Хмельницька міська рада – Управління праці та соціального захисту населення, Хмельницька ОДА – Департамент економічного розвитку промисловості та інфраструктури, Управління державної міграційної служби у Хмельницькій області, Комунальна установа Хмельницької міської ради «Агенція розвитку Хмельницького». Для оцінки рівня впливу досліджуваних факторів на демографічні процеси були використані результати опитування 25-ти спеціалістів-експертів, які мають достатню професійну кваліфікацію та інформованість у даному питанні. Кожному з експертів надавалася можливість оцінити силу впливу досліджуваних факторів в системі розвитку демографічних процесів і проставити оцінки залежно від сили впливу.

Для розрахунку коефіцієнта конкордації використовується формула (3.1). На практиці буває важливо пояснити поведінку одної змінної поведінкою сукупності інших, для розв'язку таких задач використовуються вимірювачі ступеня тісноти множинного зв'язку. Кендаллом було запропоновано показник $W(m)$ – коефіцієнт конкордації (узгодженості), який обчислюється за формулою:

$$\hat{W}(m) = \frac{\sum_{i=1}^n [\sum_{j=1}^m R_i^{(k_j)} - \frac{m(n+1)}{2}]^2}{\frac{1}{12} m^2 (n^2 - n) - m \sum_{j=1}^m T^{(k_j)}} = \frac{16805}{9^2 * (15^2 - 15) / 12 - 9 * 167} = 0,7935 \quad (3.1)$$

де m – кількість одночасно аналізованих порядкових змінних (факторів), $R_i(k_j)$ – i -й ранг відібраної для дослідження порядкової змінної, $k_j, j = 1, m$ – номер цієї змінної у досліджуваній багатомірній ознаці; n – кількість пар спостережень; $R_i(k_j)$ – i -й ранг відібраної для дослідження порядкової змінної, $k_j, j = 1, m$ – номер цієї змінної в досліджуваній багатомірній ознаці; $T(k_j)$ – поправковий коефіцієнт, який вводиться для груп об'єднаних рангів. Отже, коефіцієнт конкордації дорівнює $\hat{W}(m) = 0,7935$, що свідчить про те, що між експертами узгодженість знаходиться на високому рівні. Виходячи з визначених взаємозв'язків між факторами моделі, будуємо матрицю (додаток В, табл. В.1).

На основі експертних оцінок між факторами було побудовано когнітивну модель, що представлена на рис. 3.5, і зауважимо, що вона є невичерпним дослідженням.

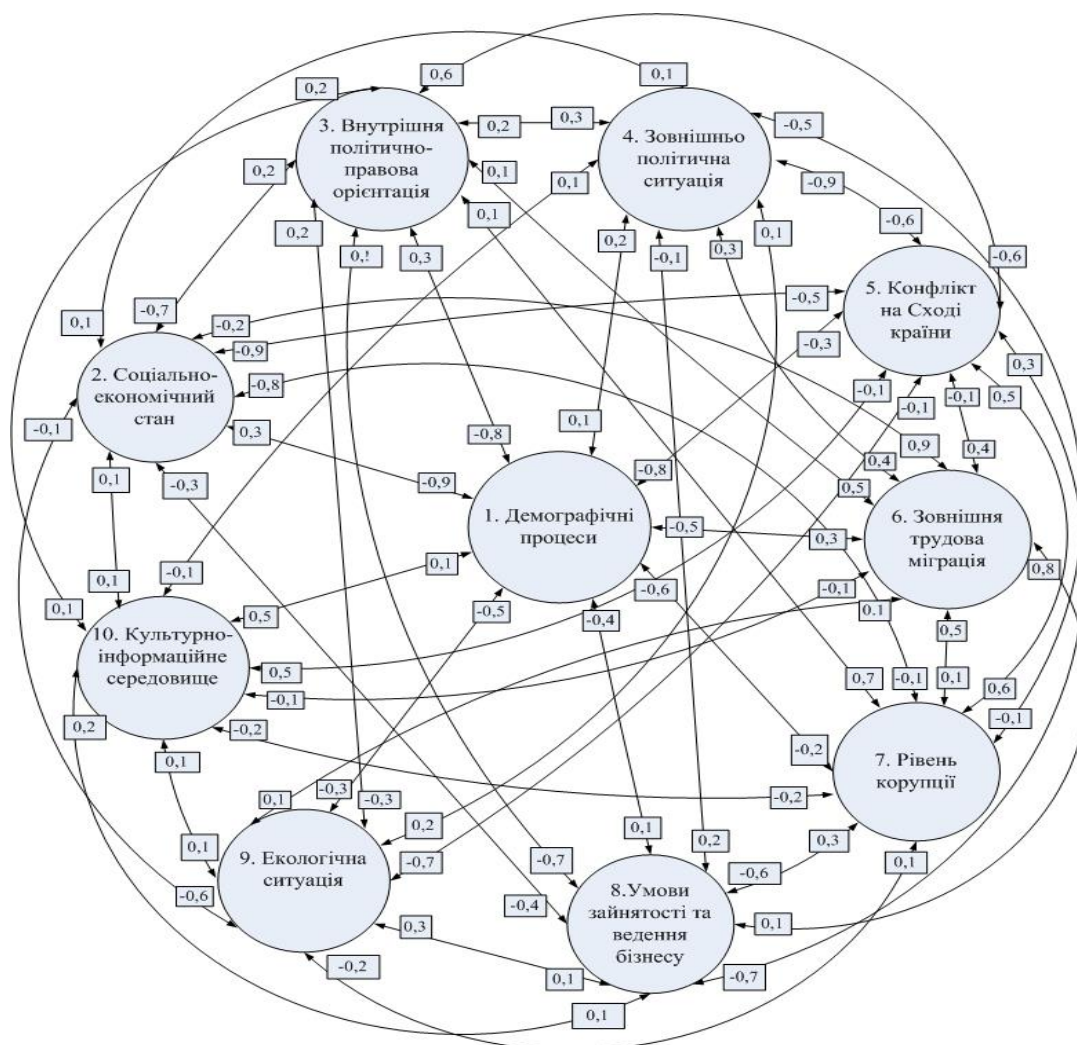

Рис. 3.5. Когнітивна модель розвитку демографічних процесів в Україні*

*авторська розробка

На когнітивній карті (рис. 3.5) цифри біля стрілок вказують силу впливу на фактор з боку фактору, з якого виходить певна стрілка. Сила впливу оцінюється на основі кореляції між факторами та числовими оцінками за шкалою Чедока, яка пов'язує лінгвістичні змінні та числові значення. Таку оцінку проводить дослідник або ж експерт на підставі власного бачення характеру взаємодії факторів. Таблиця парних порівнянь складається з факторів впливу за винятком самого фактору, на який здійснюється вплив. Виставлені оцінки підсумовують за рядками і за отриманими результатами проводиться розрахунок сили впливу факторів.

Варто відмітити, що залежно від мети дослідження, серед усіх факторів вибирають цільові та керуючі. Існують також керовані фактори, які легко піддаються змінам, малокеровані – фактори, що важко піддаються змінам та некеровані фактори, що не можуть змінюватись.

Від складання когнітивної карти перейдемо до аналізу факторів когнітивної моделі, який було проведено за допомогою пакета «Когнітивний аналіз» [119]. Значення для проведення аналізу представлені в додатку В, табл. В.1.

Отримавши результати когнітивного моделювання встановимо, стабілізуючі та дестабілізуючі фактори системи. Стабілізуючі – фактори, що утримують систему в стані рівноваги і опираються будь-яким змінам стану системи, а дестабілізуючі – фактори, що сприяють змінам в системі і виводять її зі стану рівноваги. Щоб проаналізувати когнітивну модель, а також врахувати комплексний взаємозв'язок факторів між собою, потрібно знайти значення коефіцієнтів контурів зворотного зв'язку для кожного фактору за наступною формулою:

$$R_i = \prod_{i=1}^n w_{mk}^j, \quad (3.2)$$

де n – кількість зв'язків у циклі;

w_{mk}^j – ваговий коефіцієнт j -го зв'язку впливу фактору m на k , який наведено у додатку В, табл. В.5. Для пошуку значення узагальненого коефіцієнту контуру зворотного зв'язку для кожного з факторів використовуємо формулою (3.3).

$$R_v = \sum_{i=1}^m R_i, \quad (3.3)$$

де m – число циклів, тобто контурів зворотного зв'язку, що генерується змінною або фактором, обраним в якості «входу»;

R_v – узагальнений коефіцієнт зворотного зв'язку v -го «входу» системи;

R_i – коефіцієнт зворотного зв'язку i -го циклу системи, який починається з v -го фактору. Отримані результати розрахунків наведено в додатку В, табл. В.2.

З аналізу отриманих значень узагальнених контурів зворотного зв'язку для обраних факторів системи, що розташовані на головній діагоналі матриці результатів, табл. В.2. видно, що деякі з них більше за 1, тому отриману матрицю потрібно нормалізувати, для чого слід зменшити масштаб отриманих результатів, шляхом поділу всіх значень матриці на сталє число, у даному випадку – 2. Результати нормалізованої матриці наведено у додатку В, табл. В.3. Виходячи з результатів проведених обчислень було виконано аналіз контурів зворотного зв'язку, значення яких наведено в табл. В.3. на головній діагоналі матриці.

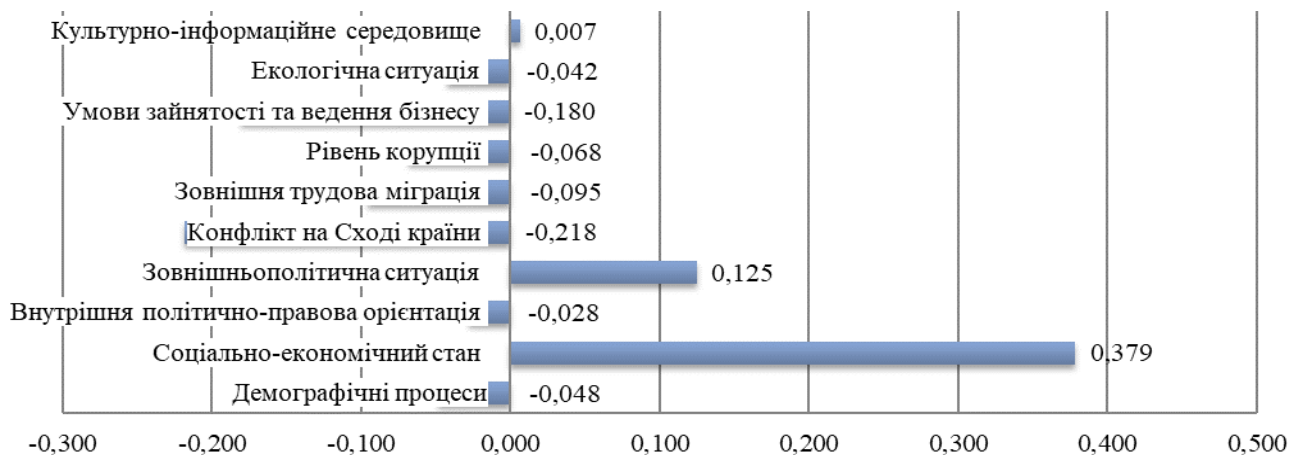

Рис. 3.6. Значення контурів узагальненого зворотного зв'язку когнітивної моделі

З рис. 3.6 видно, що в цій системі присутні загалом як дестабілізуючі фактори, так і стабілізуючі, причому кількість дестабілізуючих факторів досить велика, що пояснює складну ситуацію в країні. Також це свідчить про здатність системи до змін. Найбільш дестабілізуючими факторами є «Умови зайнятості та ведення бізнесу» та «Конфлікт на Сході країни», а найбільш стабілізуючим є

фактор «Соціально-економічний розвиток». визначення впливу факторів системи на цільовий, який враховує її реакцію потрібно скористатися формулою (3.4):

$$K_{ij}^* = K_{ij} \cdot \frac{1}{1 - R_i}, \quad (3.4)$$

де K_{ij}^* – приведений коефіцієнт впливу i -го фактору на j -й фактор системи, що враховує реакцію системи на зміни у факторі i ;

K_{ij}^* – коефіцієнт впливу i -го фактору на j -й фактор системи, який отримується з нормалізованої таблиці розрахунків додаток В, табл. В.3;

R_i – нормалізоване значення узагальненого коефіцієнта зворотного зв'язку i -го фактору системи. R_i розташовані на головній діагоналі нормалізованої таблиці (додаток В, табл. В.3).

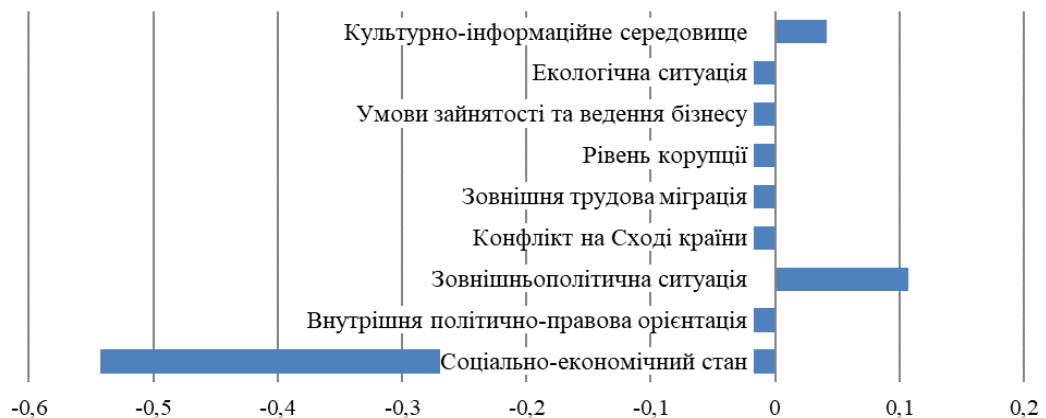

Рис. 3.7. Вплив керуючих факторів на цільовий «Розвиток демографічних процесів»

З рис. 3.7 видно, що найбільш негативний вплив на розвиток демографічних процесів за результатами когнітивного моделювання мають фактори «Соціальний економічний стан», «Умови зайнятості та ведення бізнесу» та «Конфлікт на Сході країни». Попри те, що даний фактор економіки та соціального розвитку найбільше стабілізує систему, що підтверджується результатами аналізу другого розділу, де було встановлено, що саме соціально-економічний вплив є ключовим для розвитку демографічних процесів і саме зростання економіки останніх років не дозволяє системі повністю втратити

рівновагу в умовах дестабілізації на Сході, він все ж має найбільший негативний вплив з поміж інших факторів.

З точки зору розвитку демографічних процесів, саме нестабільність, яку принесли бойові дії та умови працевлаштування й ведення бізнесу, знижують демографічний розвиток, що демонстрували результати аналізу в другому розділі та результати когнітивного моделювання. Встановимо також вплив цільового фактору на керуючі (рис. 3.8).

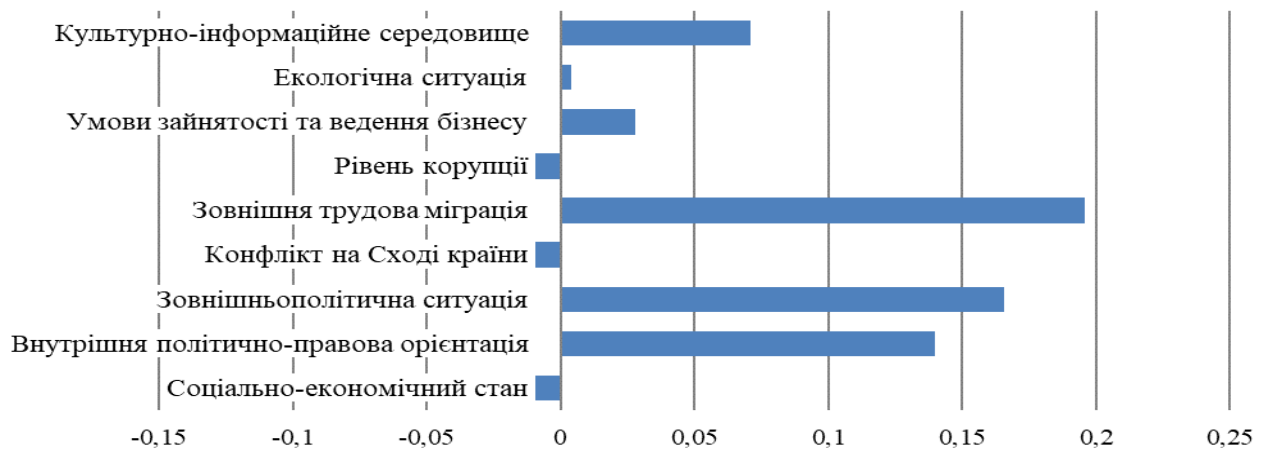

Рис. 3.8. Вплив цільового фактору на керуючі

З рис. 3.8 видно, що цільовий фактор негативно впливає на «Соціально-економічний стан», «Конфлікт на Сході країни» та «Рівень корупції». В умовах трансформацій розвитку даної системи, де смертність переважає над народжуванням, існує сильне демографічне навантаження на працездатне населення та загрозна зовнішня міграція, сучасний розвиток демографічних процесів негативно впливає як на стан економіки, так і на розв'язання ситуації на сході країни. В результаті можемо відмітити, що когнітивне моделювання є зручним інструментом для аналізу як соціальних, так демографічних процесів, які за умов трансформацій розвитку усіх факторів не піддаються лише формалізованим математичним моделям аналізу.

Даний метод поєднує в собі експертну оцінку та математичну модель, засновану на теорії графів, що дає змогу при дослідженні даної складної системи з багатьма факторами, в яких розвиваються демографічні процеси

країни, отримати якісні результати. Основною перевагою цього дослідження є те, що на відміну від формалізованих моделей, результати когнітивного моделювання мають насамперед якісний прояв та призначення для встановлення напрямів ефективного впливу і регулювання проблемної ситуації для досягнення поставлених цілей. Водночас, в подальшому, потрібно отримати більш глибоке обґрунтування вибору коефіцієнтів нормалізації та зменшення транзитивності при виставленні оцінок сили взаємних впливів факторів.

Зважаючи на результати когнітивного моделювання, можна скласти декілька можливих сценаріїв розвитку демографічних процесів. Як зазначалось раніше, Україна знаходиться в стані кризи економічного та соціального розвитку і попри негативну динаміку зростання, в останні роки вона демонструє тенденцію до прискорення, незважаючи на бойові дії на Сході країни, які сильно затримують розвиток країни.

За результатами когнітивного моделювання було встановлено, що на розвиток демографічних процесів впливає багато факторів. Сила та характер впливу на цільовий фактор обумовлені як взаємозв'язком між самими факторами, так і іншими чинниками, що пов'язані із зовнішніми і внутрішніми процесами. Мається на увазі те, що в умовах трансформацій демографічні процеси не мають чітко встановлених рамок розвитку.

Демографічні процеси розвиваються під впливом нестабільної економічної ситуації, яка попри конфлікт на Сході країни має тенденцію до покращення, однак саме цей конфлікт та корупція в органах влади підривають можливість переходу країни до якісних змін, через що, демографічні процеси не мають міцного фундаменту для розвитку. Таким чином, для створення найбільш вірогідних сценаріїв розвитку демографічних процесів в Україні візьмемо саме згадані фактори.

Сценарій 1. Соціально-економічна сфера має найбільш негативний вплив на демографічні процеси, тому припустимо, що ситуація з розвитком соціально-економічної сфери кардинально зміниться. Збільшимо вплив даного фактору на інші фактори системи.

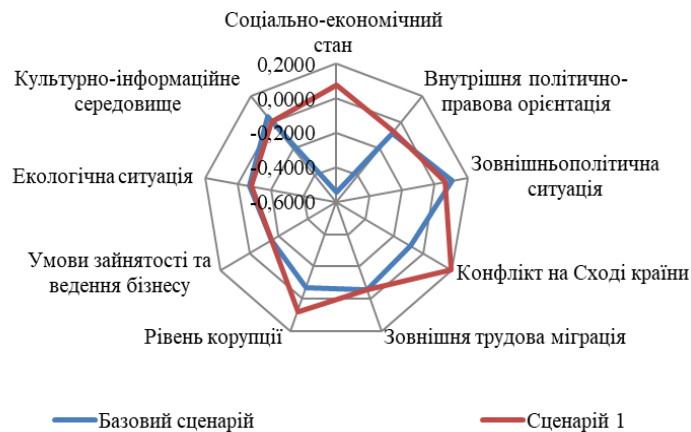

Рис. 3.9. Вплив факторів системи на цільовий фактор (сценарій 1) *
*авторська розробка

Результати розрахунків за цим сценарієм представлені в додатку В, сила зв'язків між факторами показана в табл. В.6; матриця результатів – в табл. В.7; нормалізована матриця – в табл. В.8. Усі розрахунки коефіцієнтів впливу факторів на цільовий було проведено відповідно до попереднього алгоритму розрахунків за формулами (3.2) – (3.4), результати представлені в табл. В.9; дані впливу факторів на цільовий – в табл. 3.2.

З рис. 3.9 видно, що зміни торкнулися усіх факторів і покращення економічної ситуації в країні призведе до зміни впливу керуючих факторів на цільовий. Оскільки економічний стан в даному сценарії став більш позитивним фактором, відповідно його вплив на цільовий зросте найбільше (від $-0,54$ до $0,07$). За таких умов розвитку не тільки демографічні процеси покращаться, а й зменшиться негативний вплив корупції та конфлікту на Сході, зменшиться зовнішня міграція країни, що є логічним, адже лише зі значним посиленням економіки та соціальної сфери, можливо вирішити як конфлікт.

Сценарій 2. Виходячи з того, що позитивні зміни в економіці, які можуть статись, за умови виконання першого сценарію позитивно вплинуть на більшість факторів системи, зокрема можуть призвести до вирішення конфлікту на Сході країни. Оскільки фактор конфлікту на Сході країни є найбільш дестабілізуючим, цікавим буде, як відреагує система, якщо зменшити його вплив на інші фактори до мінімуму, тому зменшимо вплив фактору «Конфлікт на Сході країни» на інші фактори, там де він мав сильний

негативний вплив, встановимо значення слабого впливу, де був позитивний, зменшимо це значення теж до значення слабого впливу.

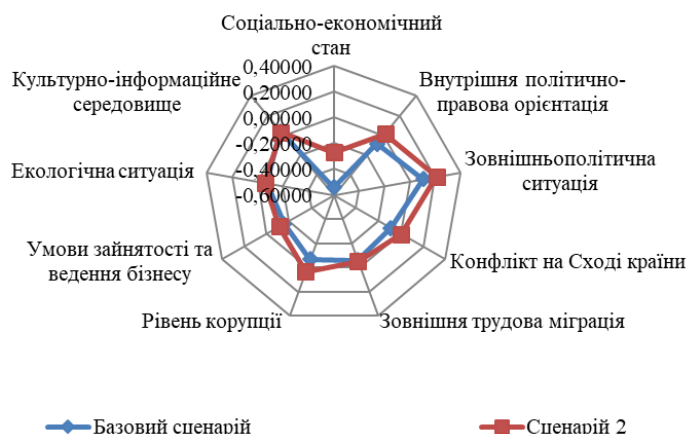

Рис. 3.10. Вплив факторів системи на цільовий фактор (сценарій 2) *

*авторська розробка

Результати розрахунків за даним сценарієм представлені в додатку В; сила зв'язків між факторами – в табл. В.10; матриця результатів – в табл. В.11; нормалізована матриця – в табл. В.12. Усі розрахунку коефіцієнтів впливу факторів на цільовий було проведено відповідно до попереднього алгоритму розрахунків за формулами (3.2) – (3.4), результати представлені в табл. В.13. Дані впливу факторів на цільовий – в табл. 3.2.

За результатами сценарію видно, що за умови зменшення негативного впливу конфлікту на Сході країни, тобто якщо конфлікт буде фактично розв'язний, і не спричинятиме дестабілізаційного впливу на систему, це приведе хоч і до не суттєвого але зменшення рівня корупції, зросту економіки та зменшення зовнішньої міграції. Цей сценарій порівняно з першим є більш гармонійним, тому для розвитку демографічних процесів, одним з найважливіших завдань для влади є не тільки покращення економічних показників, а перш за все, розв'язання конфлікту на Сході країни.

Сценарій 3. Оскільки рівень корупції, є загрозливим фактором для розвитку країни та її іміджу на міжнародній арені, спрогнозуємо, як відреагує система, якщо ми зменшимо до мінімуму вплив фактору розвитку корупції на інші фактори.

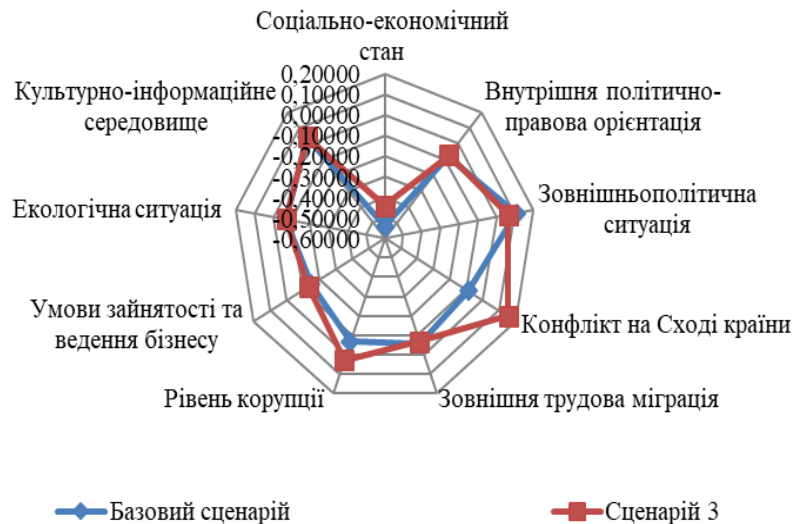

Рис. 3.11. Вплив факторів системи на цільовий фактор (сценарій 3)*

*авторська розробка

Розрахунки за цим сценарієм представлені в додатку В; сила зв'язків між факторами – в табл. В.14; матриця результатів – в табл. В.15; нормалізована матриця – в табл. В.16. Усі розрахунку коефіцієнтів впливу факторів на цільовий було проведено відповідно до попереднього алгоритму розрахунків за формулами (3.2) – (3.4), результати представлені в табл. В.17; дані впливу факторів на цільовий – в табл. 3.2.

За результатами сценарію видно, що збільшення позитивного впливу та зменшення негативного впливу фактору рівня корупції призводить до досить цікавого результату. Нагадаємо, що цей фактор не чинить найбільш негативний вплив в системі, однак зменшення його впливу може позитивним чином змінити ситуацію навколо конфлікту на Сході країни та покращити соціально-економічну сферу держави, умови працевлаштування і ведення бізнесу.

Проте рівень корупції та його зменшення не призведуть до кардинальної зміни в ситуації, оскільки вплив цього сценарію є найменшим з двох попередніх. Однак, при поетапному вирішенні усіх проблем, результативній боротьбі з корупцією, вирішенні конфлікту на Сході країни та регулюванню соціально-економічної сфери, можливо сильно вплинути на розвиток саме сфери демографічних процесів. Порівняння впливу сценаріїв наведено в табл. 3.2.

Вплив факторів на цільовий за визначеними сценаріями*

Фактор	Вихідна матриця	Сценарій 1	Сценарій 2	Сценарій 3
Соціально-економічний стан	-0,5423	0,0784	-0,2694	-0,4398
Внутрішня політично-правова орієнтація	-0,0801	-0,0631	0,0189	-0,0699
Зовнішньополітична ситуація	0,1073	0,0654	0,2093	0,0646
Конфлікт на Сході країни	-0,0876	0,1940	0,0052	0,1542
Зовнішня трудова міграція	-0,0582	-0,0554	-0,0517	-0,0670
Рівень корупції	-0,0665	0,0786	0,0345	0,0289
Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,1534	-0,1491	-0,1126	-0,1345
Екологічна ситуація	-0,0692	-0,0810	-0,0602	-0,0694
Культурно-інформаційне середовище	0,0420	0,0064	0,0346	0,0398
Середнє значення впливу факторів на цільовий, зміни порівняно з базовим сценарієм	-0,1009 (100 %)	0,0082 (+108 %)	-0,0213 (+78,9 %)	-0,05478 (+45,7 %)

*авторська розробка

Також для базового сценарію було визначено узагальнений вплив з врахуванням реакції системи, наприклад, вплив будь-якого елемента на цільовий фактор, для цього використовуємо формулу (3.4) та (3.5) за умови, що в цей елемент подано одиничний імпульс. Аналогічним чином визначаються впливи інших факторів на цільовий. Для врахування значення впливу факторів на цільовий та скореговані значення факторів використовуємо наступну формулу:

$$C = \frac{\sum A_{ij} * B_{ij}}{\sum B_{ij}} \quad (3.5)$$

де C – сумарний коефіцієнт впливу на цільовий фактор; A_{ij} – реальні коефіцієнти впливу на цільовий фактор; B_{ij} – надані імпульси.

Після визначення комплексного впливу факторів на цільовий (додаток В, табл. В.18), при впливі на фактори системи одиничних імпульсів, встановили, що найбільш впливають на цільовий фактор, тобто на розвиток демографічних процесів в Україні два фактори – 2 та 8: «Соціально-економічний розвиток» та «Умови зайнятості та ведення бізнесу».

Розрахунки за даним сценарієм представлені в додатку В; сила зв'язків між факторами – в табл. В.1; матриця результатів – в табл. В.2; нормалізована матриця – в табл. В.3. Усі розрахунки коефіцієнтів впливу факторів на цільовий було проведено відповідно до попереднього алгоритму розрахунків за формулами (3.4) та (3.5).

3.3. Формування напрямів регулювання демографічних процесів в умовах трансформацій на основі регресійного прогнозування

Кризовий стан економіки негативно впливає на добробут населення, що в свою чергу має відображення на загальному стані розвитку демографічних та соціальних процесів. Так як демографічна, політична та економічна сфери тісно пов'язані між собою, політична невизначеність та корупція ведуть до кризи економічної сфери, що в свою чергу негативно відбивається на демографічній сфері. Тому спробуємо спрогнозувати зміни економічної сфери в майбутньому і на основі отриманих даних зрозуміти, що чекає на нашу країну. За основу для прогнозу візьмемо показник ВВП України з 2000-2018 р. Прогноз ВВП на 3 роки вперед було створено за допомогою методу регресійного аналізу динамічних рядів. Вихідні дані для проведення аналізу представлені в додатку Г, табл. Г.1.

Динамічний ряд представляє собою ряд розташованих у хронологічній послідовності числових значень статистичного показника, який описує зміну суспільних та економічних явищ у часі. Кожен ряд динаміки має два основних елементи: час « t » та конкретне значення показника (рівень ряду) « y ».

Рівні ряду – це показники, числові значення яких складають динамічний ряд. Час – це моменти або періоди, до яких відносяться рівні.

Прогнозування на основі регресійних моделей ґрунтується на екстраполяції, тобто продовження в майбутнє існуючої тенденції. На практиці це здійснюється підстановкою в отримане рівняння наступного за порядком значення параметра часу.

Перейдемо до самого аналізу. Найкраще ВВП України описує поліноміальний тренд. Величина достовірності апроксимації дорівнює 0,6964 (додаток Г, рис. Г.1). Далі проводимо видалення тренду, за допомогою формули:

$$z(t) = y - tr \quad (3.6)$$

Після видалення тренду проведемо гармонійний аналіз, для цього переведемо час у радіанне вимірювання:

$$t^* = \frac{2\pi}{N} t \quad (3.7)$$

За формулами Бесея знаходимо коефіцієнти b_k , a_k , a_0 : загальна кількість гармонік дорівнює 9 (додаток Г, табл. Г.2).

$$a_0 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n z_i; \quad (3.8)$$

$$a_k = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n z_i \cdot \cos(kt) \quad (3.9)$$

$$b_k = \frac{2}{N} \sum_{i=1}^n z_i \cdot \sin(kt) \quad (3.10)$$

Знаходимо $z^{meop}(t)$ шляхом розкладання вихідних даних циклічної компоненти у ряд Фур'є за формулою:

$$z^{teop}(t) = a_0 + \sum_{k=1}^m (a_k \cdot \cos(kt) + b_k \cdot \sin(kt)) \quad (3.11)$$

де m – кількість гармонік ряду Фур'є; k – номер гармоніки; t – час; b_k , a_k , a_0 – невідомі параметри.

Далі будуюмо залежність $z(t)$ циклічної компоненти та $z^{teor}(t)$ – сезонної компоненти. Візуально порівнюємо між собою отримані дані, приходимо до висновку, що криві збігаються (додаток Г, рис. Г.2).

Аналогічні дії виконуємо для другої моделі, щоб побудувати прогноз, де використовується лінійний тренд, який має вигляд, представлений в додатку Г на рис. Г.1. Тренд має величину достовірності апроксимації – 0,6838. Далі проводимо видалення тренду за формулою (3.6). Після видалення тренду необхідно переведемо час у радіанне вимірювання, для чого використовуємо формулу (3.7). За формулами Бесея знаходимо коефіцієнти b_k , a_k , a_0 . Загальна кількість гармонік дорівнює $19/2 = 9$ (додаток Г, табл. Г.3) використовуємо формули (3.8) – (3.10).

Наступним кроком є пошук $z^{meop}(t)$ шляхом розкладання вихідних даних циклічної компоненти у ряд Фур'є за формулою (3.11). Після побудови залежності $z(t)$ та $z^{meop}(t)$, візуально порівнюємо їх між собою, приходимо до висновку, що криві збігаються (додаток Г, рис. Г.3–Г.5).

У результаті проведеного аналізу поліноміальної та степеневої моделі ми отримаємо песимістичний та оптимістичний прогнози, однак потрібно також здійснити реалістичний прогноз. Для побудови моделі, яка б відповідала реалістичній оцінці і яка б також представляла собою зважену суму

песимістичної та оптимістичної оцінки, визначимо вагові коефіцієнти, що будуть відповідати рівню адекватності моделей за формулою (3.12).

$$b_i = \frac{R_i^2}{\sum_{i=1}^2 R_i^2} \quad (3.12)$$

де b_i – ваговий коефіцієнт i -ї моделі із рівнем адекватності R_i^2 .

Для степеневі моделі за формулою (3.12) отримаємо значення коефіцієнта 0,4954, а для поліноміальної – 0,5046. З врахуванням знайдених вагових коефіцієнтів регресійна реалістична модель запишеться у вигляді:

$$y(x) = b_1 \cdot y_1(x) + b_2 \cdot y_2(x) \quad (3.13)$$

Результати розрахунків представлені в додатку Г, табл. Г.6.

Отже, в результаті проведеного аналізу ми отримуємо реалістичний, оптимістичний та песимістичний прогнози, які представлені на рис. 3.12.

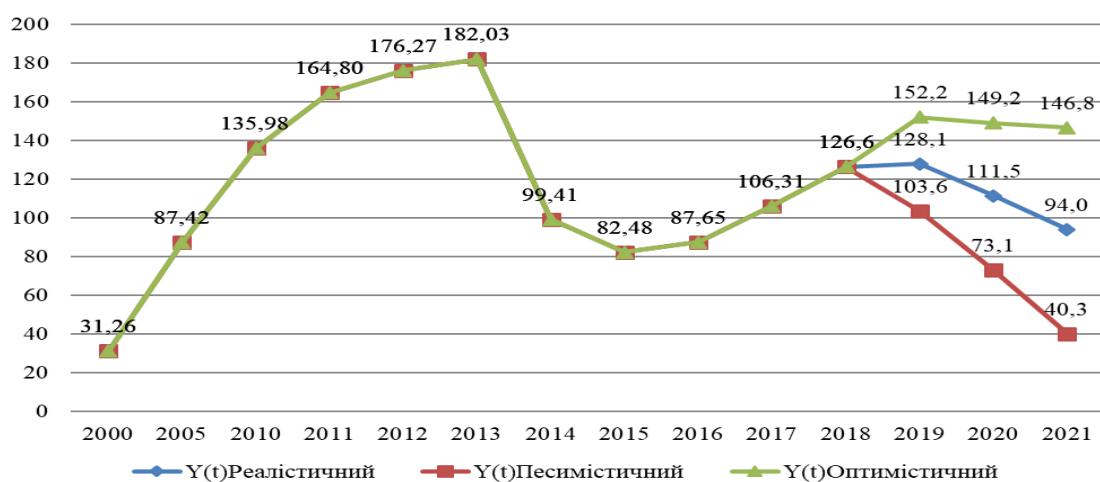

Рис. 3.12. Прогнозування ВВП України на 2019-2021 р, в млрд дол. США*
*авторська розробка

Таким чином, за результатами реалістичного прогнозу слід очікувати зростання ВВП України в 2019 р. до 128,1 млрд дол. США, в той час, як в 2018 році цей показник становив 126,6 млрд дол. США. Однак, станом на 2020 – 2021 рр. він може знизитись до 94 млрд дол. США. За відсутності позитивних змін, існує велика ймовірність, що ВВП може знизитись до рівня 2013 рр. Ще одним важливим показником, який демонструє розвиток демографічних процесів є чисельність населення, тому спрогнозуємо розвиток даного показника. Результати та дані для розрахунків представлені в табл. Г.7–Г.12, додаток Г.

Відповідно до проведеного прогнозу рівня ВВП України, робимо ті самі дії за визначеною методологією. Для першої моделі обираємо тренд поліноміального типу з рівнем достовірності апроксимації 0,9449, а для другої – лінійний, з рівнем достовірності апроксимації 0,9356. Результати представлені на рис. Г.4, додаток Г. Далі проводимо видалення тренду, за допомогою формули (3.6) та переводимо заданий час у радіанну міру за формулою (3.7). За формулами Беселя знаходимо коефіцієнти b_k , a_k , a_0 . Загальна кількість гармонік дорівнює 9, (формули (3.8) – (3.10)). Знаходимо $z^{meop}(t)$ шляхом розкладання вихідних даних циклічної компоненти у ряд Фур'є за формулою (3.11). Побудувавши залежності $z(t)$ та $z^{meop}(t)$, візуально їх порівнюємо між собою, рис. Г.5 та Г.6 Отриманий прогноз представлений на рис. 3.13.

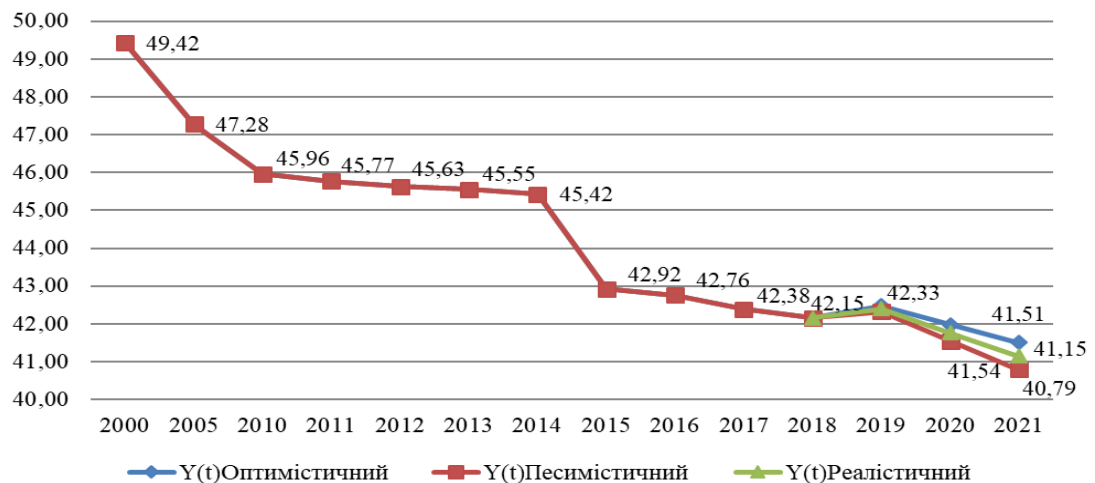

Рис. 3.13. Прогнозування чисельності населення в Україні (2019–2021 рр.)*
*авторська розробка

Прогноз показує, що чисельність населення буде знижуватись і надалі, однак варто зауважити, що прогноз базується на основі минулих даних та має за основу умови, які існують на момент прогнозу, і якщо такі умови збережуться в майбутньому, рівень населення буде знижуватись.

З результатів когнітивного та регресійного моделювання, стає зрозуміло, що трансформації в Україні, системне довготривале порушення демографічних процесів та негативний вплив зовнішніх факторів призвели до суттєвих втрат населення, не лише в кількісному вимірі але й в якісному, що, в свою чергу, спричиняє негативний вплив на демографічні та економічно-соціальні показники розвитку населення.

За допомогою когнітивного та регресійного моделювання проведено загальне дослідження (моделювання) факторів, що характеризують та впливають на демографічні процеси України, окрім того створені три основні сценарії їх розвитку та представлено прогноз розвитку економіки і чисельності населення за умов відсутності позитивних змін.

На наш погляд, на основі результатів даного моделювання та аналізу має базуватись формування програми розвитку демографічної сфери, яка б включала в себе основні заходи та напрями щодо боротьби з демографічною кризою. Варто розуміти, що вона є наслідком не лише сучасних трансформацій та європейською тенденцією до зниження чисельності населення, перш за все криза є проявом впливу зовнішнього середовища системи, тобто політичного, правового, економічного, соціального, військового, зовнішньополітичного та культурно-інформаційного факторів. Таким чином, розвиток демографічної сфери залежить не лише від вирішення проблем впливу окремих факторів системи, а й від комплексного підходу до подолання демографічної кризи, де лише структурне покращення усіх факторів призведе до загального покращення ситуації.

Належне управління факторами впливу з боку держави на демографічні процеси передбачає можливість до вчасного коригування та внесення змін в систему, що буде стимулювати її регулювання. З аналізу когнітивного моделювання випливає, що існує ряд факторів, які дестабілізують систему демографічних процесів та чинять негативний вплив. Саме зменшення негативного впливу даних факторів дозволить забезпечити покращення демографічних процесів, тоді як відсутність будь-яких якісних дій призведе лише до погіршення ситуації, що видно з результатів регресійного моделювання чисельності населення в країні. Тому, на наш погляд, саме політична та правова сфери мають необхідний потенціал рішень та дій щодо регулювання та зміни ситуації, перш за все, в економічній, соціальній та культурній сферах, які зумовляють розвиток демографічних процесів. Регулювання може здійснюватися методами зовнішнього та внутрішнього впливу, які можуть бути прямими та опосередкованими.

На нашу думку, яка підтверджується аналізом в розділі 2.1, який свідчить, що малі витрати на сферу охорони здоров'я негативно впливають на демографічну сферу, сьогодні для виходу з демографічної кризи та покращення якісних та кількісних показників розвитку населення, перш за все потрібно провести належні реформи в сфері охорони здоров'я, які повинні відбуватись у трьох напрямках розвитку (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Напрями забезпечення розвитку сфери охорони здоров'я*

Напрямок	Суть напрямку
Фінансовий	Збільшення фінансування закладів охорони здоров'я. Збільшення фінансування лікарів та персоналу медичних закладів. Забезпечення ліками мало захищеного населення
Культурно-інформаційний	Пропаганда проти куріння, споживання алкоголю та наркотиків. Пропаганда здорового способу життя, занять спортом, активного дозвілля. Поширення інформації, щодо профілактики небезпечних захворювань. Пропаганда охорони та важливості материнства. Запровадження освітніх програм для інформування про профілактику небезпечних захворювань. Розвиток культури водіння, забезпечення дотримання ПДР
Превентивний	Забезпечення системи профілактики соціально-небезпечних захворювань Створення системи превентивної діагностики небезпечних захворювань серця та новоутворень зокрема серед молоді. Покращення екологічної ситуації, якості води та харчових продуктів. Формування системи оцінки та контролю ризиків захворювань та отримання трав на виробництвах. Покращення якості профілактичних послуг для вагітних жінок та новонароджених

*авторська розробка

Окрім реформування сфери охорони здоров'я, важливим для покращення демографічної ситуації, з огляду на її регресивний характер, є збільшення народжуваності, оскільки смертність постійно переважає над народжуваністю. Більше того, в сучасних умовах глобалізації, де роль жінок в суспільстві значно зросла, народження дитини в більшості випадків відходить на другий план, тому засоби інформаційної та культурної пропаганди набувають актуальності в сучасних умовах розвитку демографічних та соціальних процесів.

За статистикою, в Україні майже 400 тисяч сімей, що мають трьох і більше дітей [139]. У багатодітних сім'ях виховується близько 20 % всіх дітей в країні, і такі сім'ї становлять близько 4 % від загальної кількості українських сімей [54].

Близько 76,4 % від загальної кількості українських сімей з трьома і більше дітьми живуть за межею бідності [6].

Таблиця 3.4

Напрями забезпечення зростання народжуваності*

Напрямок	Суть напрямку
Фінансовий	Належне матеріальне забезпечення родин при народженні дитини, збільшення соціальних виплат та гарантій. Фінансове стимулювання для народження другої і третьої дитини в родині. Вдосконалення житлової політики для забезпечення сімей з дітьми належними умовами для проживання. Покращення умов надання кредитів для молодих сімей. Підвищення економічного благополуччя населення
Правовий	Забезпечення працівникам належних умов для виховання дітей та здійснення трудової діяльності. Забезпечення законодавчої підтримки та захист матерів-одиначок. Формування умов для поєднання жінками материнства та трудової діяльності. Забезпечення охорони материнства та трудової діяльності жінок. Захист та забезпечення прав дітей
Соціальний	Пропаганда усиновлення дітей з дитячих будинків. Покращення умов утримання дітей в дитячих будинках. Підвищення якості медичних послуг. Формування соціальних служб спрямованих на медичну та психологічну допомогу молодим парам в питаннях створення сім'ї та народженні дитини, підвищення стандартів соціального обслуговування родин з дітьми. Формування інституту родини для підтримки сімей в будь-яких питаннях, що стосуються народження дитини та сімейних відносин. Підвищення соціальних стандартів та контроль за їх дотриманням
Культурно-інформаційний	Пропаганда народження двох і більше дітей. Пропаганда відповідальності за народжених дітей та, зокрема, за забезпечення здорової вагітності. Реформування статевого виховання в школах. Підтримка ідей формування благополучних сімей, народження декількох дітей. Підвищення престижу створення багатодітних сімей та статусу сім'ї в суспільстві. Створення та пропагування позитивного образу сімей де є декілька дітей, яких виховують двоє батьків

*авторська розробка

Тому для зростання народження дітей потрібно проводити пропаганду двох і більше дітей в українських родинах, пропаганду зареєстрованого шлюбу з декількома дітьми та формування у дітей позитивного іміджу сім'ї. Окрім проблеми народження існує і проблема з усиновленням дітей. Так, за даними Державної служби статистики України, кількість усиновлених дітей порівняно з 2000 р. впала на 38 % [172]. На наш погляд, лише забезпечення вирішення вказаних проблем допоможе країні вийти з демографічної кризи. Від народжуваності перейдемо до смертності та відмітимо, що однією з головних ознак демографічної кризи є досить висока смертність населення та низька середня очікувана тривалість життя.

Напрями забезпечення зниження рівня смертності*

Напрямок	Суть напрямку
Культурно-інформаційний	Пропаганда здорового способу життя шляхом інформування населення в ЗМІ, освіті дітей в школах та запровадженню інформативних заходів на робочих місцях для дорослого населення. Пропаганда занять фізичною культурою серед всього населення. Організація школами виїздів та походів до лісу, «уроки живої природи». Пропаганда правильного та здорового харчування (менше солі, цукру та транс жирів), заходи інформування населення про продукти, в яких вміст даних речовин є великим, запровадження маркування таких продуктів. Розгортання інформаційної кампанії щодо популяризації сприятливих раціонів харчування
Соціально-економічний	Розбудова дитячих спортивних майданчиків, спортивних дитячо-юнацьких шкіл та іншої спортивної інфраструктури. Надання преференцій власника закладів громадського харчування, які пропонують клієнтам лише здорові продукти
Правовий	Контроль над продажем алкоголю та тютюнових виробів особливо неповнолітнім. Заборона розміщення торгових точок з реалізації алкогольних напоїв та тютюнових виробів поруч з школами, іншими освітніми закладами та автошляхами. Заборона реклами алкогольних напоїв та цигарок. Заборона додавання гідрогенізованих жирів до продуктів харчування. Обмеження точок реалізації неякісних та шкідливих продуктів харчування. Заборона та контроль пияцтва на робочому місці

*авторська розробка

Нагадаємо, що в Україні дуже висока смертність серед чоловіків. Так, з кожної 1000 народжених хлопчиків до 60 років не доживає 400 чоловіків, тоді як в Швеції лише 78, причому з часу незалежності ситуація лише погіршується. Показники ймовірності смертності в Україні є більшими ніж в усіх інших країнах ЄАЦ, гірше становище лише в Росії та Казахстану. Такий розвиток подій демонструє відсутність ефективності демографічної політики в Україні [253].

Як зазначає Курило І. О., зазвичай живуть довше одружені чоловіки, ніж одинаки [131], тому питання регулювання сімейних відносин як з метою продовження тривалості життя, так і з метою закріплення цінності сім'ї в суспільстві має особливу важливість. Основні напрями забезпечення розвитку сімейних відносин представлені в табл. 3.6.

Напрями забезпечення розвитку сімейних відносин*

Напрямок	Суть напрямку
Культурно-інформаційний	Інформаційна пропаганда та підтримка «шлюбу», антиреклама розлученням, оскільки останні не мають на сьогодні вважатись чимось загальноприйнятим. Спонування до реєстрації шлюбів особливо у випадку народження дитини за рахунок активної інформаційної кампанії з боку ЗМІ та держави. Підвищення престижу сім'ї та батьківства та профілактика абортів. Орієнтація підростаючого покоління на створення багатодітної сім'ї, формування таких психологічних настанов ще з раннього дитинства в дитячих садках, школах та інших освітніх установах.

	Надання психологічних послуг подружжям на будь-яких етапах сімейного життя
Соціально-економічний	Збільшення розміру не лише разової фінансової допомоги молодим сім'ям при народженні дитини, а й підвищення розміру та розтягування в часі таких виплат. Надання сім'ям з зареєстрованим шлюбом економічних та соціальних пільг. Сприяння молодим сім'ям в покращенні житлових умов, пільги на отримання нового житла та списання боргу за житло в разі народження дитини, зменшення розміру початкового внеску для сімей, які прагнуть придбати житло залежно від кількості дітей в сім'ї. Фінансова підтримка родин, які є найбільш вразливими до отримання грошових виплат, а саме з 2–3 дітьми. Перегляд та створення жінкам комфортних умов для поєднання робочої діяльності з виконанням материнської функції. Збільшення кількості дошкільних закладів. Забезпечення оплати праці батькам при народженні дитини. Покращення системи кредитування молодих сімей. Ретельний контроль майнового стану одного з батьків та дитини в разі розлучення. Модернізація інституту батьківства враховуючи сучасні тенденції та мотиви до створення сімей
Правовий	Диференціація житлової політики задля умов до створення сімей та збільшення народжуваності. Вдосконалення системи надання пільг у зв'язку з народженням дитини. Збільшення терміну оплачуваної відпустки в зв'язку з народженням дитини.

*авторська розробка

Загалом, сімейна політика має включати соціально-економічні, правові та пропагандистські заходи, однак, як відзначає А. Я. Кваша, щоб отримати результат, така політика має бути стабільною [223]. В нас демографічна криза підсилюється бідністю, тому, враховуючи думку Курило І. О. щодо залежності бідності населення від кількості дітей в сім'ї, щоб сформувавши довготривалу демографічну політику, спочатку потрібно забезпечити відповідний рівень життя населення [131].

Окрім забезпечення зростання народжуваності, ролі сім'ї та охорони здоров'я населення, важливою проблемою на шляху до збереження нормального розвитку демографічних процесів є регулювання міграційних процесів, яке покликане зменшити трудову міграцію за кордон населення України та протидіяти нелегальній міграції.

Як зазначає Е. Лібанова, такий рівень смертності пов'язаний головними чином з особливістю способу життя населення, а саме з шкідливими й небезпечними умовами праці, палінням та пияцтвом та неякісним харчуванням. Другорядну роль тут відіграє генетика, екологічна ситуація та розвиток медицини. Окрім цього, зазначається, що саме відсутність активного способу життя дітей

та підлітків та досяжної можливості займатись спортом має згубний вплив на ситуацію [107; 193].

Основними факторами впливу на рівень трудової міграції українців за кордон в сучасних умовах є економічне становище, міграційна політика та політична ситуація в Україні. Такі умови в середині країни призвели до масштабних потоків зовнішньої трудової міграції.

За період незалежності саме зовнішня трудова міграція лідирувала з точки зору міграційного руху населення, проте загострення та бойові дії на Сході країни призвели до зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, кількість яких більше ніж 1,5 млн осіб. Кожен з цих факторів впливає на кількість трудових мігрантів. Отже, на даний момент найбільший вплив на подальшу динаміку міграційних процесів, може мати такий фактор як політична ситуація в країні. Ситуація на Сході країни призвела не тільки до перерозподілу населення в межах держави, але й вплинула на зовнішню трудову міграції громадян України. Є всі підстави вважати та очікувати, що масштаби зовнішньої міграції будуть лише посилюватись.

Міграційна політика високорозвинених країн Євросоюзу спрямована на залучення іммігрантів, в т.ч. і українців, що сприяє збільшенню міграції. Проте, потрібно створити альтернативу в Україні, цьому сприятиме економічне зростання та політична стабільність. Якщо після стабілізації політичної ситуації в Україні, економіка країни розвиватиметься таким чином, що українці матимуть можливість отримати гідну заробітну плату, щоб забезпечити нормальні умови життя для своїх родин, соціальні гарантії, сприятливі умови для ведення та створення бізнесу, не буде потреби шукати роботу за кордоном.

Вплив міграційних процесів на демографічну сферу є відчутним, однак на перший погляд не зовсім видимим. З одного боку українські заробітчани забезпечують своїм родинам відносну економічну стабільність, що покращує демографічну ситуацію, також зменшується фактичний рівень безробіття. З іншого, – глобалізаційні процеси, політичні та економічні зрушення в світі спричиняють наплив до України робочої сили з інших країн. Не завжди

іммігранти мають освіту, не кажучи про вищу освіту. Крім того, зростає рівень порушень закону та напруга в суспільстві. Мігранти в Україну також змінюють її етнокультурний стан.

Дослідивши та розглянувши питання міграції всередині країни та головним чином поза її межами, можемо стверджувати, що основною причиною міграції українських трудових мігрантів як коротко-, так і довгострокових, є накопичення фінансового капіталу та матеріальних цінностей, отримання досвіду та контактів. В основному, фінансовий капітал українських трудових мігрантів спрямовується на збільшення споживання та інвестиції у нерухомість, менше коштів – в створення бізнесу.

За наявності відповідних умов та належних стимулів в країні, українські трудові мігранти можуть інвестувати накопичений капітал в реалізацію своїх планів для розширення власних комерційних можливостей, що могло б мати позитивний вплив на економіку країни і фінансове благополуччя домогосподарств. Що стосується найближчого майбутнього країни та населення, навряд можна стверджувати про те, що зовнішня трудова міграція втратить свої масштаби. Тенденція до переміщення людей в міста створить надлишок робочої сили, що може призвести до посилення зовнішньої міграції, оскільки люди будуть виїжджати за кордон в пошуках кращих умов життя та відповідної роботи.

Враховуючи ситуацію на Сході країни, обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку не зможуть зростати, оскільки буде залишатись політичний та економічний ризик для інвесторів.

Такий ефект зменшення інвестицій зможе пом'якшити фактор переказів трудових мігрантів з закордону. На нашу думку, головне значення в довгостроковій перспективі буде мати стабілізація розвитку країни та формування ефективних засобів впливу на міграцію, таких як повернення громадян, реінтеграція та «приплив мізків».

Однак, фізичне повернення громадян на постійне проживання та подальше працевлаштування головним чином буде визначатись за рахунок наявності належних умов для повернення в Україну, цільових стимулів й нормативного

регулювання. Таким чином, розглядаючи економічні передумови міграції, відзначимо, що на даний момент умови, які б могли дати можливість трудовим мігрантам з України ефективно інвестувати у власний бізнес, відсутні, тому саме в даному контексті варто шукати заходи та способи щодо стимулювання застосування фінансових потоків, пов'язаних з міграцією.

Враховуючи перспективу посилення трудової міграції та її впливу, для ефективного використання, пов'язаних з міграцією фінансових потоків та інвестицій, з метою покращення умов повернення українських заробітчан та бізнес-середовища, українським органами влади варто звернути увагу на рекомендації, які наведені в табл. 3.7.

Відмітимо, що повернення мігрантів не є передумовою для залучення коштів в країну, тому створення належних умов для прямих іноземних інвестицій в економіку мають стояти на першому місці.

Таблиця 3.7

Напрями забезпечення розвитку міграційних процесів*

Напрямок	Суть напрямку
Політичний	<p>Розумна, дієва та ефективна внутрішня та зовнішня політика й ведення політичного процесу, що призвело б до стабілізації ситуації в країні та її економічного зростання, є необхідними передумовами для повернення в Україну трудових мігрантів, та створення умов для інвестицій тобто залучення ними коштів в економіку країни.</p> <p>Політичний діалог та заходи задля переконання мігрантів інвестувати власні фінансові ресурси в продуктивні інвестиційні проекти в Україні. Вибір мігрантів щодо розміщення власних коштів, повинен мати першочергове значення.</p> <p>Посилення макроекономічної структури, формування сприятливого для започаткування бізнесу регуляторного середовища задля сприяння та заохочення інвестицій з боку трудових мігрантів.</p> <p>Створення системи або ж механізму, щодо управління міграційними потоками та розвитком, шляхом розвитку національної економіки, формування міжвідомчого діалогу громадянського суспільства та приватного сектору з органами влади й</p> <p>Забезпечення захисту населення від зловживань з боку владних структур, корупції, контроль за правочинністю дій роботодавців</p>
Економічний	<p>Забезпечення людей з віддалених сіл та міст доступними та поглибленими фінансовими послугами, для можливості отримання переказів.</p> <p>Розробка проектів щодо сприяння інвестування та грошових переказів з боку трудових мігрантів.</p> <p>Забезпечення економічної стабілізації та зростання економіки, на основі цього забезпечити людей гідною роботою, з дотриманням умов і рівня оплати праці</p>
Законодавчий	<p>Створення законодавчої бази та внесення змін до існуючих законів стосовно спрощення умов заснування бізнесу, для задоволення потреб частини населення нинішніх мігрантів, оскільки є велика ймовірність, що саме цих людей нинішні умови і спонукають на те щоб покинути свою країну.</p> <p>Забезпечення беззаперечного виконання законодавства, надання більших повноважень антикорупційним органам, зменшення корупції.</p> <p>Прийняття на законодавчому рівні нормативно-правові документи, міждержавні угоди, які забезпечили б належні умови для легального працевлаштування, в основному з тими країнами, куди виїжджає найбільша кількість громадян України, забезпечили права і соц. захист працівників-мігрантів</p>

Незаконна міграція	<p>Недопущення незаконного в'їзду на територію України осіб, які не заявляють у встановленому порядку про свій намір отримати статус біженця чи притулок, втратили підстави для подальшого перебування в Україні та ухиляються від виїзду з неї, переховуються та уникають контактів з компетентними органами.</p> <p>Перекриття та контроль над каналами незаконної міграції на всьому державному кордоні України.</p> <p>Припинення діяльності осіб, які незаконно переправляють мігрантів в Україну, або транзитом перевозять їх через територію України.</p> <p>Створення посилення контролю за дотриманням правил в'їзду, перебування в Україні іноземних осіб в тому числі осіб без громадянства</p>
--------------------	--

*авторська розробка

Таким чином, сприяння економічній, політичній, законодавчій і національній стабільності повинно мати ключовий пріоритет на шляху до регулювання як міграційних, так і демографічних процесів. Що стосується регулювання міграційних процесів, відмітимо, що цей процес характеризується спрямованістю впливу регуляторів, які в свою чергу формують міграційні настрої населення, що і визначає міграційну ситуацію в країні. Система забезпечення регулювання міграційних процесів наведена на рис. 3.14.

Рис. 3.14. Система забезпечення регулювання міграційних процесів*

*авторська розробка

На наш погляд, основною умовою для дієвого регулювання міграційних процесів в Україні має бути забезпечення відповідних соціальних та економічних умов, прийняття нових стандартів та цілей. Лише покращення умов проживання та можливості заробітку може покращити ситуацію. Однак, серед інших факторів, які потребують регулювання задля покращення демографічних процесів в країні відмітимо й фактор корупції.

Однак українська влада не підвищила роль громадськості у процесі перевірки кандидатів на посади суддів. Громадська рада доброчесності багаторазово потрапляла в ситуацію, коли Вища кваліфікаційна комісія суддів просто ігнорувала її висновки щодо претендентів на посади суддів.

Не було забезпечено підсилення Національного антикорупційного бюро України. Детективи НАБУ не отримали можливості для власного «прослуховування», тоді як зміни до законодавства ускладнили проведення експертиз в кримінальних провадженнях («правки Лозового») [230]. Україна стала свідком його загострення публічного протистояння між правоохоронними органами, тоді як мала його припинити, так і не припинився тиск на активістів і журналістів, жахливим прикладом цього стало вбивство Катерини Гандзюк [18].

Належних умов для перезавантаження Національного агентства з питань запобігання корупції так і не було створено. Фактично не має прикладного сенсу анонсована раніше автоматична перевірка електронних декларацій, через те, що НАЗК так і не отримало необхідного доступу до деяких державних реєстрів і не стало технічним адміністратором реєстру е-декларацій, до того ж тендер на аудит його діяльності проведено з певними порушенням закону [2].

Досі не створено Служби фінансових розслідувань. Таким чином, стає очевидним, що започатковані ще в 2014 році реформи забезпечували прогрес останніх років, однак попри позитивні реформи, збільшення індексу України є вкрай повільним, що пояснюється наступними обставинами: недостатність політичної волі керівництва країни до боротьби з корупцією; низький рівень довіри до українських судів та прокуратури; постійні законодавчі ініціативи парламенту, які загрожують новоствореній антикорупційній системі [262-263].

В результаті, корупція залишається однією з головних проблем як для бізнесу, так і для звичайних громадян. На нашу думку, задля покращення ситуації з корупцією в Україні, владі країни необхідно вжити наступні заходи: прийняти закон, який дозволить сформувати новий персональний склад Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК); впровадити належну автоматичну перевірку декларацій та моніторинг рівня життя

декларантів; забезпечити ефективну роботу реєстру бенефіціарів; продовжити реформу публічних закупівель; корпоратизувати та приватизувати держпідприємства; посилити контроль фінансів політичних партій.

Зокрема у сфері покарання за злочини з корупції: змінити спосіб формування органів судової влади; повернути довіру до Антикорупційної прокуратури; посилити повноваження Національного антикорупційного бюро України; позбавити Службу безпеки України та Національну поліцію повноважень у сфері боротьби з економічною злочинністю.

На наш погляд, дані рекомендації мають допомогти підвищити шанси побороти корупцію, а таким чином і покращити економічні та демографічні процеси. Окрім, згаданих напрямів на демографічні процеси значно впливає культурно-інформаційне середовище.

Сюди відноситься, формування громадської думки, стандартів та норм поведінки, традиції, рівень освіти, зокрема статевої, соціальна політика планування сім'ї та рівень усиновлення дітей, яких ще в 2000 р. було усиновлено 7,9 тис., станом на 2017 р. кількість таких склала 2,9 тис. що на 38 % менше [198].

Таблиця 3.8

Напрями культурно-інформаційного забезпечення розвитку демографії*

Напрямок	Суть напрямку
Статус сім'ї	Зміцнення сімейно-шлюбних стосунків. Удосконалення системи соціального та психологічного обслуговування сімей. Підвищення престижу сім'ї. Розвиток системи соціально-консультативної допомоги населенню. Духовні, ідеологічні, освітні заходи, які б сприяли формуванню відповідної свідомості людей, насамперед молодого віку. Підвищення статусу та авторитету сім'ї та дитини в суспільстві
Статус дитини	Формування усвідомленого батьківства. Підвищення статусу та авторитету батьківства. Пропаганда усиновлення. Пропаганда відповідального відношення до дітей та вагітності. Підвищення статусу багатодітних родин
Статус матері	Пропаганда охорони материнства і дитинства у реалізації програм розвитку охорони здоров'я. Підвищення якості медичного обслуговування жінок репродуктивного віку. Пропаганда гармонійного поєднання жінками материнства та професійної діяльності

*авторська розробка

Мотиви та репродуктивні установки, куди можемо віднести зміну статусу жінок в суспільстві, переймання західних цінностей, що призводить до

розмивання наших традиційних культурних установок та надбань минулого, норм поведінки, які переважно орієнтовані на пропаганду вільних та несерйозних стосунків та створення сім'ї, тому для поліпшення демографічної ситуації в Україні, варто звернути увагу на напрями, вказані в табл. 3.8.

Не менш важливим фактором для регулювання демографічних процесів виступає врегулювання бойових дій на Сході країни та створення стабільних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних умов. Оскільки саме з початком бойових дій демографічна ситуація, яка ще до 2013 р. мала ознаки позитивних змін, знову значно погіршилась [60; 231].

Висновки до третього розділу

1. Розроблено систему державного регулювання демографічних процесів, вплив якого полягає в цілеспрямованій, законодавчо обґрунтованій діяльності органів державної влади, що регулюють демографічні процеси відповідно до державної політики в сфері демографії, куди входять завдання та цілі державного регулювання (забезпечення стабільності демографічного розвитку в майбутньому, нормалізація процесу відтворення населення, усунення негативних наслідків соціально-економічного розвитку). Розроблена система враховує засоби, інструменти та форми регулювання демографічних процесів.

2. Систематизовано методи, за якими реалізується система державного регулювання демографічних процесів. Дана реалізація здійснюється через систему методів та інструментів впливу, що функціонують у межах складових системи. Відповідно, методика державного регулювання демографічних процесів визначається як комплекс методів прямого та опосередкованого впливу.

3. Досліджено зовнішній вплив факторів на розвиток демографічних процесів. Зазначається, що регулювання демографічних процесів залежить від політично-правової волі та спрямованості влади, щодо якісних змін в соціально-економічній, культурно-інформаційній, зовнішній і внутрішній політиці.

4. На основі проведеного методом когнітивного моделювання факторних зв'язків було визначено рівень впливу різних факторів системи на демографічні процеси, тобто проведено моделювання того, які саме фактори

найбільше визначили та впливають на сучасний стан і розвиток демографічних процесів в Україні. У результаті з'ясовано, що найбільший вплив на демографічні процеси чинять соціально-економічний фактор, фактор корупції, умови праці та ведення бізнесу та бойові дії на Сході країни, що підтверджує результати аналізу впливу факторів в 2 розділі.

5. Проведено прогнозування розвитку демографічних процесів та економіки країни за допомогою регресійного моделювання. В результаті, за умов збереження наявної ситуації в країні стан економіки в найближчі роки може дещо уповільнитись, що викликає занепокоєння щодо демографічного розвитку, прогнозування якого показало, що чисельність населення в найближчі роки продовжить спад.

6. Проведено сценарний аналіз на основі методу когнітивного моделювання. Сценарний підхід базувався на використанні трьох сценаріїв, куди було віднесено економічне покращення, подолання корупції та вирішення конфлікту на Сході. Результат усіх трьох сценаріїв показали, що при значному економічному розвитку, подоланні корупції та вирішенні конфлікту, стан демографічних процесів значно покращиться, вдасться подолати інші важливі проблеми на шляху до розвитку як демографічних процесів, так і країни загалом. Відповідно, за відсутності належного регулювання ситуація лише буде погіршуватись.

7. Подані методичні рекомендації щодо реалізації системи державного регулювання демографічних процесів, яке має бути системним та комплексним. Тому ціле направлена державна політика та поетапна реалізація й вирішення існуючих проблем в підсумку приведуть до покращення демографічної ситуації в країні.

Головні положення і результати висвітлено автором у наукових працях [94- 96; 98-99; 101; 103-104; 259].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розроблено систему регулювання демографічних процесів, сформовано концептуальну модель системи забезпечення демографічних процесів на основі регресійного моделювання та сценарного підходу. На базі когнітивного моделювання наведені методичні рекомендації щодо формування та покращення системи. Отримані наукові результати загалом пропонують ґрунтовні теоретичні та практичні рішення проблеми розвитку демографічних процесів. На основі проведеного наукового дослідження подані теоретико-методичні та науково-практичні висновки.

1. У процесі аналізу теоретичних основ та узагальнення наявних підходів вітчизняних і зарубіжних вчених до сутності поняття «демографічного процесу», визначено головні етапи розвитку демографічних систем та з'ясовано, що трансформацією демографічних процесів є їх постійний розвиток та зміни. Дані процеси розвиваються системно, а самі критерії розвитку можна визначити, досліджуючи характер трансформацій.

2. У результаті поступового переосмислення базових понять, побудовано структурно-функціональну модель системи демографічних процесів, де виділено внутрішнє середовище, яке базується на структурно-демографічних елементах і параметрах з функціональними зв'язками між ними, що дають можливість оцінити розвиток системи всередині, та зовнішнє, – яке складається з впливу зовнішніх факторів на кількісні та якісні показники.

3. Здійснено комплексний аналіз розвитку демографічних і міграційних процесів та індексу людського розвитку в Україні. Результати аналізу вказують на системну кризу, яка має прояв у регресивному економічному становищі та слабкому соціальному забезпеченні населення, дестабілізації в умовах зовнішньої військової загрози.

4. Доведено, що саме розробка концепцій державної міграційної політики України та прийняття на її основі необхідних правових актів, виступає головним чинником зміцнення соціально-економічної сфери, стабілізації

демографічних процесів та безпеки держави. Від якості реалізації такої політики залежить позитивний економічний розвиток і ефективність демографічних процесів в Україні.

5. У рамках загального підходу до організації регулювання демографічних процесів розглянуто питання розвитку людського трудового потенціалу, який є кількісним виміром в людині якісних характеристик та особливостей, таких як: талант, природні здібності, рівень кваліфікації, освіти та досвіду. Ці характеристики використовуються в процесі виробництва матеріальних та духовних благ і створюють умови для безпеки соціально-економічних та демографічних умов життєдіяльності населення.

6. На підставі узагальнення та систематизації науково-методичних підходів визначено поняття людського капіталу як створеного за допомогою інвестицій і накопиченого самим населенням запасів знань, здібностей, навичок та інших ментальних і фізичних характеристик, які цілеспрямовано застосовуються у сферах соціально-економічної діяльності і сприяють підвищенню продуктивності праці.

7. У результаті проведеного дослідження соціально-демографічної політики встановлено, що її соціальне спрямування є малоефективним, а існуючі методи соціально-демографічного забезпечення та страхування в Україні не дають позитивного результату. Дестабілізуючими факторами є бойові дії на Сході країни, недостатня боротьба з корупцією, несприятливі умови для ведення бізнесу, забруднення навколишнього середовища, що змушує населення до пошуку можливостей для розвитку за кордоном.

8. Сформовано модель системи забезпечення розвитку демографічних процесів, яка ґрунтується на взаємодії власних елементів із зовнішнім середовищем та розглядає потреби, ризики і загрози як основні принципи формування демографічної безпеки. Застосовано когнітивний підхід до аналізу розвитку демографічних процесів, який дає інструментальну основу для можливості прийняття рішень, оскільки формує чітке уявлення про фактори, що впливають на систему демографічних процесів.

9. За допомогою сценарного підходу, який базується на методі когнітивного моделювання, досліджено окремий вплив фактору на систему при зміні сили його впливу. Базуючись на використанні даних підходів до аналізу та прогнозування можливого розвитку демографічних процесів, стає можливим розуміння не лише причин формування поточного стану демографічних процесів, але й прогнозування наслідків, при прийнятті обґрунтованих рішень у майбутньому.

10. Розроблено головні напрями державного регулювання демографічних процесів, які полягають у застосуванні комплексного підходу до реалізації демографічної політики країни. Доведено, що головними напрямками щодо забезпечення якісного регулювання є: міграційні процеси, ефективна боротьба з корупцією, створення та забезпечення сприятливих економічних умов для ведення бізнесу, вирішення конфлікту на Сході країни, покращення інвестиційного клімату та забезпечення культурного розвитку суспільства.

11. Обґрунтовано науково-методичні рекомендації щодо реалізації системи державного регулювання демографічних процесів, яке має бути системним та комплексним, тому ціленаправлена державна політика та поетапна реалізація і вирішення існуючих проблем в підсумку приведуть до покращення демографічної ситуації в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев Л. Ч. Об актуальных подходах к моделированию международных отношений [Электронный ресурс] / Л. Ч. Абаев. – Режим доступа: https://riss.ru/images/pdf/journal/2011/2/05_Абаев.pdf (дата обращения: 04.05.2019).
2. Автоматическая проверка е-деклараций: реальность или имитация? Украинская правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2018/09/28/7193428/> (дата обращения: 07.05.2019).
3. Архів офіційного курсу долара США за 100 од. [Електронний ресурс] / НБУ // Файненс.юа. – Режим доступу: <https://charts.finance.ua/ua/currency/official/-/1/usd> (дата звернення: 15.08.2019).
4. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – Критический обзор / Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем : зб. пр. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23–82.
5. Бир Ст. Кибернетика и менеджмент / Ст. Бир ; пер. с англ. В. Я. Алтаева ; под ред. А. Б. Челюсткина. – 2-е изд. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
6. Бідність в Україні – від 2 % до 65 % [Електронний ресурс] / Служба БіБіСі Україна. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/08/130819_poverty_ukraine_az (дата звернення: 05.05.2019).
7. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут [та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. – Київ, 2009. – 288 с.
8. Благун І. С. Соціально-економічний розвиток регіонів України: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / І. С. Благун, І. Л. Боднарчук // Наука й економіка. – 2015. – Вип. 3. – С. 86–91. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nie_2015_3_17 (дата звернення: 20.03.2018).
9. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 64–78.

10. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов ; редкол.: В. В. Попков (отв. ред.) и др. – М. : Финансы, 2003. – С. 287.

11. Богиня Д. П. Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – Київ : Знання-Прес, 2009. – 313 с.

12. Богиня Д. П. Конкурентоспроможність у сфері праці: Зб. наук. праць. / НАН України — Інст. Економіки. Відп. ред. Д.П. Богиня. — Київ, 2000. — 163 с.

13. Бюджет охорони здоров'я – 2019: пріоритетні напрями і фінансування програм МОЗ у наступному році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.apteka.ua/article/476252> (дата звернення: 29.11.2018).

14. Важливі зміни для роботодавців. Вони доплачуватимуть за працевлаштування іноземця [Електронний ресурс] // Газета «Річ Посполита». – Режим доступу: <https://www.rp.pl/Kadry/309089994-Jak-zatrudnic-cudzoziemca-w-firmie.html> (дата звернення: 24.08.2019).

15. Васильківський Д. М. Систематизація складових елементів економічного потенціалу підприємства у рамках концепції механізму підвищення / Д. М. Васильківський // Наука й економіка. – 2014. – Вип. 2 (34). – С. 115–120.

16. Васильківський Д. М. Формування ефективної структури механізму підвищення економічного потенціалу в системі інноваційного управління підприємством / Д. М. Васильківський // Інноваційне управління промисловими підприємствами в системі ефективного використання конкурентного потенціалу : монографія / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Нижника. – Хмельницький : ХНУ, 2014. – 578 с.

17. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості / В. С. Васильченко. – Київ : КНЕУ, 2003. – 252 с.

18. Вбивство Катерини Гандзюк: як іде розслідування і що з ним не так [Електронний ресурс] / Служба БіБіСі Україна. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46095110> (дата звернення: 07.05.2019).

19. BBC. Eurostat: мінімальна зарплата в ЄС – €261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43174185> (дата звернення: 25.03.2018).
20. Ведерніков М. Д. Нормування праці : навч. посіб. / М. Д. Ведерніков, О. О. Чернушкіна. – Львів : Новий Світ-2000, 2011. – 372 с.
21. Видатки державного бюджету України [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів України. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/> (дата звернення: 20.02.2019).
22. Виноградов В. А. Система, её актуализация и описание / В. А. Виноградов, Е. Л. Гинзбург // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1971. – 280 с.
23. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее / А. Г. Вишневский. – М. : Финансы и статистика, 1982. – 287 с.
24. Внутрішньо переміщені особи [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 11.08.2019).
25. Волков А. Г. Естественное движение населения / А. Г. Волков // Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей. – М. : Сов. энцикл., 1985. – 608 с.
26. Волкова В. Н. Теория систем и системный анализ : учеб. для академ. бакалаврата / В. Н. Волкова, А. А. Денисов. – 2-е изд. – М. : Юрайт, 2014. – 616 с.
27. Врублевский В. К. Развитой социализм: труд и НТР. Очерки теории труда : монография / В. К. Врублевский. – М., 1984. – 240 с.
28. Втрати в АТО. Цифри військових не збігаються [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bratushchak/5992c0342b357/> (дата звернення: 21.02.2019).
29. В Україні зросла кількість автомобілів на тисячу осіб. «Інтерфакс-Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/avto/_v-ukrayini-zrosla-kilkist-avtomobiliv-na-tisyachu-osib/680260 (дата звернення: 04.05.2019).

30. Гайдуцький А. Чому трудові мігранти перспективніші за іноземних інвесторів: 6 фактів інвестиційного потенціалу українських гастарбайтерів [Електронний ресурс] / А. Гайдуцький. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1367112-chomu-trudovi-migranti-perspektivnishi-za-inozemnih-investoriv> (дата звернення: 14.08.2019).

31. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Теренс М. Ганслі ; пер. з англ. О. Перепадя. – Київ : Основи, 1996. – 237 с.

32. Генасамблея ООН ухвалила чітку резолюцію щодо Криму і пояснила, як називати півострів. UKR Mission to UN [Електронний ресурс] / Місія України в ООН. – Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/henasambleia-oon-ukhvalyla-chitku-rezoliutsiiu-shchodo-krymu-i-poiasnyla-iak-nazyvaty-pivostriv-183554.html> (дата звернення: 04.05.2019).

33. Голікова Н. В. Людський капітал – ключовий фактор економічного зростання / Н. В. Голікова // Інноваційний фактор сталого економічного зростання : зб. наук. пр. – Київ, 2002. – С. 32–35.

34. Гольдин Л. И. Актуальные проблемы развития трудового потенциала общества зрелого социализма / Л. И. Гольдин // Вопросы философии. – 1982. – № 5. – С. 3.

35. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносина / О. А. Грішнова. – Київ : Знання, КОО, 2007. – 559 с.

36. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. А. Грішнова. – Київ : Знання, КОО, 2001. – 254 с.

37. Два роки закону: успіхи та провали люстрації. Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27992539.html> (дата звернення: 05.05.2019).

38. Дегтяр А. О. Теоретико-методологічні засади розробки та реалізації державної демографічної політики в Україні / А. О. Дегтяр // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з державного управління. – Харків : ДокНаукДержУпр, 2012. – № 2 (10). – С. 196–200.

39. Демографический энциклопедический словарь / [под ред. Д. И. Валентей]. – М. : Сов. энцикл., 1985. – 608 с.
40. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / за ред. В. Стешенко. – Київ : Інститут економіки НАН України, 2001. – 560 с.
41. Демографічний щорічник «Населення України» за 2018 рік / Державна служба статистики України. – Київ, 2019. – С. 28–218.
42. Державна міграційна служба України 2018: Міграційний Профіль України за 2017 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_profil/migprofil_2017.pdf (дата звернення: 12.08.2019).
43. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс] / Населення та міграція населення (1990–2018). – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.04.2019).
44. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика [Електронний ресурс] / Міграційний рух населення у січні–лютому 2018 р. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.03.2018).
45. Державне регулювання економіки за допомогою нормування затрат і результатів праці / В. М. Нижник // Проблеми праці, економіки та моделювання : зб. наук. пр. – Хмельницький : ТУП, 1997. – Ч. I. – С. 119–123.
46. Державне управління в Україні : навч. посіб. / заг. ред. В. Б. Авер'янова. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.
47. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навч. посіб. / [Н. Р. Нижник, В. М. Олуйко (заг. ред.)]. – Львів : вид-во НУ «Львівська політехніка», 2002. – 352 с.
48. Державний борг України [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів України. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov> (дата звернення: 20.02.2019).

49. Динаміка міграційних настроїв українців [Електронний ресурс] / Всеукраїнська Асоціація з міжнародного працевлаштування. – Режим доступу: <https://ampua.org/category/socresearch/> (дата звернення: 24.08.2019).

50. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208357> (дата звернення: 12.08.2019).

51. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – Київ : Знання, 2006. – 213 с.

52. До 2030 року населення Землі збільшиться ще на мільярд осіб [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: https://dt.ua/WORLD/do-2030-roku-naselennya-zemli-zbilshitsya-sche-na-milyard-osib-246310_html (дата звернення: 30.07.2017).

53. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ ст.: нові пріоритети / М. І. Долішній. – Київ : Наукова думка, 2006. – 511 с.

54. Доля І. Соціально-економічні аспекти функціонування багатодітних сімей в Україні [Електронний ресурс] / І. Доля ; Регіональний філіал НІСД у м. Донецьк. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juni08/18.htm> (дата звернення: 06.05.2019).

55. Дорошенко Л. С. Демографія : навч. посіб. / Л. С. Дорошенко. – Київ : МАУП, 2005. – 112 с.

56. Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів [Електронний ресурс] / Міжнародна організація з міграції (МОМ); Представництво в Україні. – 2014. – Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/sites/default/files/study.pdf> (дата звернення: 14.08.2019).

57. Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні [Електронний ресурс] / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 23.08.2019).

58. Доступ до правди. Запит до Міністерства Оборони України: АТО

2014-2017 ЗСУ № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/ato_2014_2017_zsu_no5 (дата звернення: 21.02.2019).

59. Електронні метадані [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp (дата звернення 03.08.2016).

60. Ескалація бойових дій посилила страждання цивільного населення – доповідь ООН. ООН Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/4081-eskalatsiia-boiovykh-dii-posylyla-strazhdannia-tsyvilnoho-naseleattia-dopovid-onn> (дата звернення: 10.05.2019).

61. Житловий Кодекс Української РСР [Електронний ресурс] : закон України від 30.06.1983 р. № 5464–Х. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws> (дата звернення: 12.11.2018).

62. Житловий фонд на 1 січня 2018 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/06/111.docx> (дата звернення: 23.08.2019).

63. З початку АТО на Донбасі загинули 2307 військових [Електронний ресурс] / Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ». – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2282019-muzenko-z-pocatku-ato-na-donbasi-zaginuli-2307-vijskovih.html> (дата звернення: 21.02.2019).

64. Заборгованість із виплати зарплати в Україні в 2017 р. зросла на 32,2 % [Електронний ресурс] // Інтерфакс-Україна. – Режим доступу: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/480841.html> (дата звернення: 12.08.2019).

65. Заборгованість із зарплати в Україні в березні зросла [Електронний ресурс] // Файненс.юа. – Режим доступу: <https://news.finance.ua/ua/news/-/448466/zaborgovanist-iz-zarplaty-v-ukrayini-v-berezni-zrosla-derzhstat> (дата звернення: 13.08.2019).

66. Загиблі по місяцях війни. Книга пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/indexfile/statmonth.htm> (дата звернення: 20.02.2019).

67. Законодавство України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.05.2019).

68. Заставний Ф. Демографічна ситуація в Україні / Ф. Заставний // Географія та основи економіки у школі. – 2001. – № 1. – С. 39–41.

69. Захарова О. Д. Демографические процессы в Российской Федерации и странах нового зарубежья / О. Д. Захарова. – М., 1997. – с 34.

70. Звіт про людський розвиток 2016 | ПРООН в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/search.html?q=%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82+%D0%BF%D1%80%D0%BE+%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA+2017> (дата звернення: 17.10.2018).

71. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ. – Київ, 2013. – с 28.

72. Злотенко О. Б. Формування стратегічної складової забезпечення економічної безпеки інвестиційної діяльності промислового підприємства / О. Б. Злотенко, Є. М. Рудніченко // Бізнес Інформ. – 2019. – № 4. – С. 131–138.

73. Зовнішні трудові міграції населення України / за ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. – Київ : РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.

74. Иванов С. Ф. Демографический переход / С. Ф. Иванов // Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей. – М. : Сов. энцикл., 1985. – 608 с.

75. Ильин В. А. Качество трудового потенциала населения Вологодской области / В. А. Ильин, Н. А. Смирнова, Я. Б. Тимофеева. – Вологда : ВНКЦ ЦЭМИ РАН, 1998. – С. 10.

76. Индексы и индикаторы человеческого развития обновленные статистические данные 2018. (ПРООН) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update_ru.pdf (дата обращения: 12.08.2019).

77. Ляш О. І. Системна парадигма соціальної безпеки на різних рівнях суспільної ієрархії / О. І. Ляш // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 2. – С. 23–32.

78. Індeksi та показники людського розвитку ООН: оновлена статистика за 2018 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/annual-reports/hdr-2018-statistical-update.html> (дата звернення: 12.10.2018).

79. Іноземці, що працюють в Польщі / Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mpips.gov.pl/analizy-i-raporty/cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce-statystyki/> (дата звернення: 24.08.2019).

80. Інфляційний звіт [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=63442010> ст. 13 (дата звернення: 12.08.2019).

81. К 30-летию со дня смерти Фрэнка Ноутстайна [Электронный ресурс] // Демоскоп. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0575/nauka01.php> (дата обращения: 08.11.2018).

82. Кількість зареєстрованих безробітних та кількість вакансій у 2019 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2019/rp/sz_br/sz_br_u/kzbr_vak_u/2019.htm (дата звернення: 13.08.2019).

83. Кластерный анализ : электронный учебник по статистике Statsoft [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://statsoft.ru/home/textbook/modules/stcluan.html> (дата обращения: 04.08.2016).

84. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] : закон України від 10.12.1971 р. № 322–VIII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/> (дата звернення: 28.09.2018).

85. Колот А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі / А. Колот // Дзеркало тижня. – 2010. – 23–29 січ. – № 2. – С. 17.

86. Конституція України : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

87. Коротаев А. В. Современные тенденции мирового развития / А. В. Коротаев, Д. А. Халтурина. – М. : Либроком, 2009. – С. 38–45.

88. Костаков В. Г. Интенсификация использования трудового потенциала / В. Г. Костаков, А. А. Попов // Социалистический труд. – 1982. – № 7. – С. 109.

89. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – Київ : вид-во Національного інституту стратегічних досліджень, 2005. – 368 с.

90. Курило І. О. Демографічна статистика : підручник / І. О. Курило, З. О. Палья // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 202–203.

91. Курило І. О. Низька народжуваність – не головна демографічна проблема України: інтерв'ю з соціологом [Електронний ресурс] / І. О. Курило // Сьогодні – Новини України. – Режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/nizkaya-rozhdaemost-ne-glavnaya-demograficheskaya-problema-ukrainy-intervyu-s-sociologom-1115497.html> (дата звернення: 20.02.2018).

92. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації / І. О. Курило. – Київ, 2006. – с 56.

93. Куркин П. И. Обзор естественного движения населения Европы в XVIII, XIX и первой трети XX в. / П. И. Куркин. – М. : Госстатиздат, 1936. – С. 18, 19, 31.

94. Лапшин І. М. Аналіз впливу статево-вікової структури населення України на формування трудових ресурсів / І. М. Лапшин // Економіка і фінанси. – Дніпропетровськ, 2017. – № 10. – С. 66–74.

95. Лапшин І. М. Аналіз впливу трудових міграційних процесів на демографічну ситуацію в Україні / І. М. Лапшин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2018. – № 29. – Ч. 2. – С. 64–68.

96. Лапшин І. М. Аналіз демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин, Д. М. Васильківський // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2016. – № 4, т. 1. – С. 170–179.

97. Лапшин І. М. Аналіз думки населення України щодо показників сприйняття власного благополуччя в контексті демографічного розвитку / І. М. Лапшин // Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-проєсів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф., 30 листопада 2016 р., Хмельницький, 2016. – с. 103-106.

98. Лапшин І. М. Аналіз рівня смертності населення в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2018. – № 3, т. 1. – С. 44–48.

99. Лапшин І. М. Дослідження дестабілізаційного впливу бойових дій на сході країни на економічну та демографічну ситуацію / І. М. Лапшин // Сучасні проблеми та перспективи розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 квітня 2019 р. – Хмельницький–Сатанів, 2019. – с. 181-185.

100. Лапшин І. М. Кластерний аналіз в оцінці демографічних процесів та ризиків в Україні / І. М. Лапшин // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Science, Research, Development Economy. Management». – London, 2018. – 27.02.2018. – № 2. – p 20-24.

101. Лапшин І. М. Механізм регулювання демографічних процесів в Україні / І. М. Лапшин, Д. М. Васильківський // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2017. – № 6, т. 2. – С. 48–52.

102. Лапшин І. М. Роль людського капіталу в формуванні економічної та демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Сучасні тенденції розвитку світової економіки: нові виклики та проблеми : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 квітня 2019 р. – 2019. – С. 184–187.

103. Лапшин І. М. Середня очікувана тривалість життя як показник розвитку демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Держава та регіони. Економіка та підприємництво. – Запоріжжя, 2018. – № 3 (102). – С. 158–163.

104. Лапшин І. М. Теорія системності в дослідженні демографічних процесів України в умовах трансформаційних змін / І. М. Лапшин // Актуальні проблеми та перспективи трансформації міжнародних економічних відносин світового господарства : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. 20–21 квітня 2018 р. – Хмельницький–Сатанів, 2018. – с. 31-34.

105. Лапшин І. М. Трудовий потенціал населення як домінуючий чинник розвитку демографічних та економічних процесів / І. М. Лапшин // Приазовський економічний вісник. – 2019. – № 2 (13). – С. 241–245.

106. Лібанова Е. М. Інноваційні важелі демографічної політики [Електронний ресурс] / Е. М. Лібанова // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія: Економіка та менеджмент. – 2016. – № 9. – С. 21–33. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piir_2016_9_4 (дата звернення: 24.04.2019).

107. Лібанова Е. М. Інноваційні важелі демографічної політики / Е. М. Лібанова // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – № 2. – С. 156–168.

108. Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1 (15). – С. 24–38.

109. Лібанова Е. М. Новітні тенденції смертності населення України / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 23–37.

110. Лібанова Е. М. Чорнобильська катастрофа 25 років потому / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – Київ, 2011. – № 2 (6). – С. 3–18.

111. Лібанова Е. М. Яку кризу переживає Україна на початку III тисячоліття? Національна безпека: український вимір : щоквартал. наук. зб. / Рада національної безпеки і оборони України ; редкол.: В. П. Горбулін (голов. ред.) [та ін.]. – Київ, 2009. – Вип. 5 (24). – С. 5–11.

112. Лідер зайнятості працівників з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personnel-service.pl/pl/biuro-prasowe/raporty> (дата звернення: 25.08.2019).

113. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І. І. Лукінов. – Київ, 1997. – 455 с.

114. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Держкомстат України, 2006. – 356 с.

115. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 367 с.

116. Майбуров І. Эффективность инвестирования в человеческий капитал в США и в России / И. Майбуров // МЭИМО. – 2004. – № 4. – С. 4–8.

117. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія / О. В. Макарова. – Київ, 2015. – 244 с.

118. Максимов В. И. Когнитивные технологии для поддержки принятия управленческих решений [Электронный ресурс] / В. И. Максимов, Е. К. Корноушенко, С. В. Качаев. – 1998. – Режим доступа: <http://www.iis.ru/events/19981130/maksimov.ru> (дата обращения: 04.05.2019).

119. Малигін О. В. Когнітивне моделювання міжнародних відносин: особливості та удосконалення методики досліджень / О. В. Малигін, О. І. Бондаренко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – Вип. 6 (355). – С. 64–70.

120. Маслова И. С. Трудовой потенциал советского общества / И. С. Маслова // Вопросы теории и методологии исследования. – М., 1987. – С. 14.

121. Матусяк С. В. Підвищення людського капіталу в стратегії соціального та інтеграційного розвитку України / С. В. Матусяк // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2007. – № 5, т. 1. – С. 54–58.

122. Медков В. М. Демографія / В. М. Медков. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 163.
123. Механізми державного управління: сутність і зміст / Р. М. Рудніцька, О. Г. Сидорчук, О. М. Стельмах ; за наук. ред. М. Д. Лесечка, А. О. Чемериса. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 28 с.
124. Міграційний профіль України за 2017 р. [Електронний ресурс] / Державна міграційна служба України. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/monitoring-migracijnih-procesiv/migracijnij-profil.html> (дата звернення: 23.04.2018).
125. Міграція як чинник розвитку в Україні [Електронний ресурс]. – Київ : МОМ, 2016. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 26.08.2019).
126. Мінімальна заробітна плата в Україні 2019 [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/> (дата звернення: 14.08.2019).
127. Мінімальна зарплата 2018 року [Електронний ресурс] // Бюджетник. – Режим доступу: <https://www.budgetnyk.com.ua/article/68-yakoju-bude-mnmalna-zarobtna-plata-2018-roku> (дата звернення: 15.08.2019).
128. Місія та стратегія. Міністерство енергетики та захисту довкілля України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/misiya-ta-strategiya.html> (дата звернення: 05.05.2019).
129. Мораторій на російський «культурний продукт» – реакції Росії і Заходу. Радіо Свобода [Електронний ресурс] / Christopher Miller. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29502771.html> (дата звернення: 05.05.2019).
130. Муниципальное управление и поддержка предпринимательства / под ред. В. П. Белянского, А. Г. Воронина, Б. Т. Пономаренко. – М. : Логос, 2001. – 362 с.
131. Народження других та третіх дітей в Україні: реальні та умовні покоління жінок / І. О. Курило // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 2. – С. 38–52. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2018_2_5 (дата звернення: 06.05.2019).

132. Население и трудовые ресурсы : справочник / сост. А. Г. Новицкий. – М. : Мысль, 1990. – 398 с.
133. Население растет только за счет развивающихся стран [Электронный ресурс] // Демоскоп. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0131/bagom02.php> (дата обращения: 08.11.2018).
134. Населення України // Демографічний щорічник. – Київ, 2018. – с 219.
135. Населення України за 2010 р. : демограф. щорічник / Державна служба статистики України. – Київ, 2011. – С. 118.
136. Населення України за 2015 р. : демограф. щорічник / Державна служба статистики України. – Київ, 2016. – С. 127.
137. Нижник В. М. Зростання інтелектуального капіталу в системі конкурентоспроможності та стратегічного розвитку машинобудівного підприємства / В. М. Нижник, Р. В. Скалюк // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2007. – № 3, т. 1. – С. 223–226.
138. Николаев В. И. Системотехника: методы и приложения / В. И. Николаев, В. М. Брук. – Л. : Машиностроение, 1985. – 199 с.
139. Ну чому я не багатодітна мати? [Електронний ресурс] // Інтерфакс-Україна. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/nu_chomu_ya_ne_/bagatoditna_/mat.html (дата звернення: 05.05.2019).
140. Общая теория систем / под ред. И. Т. Фролова // Философский словарь. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
141. ООН: население Земли достигло 7,2 млрд человек [Электронный ресурс] // Вести экономики – Режим доступа: <https://www.vestifinance.ru/articles/41515> (дата обращения: 08.11.2018).
142. Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України [Електронний ресурс] / Організація з безпеки та співробітництва в Європі. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/362581> (дата звернення: 05.05.2019).
143. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М. : Высшая школа, 1989. – С. 48.

144. Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144> (дата звернення: 12.08.2019).

145. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении : монография / С. И. Пирожков. – Киев : Наукова думка, 1992. – 175 с.

146. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. І. Пирожков // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – С. 5–21.

147. Позняк О. В. Міграція населення як чинник соціально-економічного та демографічного розвитку / О. В. Позняк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. (16 жовтня 2007 р., м. Київ) / за заг. ред. О. С. Власюка. – Київ : ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 14–15.

148. Попит та пропозиція робочої сили в Україні [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/sz_br/sz_br_u/piprs_u2017.htm (дата звернення: 13.08.2019).

149. Прибиткова І. М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – Київ : АртЕк, 1997. – С. 13.

150. Природний рух населення [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 11.12.2018).

151. Про відпустки : закон України від 15.11.1996 р. № 504/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.

152. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» [Електронний ресурс] : закон України від 28.02.2019 р. № 2696–VIII / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19> (дата звернення: 30.11.2018).

153. Про Державний бюджет України на 2018 рік [Електронний ресурс] : закон від 07.12.2017 № 2246–VIII / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://ebudget.mcfra.gov.ua/npd-doc.aspx?npmid=94&npid=41521> (дата звернення: 15.08.2019).

154. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : закон України від 05.10.2000 р. № 2017–III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

155. Про дошкільну освіту : закон України від 11.07.2001 р. № 2628–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.

156. Про зайнятість населення : закон України від 05.07.2012 р. № 5067–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.

157. Про затвердження Концепції наукового забезпечення розвитку галузі культури на період до 2020 року [Електронний ресурс] : наказ від 10.10.2014 № 847 / Міністерство культури України. – Режим доступу: http://195.78.68.75//mcsu/control/publish/article?art_id=244947718 (дата звернення: 05.05.2019).

158. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс] : закон України від 17.09.2019, № 423-2015-п, підстава – № 838-2019-п. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.08.2018).

159. Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року [Електронний ресурс] : постанова від 24.06.2006 р. № 879. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-п> (дата звернення: 26.08.2018).

160. Про Концепцію державної сімейної політики [Електронний ресурс] : закон 1063–XIV, поточ. ред. – прийняття від 17.09.1999. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14> (дата звернення: 26.08.2018).

161. Про проект Концепції соціального забезпечення населення України [Електронний ресурс] : закон України від 21.12.1993, № 3758–XII, підстава – № 2229–VIII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3758-12> (дата звернення: 26.08.2018).

162. Про проекти законів України про основні засади державної міграційної політики України [Електронний ресурс] : закон 1898–IV, поточ. ред. –

прийняття від 25.06.2004 / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1898-iv> (дата звернення: 23.04.2018).

163. Про прожитковий мінімум : закон України від 15.07.1999 р. № 966–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.

164. Про соціальний захист населення і внутрішнього ринку України [Електронний ресурс] : закон України від 04.01.1992, № 2031–XII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-12> (дата звернення: 26.08.2018).

165. Про соціальні послуги [Електронний ресурс] : закон України від 07.01.2018, № 966–IV, підстава – № 2229–VIII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 26.08.2018).

166. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива [Електронний ресурс] : закон України від 21.10.1995 р. № 848. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.08.2018).

167. Про схвалення Концепції демографічного розвитку на 2005–2015 рр. [Електронний ресурс] : розпорядж. від 8.10.2004 р. № 724-р. / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-2004-%D1%80> (дата звернення: 03.08.2016).

168. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 року [Електронний ресурс] : розпорядж. від 22.07.2009 р. № 851-р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2009-%D1%80> (дата звернення: 20.08.2018).

169. Про схвалення стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [Електронний ресурс] : розпорядж. від 12.07.2017 р. № 482-р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80> (дата звернення: 19.07.2018).

170. Прожитковий мінімум в Україні 2019 [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin> (дата звернення: 14.08.2019).

171. Прямі іноземні інвестиції в Україну [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів України. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi> (дата звернення: 20.02.2019).

172. Публікація документів Державної служби статистики України» [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm (дата звернення: 12.05.2019).

173. Радченко О. В. Родові ознаки категорії «механізм» в соціальних науках / О. В. Радченко // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з державного управління. – Харків, 2013. – Вип. 3 (15). – С. 19–25.

174. Регіональні аспекти розвитку і переміщення продуктивних сил України : зб. наук. пр. ТАНГ. – Тернопіль, 2000. – Вип. 4. – С. 126–134.

175. Регіональні проблеми формування трудового потенціалу і шляхи їх вирішення : монографія / Н. Д. Лук'янченко, В. П. Антонюк, Л. В. Шаульська [та ін.]. – Донецьк, 2004. – 339 с.

176. Рейтинг сприйняття корупції: Україна вже вище, але досі відстає від сусідів [Електронний ресурс] / Служба БіБіСі Україна. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47038933> (дата звернення: 05.05.2019).

177. Рейтинг України по категориям Doing Business [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ain.ua/2017/10/31/ukraina-doing-business-2018> (дата обращения: 14.07.2018).

178. Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи / авт. кол.: В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – Київ ; Львів : НАДУ, 2012. – 368 с.

179. Римашевская Н. М. О методологии определения качественного состояния населения / Н. М. Римашевская // Демография и социология. – Вып. 6. – М., 1993. – С. 7–21.

180. Робота за кордоном: міграційні настрої населення України. Мультимедійна платформа іномовлення України [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2102811-robota-za-kordonom-migracijni-nastroi-naselenna-ukraini.html> (дата звернення: 23.08.2019).

181. Родионов И. Б. Лекции и учебные пособия по системному анализу «Теория систем и системный анализ» [Электронный ресурс] / И. Б. Родионов. – Режим доступа: <http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/rodionov.html> (дата обращения 07.04.2018).

182. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посіб. / В. М. Нижник. – 2-ге вид. – Хмельницький : ХНУ, 2006. – 321 с.

183. Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В. Н. Сагатовский. – Томск : изд-во ТМИ, 1973. – С. 94.

184. Светлов В. А. Аналитика конфликта : учеб. пособ. для вузов / В. А. Светлов. – СПб. : ООО «Росток», 2001. – 512 с.

185. Семикіна М. В. Інтелектуальний потенціал та його роль у національній економіці / М. В. Семикіна, В. І. Гунько // Економіка і управління. – 2011. – № 1. – С. 50–56.

186. Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2017 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zpm_u/arh_zpm_u.htm (дата звернення: 12.08.2019).

187. Середня зарплата в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/> (дата звернення: 13.08.2019).

188. Сетров М. И. Общие принципы организации систем и их методологическое значение / М. И. Сетров. – Л. : Наука, 1971. – С. 18.

189. Сетров М. И. Степень и высота организации систем / М. И. Сетров // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1969. – С. 159.

190. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2014. – 132 с.

191. Сімоненко В. В. Механізми державного управління демографічними процесами в Автономній Республіці Крим : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.02 / Сімоненко Віктор Володимирович. – Одеса, 2007. – 220 с.

192. Скільки отримують пенсіонери в Європі: як заробляють на пенсію і чим гірші українці [Електронний ресурс] // Економічні новини. Економіка. – Режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/skolko-poluchayut-pensionery-v-evrope-kak-zarabatyvayut-na-pensiyu-i-chem-ukraincy-huzhe1015840.html> (дата звернення: 12.08.2019).

193. Смертність населення України у трудоактивному віці : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 211 с.

194. Соціологія : енциклопедія / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин [и др.]. – Минск : Книжный Дом, 2003. – с 47.

195. Соціально-економічні аспекти трудової міграції в Україні / М. П. Войнаренко, О. М. Баксалова // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону : зб. наук. пр. / відп. ред. Є. І. Бойко. – Львів, 2009. – Вип. 6 (80). – С. 486–494.

196. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика : монографія / М. І. Долішній, С. М. Злупко, С. І. Бандур та ін. – Київ, 1994. – Ч. 1. – с 54.

197. Статистика населення України [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp (дата звернення: 12.12.2018).

198. Статистичні дані по населенню України [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (дата звернення: 11.12.2018).

199. Стешенко В. С. Деякі теоретичні аспекти протидії демографічній кризі в Україні / В. С. Стешенко, В. П. Піскунов // Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – 2006. – Т. 1. – с 62.

200. Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення / В. С. Стешенко // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1. – С. 3–14. – Бібліогр.: 15 назв.

201. Стешенко В. С. Криза демореальності, криза демографічна. Криза демореальності в Україні на рубежі ХХ та ХХІ ст. [Електронний ресурс] / В. С. Стешенко // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2008. – Т. 5. – 568 с. : іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Krizza_Demorealnosti (дата звернення: 08.02.2019).

202. Счетчик населения мира. «Население Украины в 2018 году» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://countrysimeters.info/ru/Ukraine> (дата обращения: 12.12.2018).

203. США сумніваються у бажанні України побороти корупцію. Служба БіБіСі Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42233820> (дата звернення: 05.05.2019).

204. Тахтаджян А. Л. Тектология: история и проблемы / А. Л. Тахтаджян // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1971. – С. 245.

205. Тельнов А. С. Роль Інтелектуального капіталу в інноваційному розвитку підприємства / А. С. Тельнов, С. А. Попель // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка. – 2014. – № 2. – С. 17–21.

206. Тельнов А. С. Синергетична основа управління якістю праці при освоєнні і впровадженні нових технологій [Електронний ресурс] / А. С. Тельнов, С. Л. Решміділова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3–4. – С. 394–401. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2003_3-4_72 (дата звернення: 16.03.2019).

207. Темпы прироста населения мира сокращаются, но абсолютное число жителей планеты все еще быстро кастет [Электронный ресурс] // Демоскоп. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0155/barom01.php> (дата обращения: 08.11.2018).

208. Терещ В. Природний рух населення й депопуляція в Україні на тлі європейської демографічної ситуації / В. Терещ // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 4. – С. 19–25.

209. Труд и заработная плата в СССР : слов.-справ. / под ред. З. С. Богатыренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 1989. – 401 с.

210. Трудовая активность женщин / В. С. Стешенко, В. П. Пискунов, Л. В. Чуйко и др. – Киев : Наукова думка, 1984. – 235 с.

211. Трудовые ресурсы: эффективность использования : монография / И. С. Маслова, В. М. Москвич, А. Г. Косаев и др. – М. : Наука, 1988. – 264 с. 86

212. Украине уже надо думать об интеграции мигрантов [Электронный ресурс] // Деловая столица. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/economics/ukraine-uzhe-nado-dumat-ob-integratsii-migrantov--26102017220000> (дата обращения: 24.08.2019).

213. Україна у цифрах 2008 : стат. зб. / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. – 267 с.

214. Українські національні новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1780671-za-chas-agresiyi-rosiyi-zaginul/imayzhe-3-tis-ukrayinskikh-viyskovikh> (дата звернення: 19.02.2019).

215. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] / Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> (дата звернення: 25.08.2019).

216. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] / Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy> (дата звернення: 25.08.2019).

217. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. – Київ : КНЕУ, 2005. – 403 с.

218. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. – Київ : КНЕУ, 2005 – 403 с.

219. Урядова програма, спрямована на повернення громадян Польщі з закордону [Електронний ресурс] : програма уряду Польщі. – Режим доступу: <http://powroty.gov.pl/> (дата звернення: 26.08.2019).

220. Хлопова Т. В. К оценке трудового потенциала предприятия / Т. В. Хлопова, М. П. Дьякович // Социс. – 2003. – № 3. – С. 67–74.

221. Цапок С. О. Сучасний стан і перспективи демографічного розвитку України / С. О. Цапок, Л. С. Ноджак // Регіональна економіка. – 2003. – № 1. – С. 82–90.

222. Чухно А. В. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. В. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 45.

223. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – Київ : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

224. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина України за 2018 р. [Електронний ресурс] // Законодавство у сфері соціального захисту. – Режим доступу: http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/sehl_provisions/zakonodavstvo-u-sferi-soczialnogo-zaxistu.html (дата звернення: 12.10.2018).

225. Эвристические парадоксы теоретической демографии С. П. Капицы // European Researcher. – 2015. – 92 (3). – 237–248. DOI: 10.13187/er.2015.92.237

226. Энгельгардт В. А. О некоторых атрибутах жизни: иерархия, интеграция, узнавание / В. А. Энгельгардт // Вопросы философии. – 1976. – № 7. – С. 65–81.

227. Эшби Р. У. Введение в кибернетику / Р. У. Эшби ; пер. с англ. под ред. В. А. Успенского ; предисл. А. Н. Колмогорова. – 2-е изд., стер. – М. : КомКнига, 2005. – 432 с.

228. Юзьков Л. П. Государственное управление в политической системе развитого социализма / Л. П. Юзьков. – Киев : Вища шк., 1983. – 155 с.

229. Ягельский А. География населения / А. Ягельский. – М. : Прогресс, 1980. – 383 с.

230. Як «правки Лозового» до КПК вплинули на досудове розслідування – презентовано дослідження [Електронний ресурс] / Асоціація українських моніторів

дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. – Режим доступу: <http://umdpl.info/news/yak-pravky-lozovogo-do-kpk-vplynuly-na-dosudove-rozsliduvannya-prezentovano-doslizhennya/> (дата звернення: 06.05.2019).

231. Як війна на Донбасі змінює демографічну карту України: дослідження [Електронний ресурс] // Інтерфакс Україна. – Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/yak-viina-na-donbasi-zminiuiie-demohrafichnu-kartu-ukrainy-doslidzhennia-121785.html> (дата звернення: 10.05.2019).

232. Якуба К. І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика : монографія / К. І. Якуба. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2007. – 362 с.

233. Яременко О. О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації : монографія / О. О. Яременко // Статті. Виступи. Інтерв'ю . – Київ : Ін-т економіки та прогнозування НАН України; УІСД ім. О. Яременка, 2006. – 480 с.

234. Alessio Dr. «Active Labor Market Programs: Employment Gain or Fiscal Drain?» [Electronic resource] / Dr. Alessio, J. G. Brown // Kiel Institute for the World Economy Johannes Koettl World Bank and IZA Discussion Paper. – No. 6880, September 2012. – Mode of access: <http://ftp.iza.org/dp6880.pdf> (data of appeal: 18.04.2018).

235. Annual risk analysis 2016 [Electronic resource] / Frontex. – Mode of access: http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf (data of appeal: 10.09.2018).

236. Asylum and Managed Migration Data Database. European Commission Eurostat [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/data/database> (data of appeal: 24.08.2019).

237. Bakewell O. Keeping Them in Their Place: the ambivalent relationship between development and migration in Africa / O. Bakewell // Third World Quarterly. – 2008. – 29 (7). – P. 1341–1358.

238. Bertalanffy L. von. An outline of General System Theory / Bertalanffy L. von // British Journal for Philosophy of Science. – Vol. 1, No. 2. – P. 149.

239. CARIM East – Consortium for Applied Research on International Migration. CARIM-East Research 2012/14 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf> (data of appeal: 25.08.2019).

240. Central Intelligence Agency of the United States of America. The World Factbook. Country Comparison: Country Comparison [Electronic resource] // Death Rate. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html> (data of appeal: 27.11.2018).

241. Cigno A. Children and Pensions / A. Cigno, M. Werding // MIT Press. – 2007. – P. 204.

242. Clemens M.A. «Does Development Reduce Migration?» Center for Global Development, NYU Financial Access Initiative and IZA Discussion Paper No. 8592, October 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://ftp.iza.org/dp8592.pdf> (data of appeal: 22.05.2019).

243. Comparing business regulation for domestic firms in 190 economies. A World Bank Group Flagship Report [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.worldbank.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf (data of appeal: 11.08.2019).

244. Corruption Perceptions Index-2018. Transparency International. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-korupsiyi-2018/> (data of appeal: 12.08.2019).

245. Doing Business Measuring Business Regulations: EASE OF DOING BUSINESS IN Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/ukraine> (data of appeal: 12.08.2019).

246. Ease Of Doing Business In Ukraine [Electronic resource] // Doing Business Measuring Business Regulations. – Mode of access: <http://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/ukraine> (data of appeal: 05.05.2019).

247. Eastern European Border Quarterly [Електронний ресурс] / Frontex. – Mode of access: http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/EB_Q4_2015.pdf (дата звернення: 10.09.2018).

248. Economy Profile of Ukraine. Doing Business 2020 Indicators [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doing/Business/country/u/ukraine/UKR.pdf> (data of appeal: 11.08.2019).

249. European Commission Eurostat. Real GDP – change compared to previous quarter (%) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ec.europa.eu/eurostat/guip/introAction.do?init=1> (data of appeal: 29.11.2018).

250. External Labour Migration in Ukraine as a Factor in Socio-Demographic and Economic Development [Electronic resource] / CARIM East – Consortium for Applied Research on International Migration. – Mode of access: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf> (data of appeal: 14.08.2019).

251. Fenge R. Pensions and fertility: back to the roots [Electronic resource] / R. Fenge & B. Scheubel // Journal of Population Economics. – 2017. – 30 (1). – P. 93–139. – Mode of access: <https://doi.org/10.1007/s00148-016-0608-x> (data of appeal: 29.06.2018).

252. GDP (current US\$) – European Union, Hungary. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=EU-HU> (data of appeal: 12.08.2019).

253. Global Health Observatory data repository [Electronic resource] / World Health Organization. – Mode of access: <http://apps.who.int/gho/data/?theme=main> (data of appeal: 06.05.2019).

254. Higgins Andrew. In Ukraine, Corruption Is Now Undermining the Military [Electronic resource] / Andrew Higgins // The New York Times. – Feb. 19, 2018. – Mode of access: <https://www.nytimes.com/2018/02/19/world/europe/ukraine-corruption-military.html> (data of appeal: 05.05.2019).

255. Income and Distribution Effects of Migration and Remittances: Analysis Based on CGE Models for Selected CIS Countries / A. Atamanov et al. – CASE network reports N 86. – Warsaw, 2009. – P. 30.

256. International ranking and clustering systems in complex evaluation of demographic and migration processes / S. Nesterenko, D. Vasylykivskyi, R. Kvasnytska,

I. Lapshyn // Modern development paths of agricultural production. trends and innovations. – Springer nature Switzerland AG, 2019. – 814 p. – P. 493–506.

257. Journal of Population Economics August. – 1992. – Vol. 5, issue 3. – Pp. 175–183 Cite as Children and pensions.

258. Krasovsky K. Alcohol-related mortality in Ukraine / K. Krasovsky // Drug and Alcohol Review. – 2009. – Jul., vol. 28. – P. 396–405.

259. Lapshyn I. M. Social and demographic trends in ukraine in terms of transformations / I. M. Lapshyn // International Journal of economic and society «IJES» – Memhis, Tennessee, USA. – Vol. 2, Issue 8, Dec. 2016. – Pp. 106–109.

260. New high in first residence permits issued in the EU Member States in 2016 Main beneficiaries from Ukraine, Syria and the United States [Electronic resource] // Eurostat. – Mode of access: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8456381/3-16112017-BP-EN.pdf/e690a572-02d2-4530-a416-ab84a7fcbf22> (data of appeal: 24.08.2019).

261. News How much do Member States spend on education? European Commission Eurostat Products Eurostat [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20170828-1> (data of appeal: 12.08.2019).

262. Political and country risk assessment [Electronic resource] // PRS Group. Mode of access: <https://www.prsgroup.com/> (data of appeal: 08.05.2019).

263. Scenarios for Ukraine: Reforming institutions, strengthening the economy after the crisis [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.weforum.org/reports/scenarios-ukraine-reforming-institutions-strengthening-economy-after-crisis> (data of appeal: 08.05.2019).

264. The 2018 Corruption Perceptions Index. Transparency International. [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.transparency.org/whatwedo/publication/corruption_perceptions_index_2018 (data of appeal: 12.08.2019).

265. The Blackwell Encyclopedia of Social Work / ed. by Davies M. – Oxford : Blackwell Publishers, 2000. – 480 p.

266. The economist intelligence unit. Democracy Index 2018: Me too? [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.eiu.com/n/democracy-index-2018/> (data of appeal: 11.08.2019).

267. The United Nations Department of Economic and Social Affairs. Population Division International migrant stock: The 2017 revision [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.asp> (data of appeal: 11.04.2019).

268. The Value of Children and Immigrants in a Pay-as-you-go Pension System: A Proposal for a Transition to a Funded System Hans-Werner Sinn in: ifo Studien 47. – 2001. – No. 1. – Pp. 77–94 CESifo Poschingerstr. 5 81679 Munich Germany

269. The World Factbook. Ukraine 2018. Central Intelligence Agency of the United States of America [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/up.html> (data of appeal: 27.11.2018).

270. Trading economics: Ukraine Health expenditure per capita [Electronic resource]. – Mode of access: <https://tradingeconomics.com/ukraine/health-expenditure-per-capita-us-dollar-wb-data.html> (data of appeal: 30.11.2018).

271. United nations development programme, Human Development Reports. 2018-th Statistical update [Electronic resource]. – Mode of access: <http://hdr.undp.org/en/2018-update> (data of appeal: 14.09.2019).

272. US Census Bureau, Demographic Internet Staff. Historical Estimates of World Population [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.census.gov/population/international/data/worldpop/table_history.php (data of appeal: 10.12.2017).

273. World Bank CEIC Data: Ukraine UA: Current Health Expenditure Per Capita: Current Price 2000–2015 | Yearly | USD mn | [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ceicdata.com/en/ukraine/health-statistics/ua-current-health-expenditure-per-capita-current-price> (data of appeal: 30.11.2018).

274. World Bank Dynamics of Changing Unemployment in Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS> (data of appeal: 14.08.2019).

275. World Bank, International Comparison Program database. Current health expenditure (percentage of GDP) – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?locations=UA> (data of appeal: 30.11.2018).

276. World Bank, International Comparison Program database. Fertility rate, total (births per woman) – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=UA&name_desc=f also (data of appeal: 11.04.2019).

277. World Bank, International Comparison Program database. GDP per capita (current US\$) – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2014&locations=UA&start=1991&view=chart> (data of appeal: 28.11.2018).

278. World Bank, International Comparison Program database. Life expectancy at birth, total (years) – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=UA> (data of appeal: 28.11.2018).

279. World Bank, International Comparison Program database. Population, total – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=UA> (data of appeal: 04.08.2016).

280. World Bank. 2019. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. – Washington, DC : World Bank. doi:10.1596/978-1-4648-1328-3. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.

281. World Bank. International Comparison Program database. GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?locations=UA> (data of appeal: 28.11.2018).

282. World Health Organization: Global Health Expenditure database [Electronic resource]. – Mode of access: <http://apps.who.int/nha/database> (data of appeal: 30.11.2018).

Додатки

Додаток А

Таблиця А.1

Законодавство щодо регулювання міграційних процесів *

Сфера регулювання нормативно-правового акту	Нормативно-правовий акт
Державна міграційна політика	<ul style="list-style-type: none"> - Указ Президента України від 30.05.2011 № 622 «Про Концепцію державної міграційної політики»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1058-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції державної міграційної політики»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 360 «Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.12.2015 № 1411-р «Про схвалення Концепції здійснення першочергових заходів з реформування Державної міграційної служби»; - Указ Президента України від 14.03.2016 № 92 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року
Регулювання процесів еміграції	<ul style="list-style-type: none"> - Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»; - Закон України «Про зовнішню трудову міграцію»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2014 № 152 «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення паспорта громадянина України для виїзду за кордон, його тимчасового затримання та вилучення»; - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.12.2004 № 1603 «Про затвердження Порядку провадження за заявами про оформлення паспортів громадянина України для виїзду за кордон і проїзних документів дитини»; - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16.08.2016 № 816 «Про затвердження Порядку провадження за заявами про оформлення документів для виїзду громадян України за кордон на постійне проживання».
Регулювання процесів імміграції	<ul style="list-style-type: none"> - Закон України «Про імміграцію»; - Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2002 № 1983 «Про затвердження Порядку формування квоти імміграції, Порядку провадження за заявами про надання дозволу на імміграцію і поданнями про його скасування та виконання прийнятих рішень»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2011 № 567 «Про затвердження Правил оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2012 № 150 «Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2012 № 251 «Про затвердження Порядку оформлення, виготовлення і видачі посвідки на постійне проживання та посвідки на тимчасове проживання і технічного опису їх бланків та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2002 р. № 1983»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.06.2011 № 653-р «Про затвердження плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011-2015 роки»; - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.04.2012 № 363 «Про затвердження Порядку розгляду заяв іноземців та осіб без громадянства про продовження строку перебування на території України»; - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.07.2013 № 681 «Про затвердження Тимчасового порядку розгляду заяв для оформлення посвідки на постійне

	<p>проживання та посвідки на тимчасове проживання»;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.11.2013 № 1104 «Про затвердження Порядку оформлення запрошень іноземцям та особам без громадянства на отримання візи для в'їзду в Україну»; - Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29.02.2016 № 141 «Про затвердження Інструкції про порядок утримання іноземців та осіб без громадянства в пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні»
Регулювання Нелегальної Міграції	<ul style="list-style-type: none"> - Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; - Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст.203-206); - Кодекс адміністративного судочинства України; - Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2012 № 179 «Про затвердження Порядку провадження за заявами іноземців та осіб без громадянства про добровільне повернення»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2013 № 280 «Про затвердження Порядку надання Державній прикордонній службі та виконання нею доручень уповноважених державних органів щодо осіб, які перетинають державний кордон, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України»; - Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1110 «Про затвердження типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців, осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.04.2011 № 370-р «Про передачу цілісних майнових комплексів пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, до сфери управління Державної міграційної служби»; - Спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України, Мінсоцполітики України, МОН України від 04.09.2013 № 850/536/1226 «Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері»; - Спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації Держприкордонслужби України, СБУ від 23.04.2012 № 353/271/150 «Про затвердження Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства»; - Спільний наказ МВС України, МОЗ України, Адміністрації Держприкордонслужби України від 17.04.2012 № 336/268/254 «Про матеріально-побутове і медичне забезпечення іноземців та осіб без громадянства, що утримуються в пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, і пунктах тимчасового тримання та спеціально обладнаних приміщеннях»; - Спільний наказ МВС України, МЗС України, Мінінфраструктури України, Мінфіну України, СБУ від 01.09.2015 № 1050/254/341/749/562 «Про затвердження Порядку обміну інформаційно-аналітичними матеріалами між суб'єктами інтегрованого управління кордонами».
Автоматизації процесів у сферах міграції	<ul style="list-style-type: none"> - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1058-р «Про схвалення Концепції створення єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 780-р Про затвердження плану заходів із запровадження документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, у які імплантовано безконтактний електронний носій, і створення національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства на 2014-2017 роки»; - Наказ Міністерства Внутрішніх Справ України від 16.02.2016 № 104 «Про затвердження Порядку використання безконтактного електронного носія, який імплантовано в паспорт громадянина України»; - Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 № 931-р «Про визначення адміністратора Єдиного державного демографічного реєстру»

*систематизовано автором

Додаток Б

Таблиця Б.1

Зв'язок між ВВП на душу населення та іншими демографічними показниками в Україні

Рік	ВВП на душу по ПКС, дол. США	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Смертність дітей у віці до 1 року	Очікувана тривалість життя при народженні
1992	8611	1,674	14,1	69,06
1993	7835	1,562	14,9	68,47
1994	5717	1,468	14,5	67,83
1995	5059	1,398	14,7	67,13
1996	4594	1,335	14,3	66,88
1997	4497	1,272	14,2	67,29
1998	4451	1,211	12,8	67,98
1999	4484	1,127	12,8	68,21
2000	4797	1,116	11,9	67,86
2001	5291	1,078	11,3	68,28
2002	5622	1,095	10,3	68,27
2003	6201	1,147	9,6	68,21
2004	7004	1,192	9,5	68,18
2005	7246	1,211	10,1	67,95
2006	7828	1,254	9,8	68,07
2007	8497	1,317	11,1	68,22
2008	8739	1,39	10,1	68,25
2009	7497	1,453	9,4	69,19
2010	7824	1,445	9,1	70,26
2011	8281	1,459	9,1	70,8
2012	8322	1,531	8,4	70,9
2013	8338	1,506	8,2	71,16
2014	8243	1,498	7,8	71,18
2015	7464	1,506	7,9	71,19
2016	7688	1,466	7,4	71,47
2017	7894	1,374	7,6	71,51
Показник кореляції		0,65	-0,58	0,65

Зв'язок між хворобами та показниками сфери охорони здоров'я в Україні

Рік	Кількість лікарняних ліжок, тис	Новоутворення	Хвороби системи кровообігу	Хвороби органів дихання
1992	689	333	1412	16226
1993	679	332	1412	16671
1994	665	328	1401	14499
1995	639	327	1390	15705
1996	580	335	1412	13221
1997	503	348	1497	14129
1998	483	372	1690	13877
1999	477	382	1950	14485
2000	466	382	2338	14639
2001	466	394	2384	14213
2002	465	382	2370	13372
2003	458	395	2386	13835
2004	451	406	2498	13511
2005	445	408	2430	13894
2006	444	414	2431	13308
2007	440	407	2437	13946
2008	437	406	2478	13671
2009	431	407	2423	14528
2010	429	418	2390	14595
2011	412	423	2346	14148
2012	404	433	2318	13220
2013	398	440	2256	13293
2014	336	363	1880	11839
2015	332	366	1844	11862
2016	315	369	1826	12582
2017	309	366	1781	12037
Показник кореляції		-0,605521352	-0,556874547	0,826345063

Зв'язок між витратами на охорону здоров'я та хворобами в Україні

Рік	Витрати на сферу охорони здоров'я, % від ВВП	Новоутворення	Хвороби системи кровообігу	Хвороби органів дихання
2000	5,3	382	2338	14639
2001	5,51	394	2384	14213
2002	5,77	382	2370	13372
2003	6,3	395	2386	13835
2004	5,94	406	2498	13511
2005	6,11	408	2430	13894
2006	6,18	414	2431	13308
2007	5,79	407	2437	13946
2008	5,29	406	2478	13671
2009	6,36	407	2423	14528
2010	6,35	418	2390	14595
2011	6,23	423	2346	14148
2012	6,77	433	2318	13220
2013	6,93	440	2256	13293
2014	6,13	363	1880	11839
2015	6,13	366	1844	11862
2016	2,6	369	1826	12582
2017	2,8	366	1781	12037
Показник кореляції		0,62	0,58	0,36

Зв'язок між шкідливими викидами в атмосферу та хворобами в Україні

Рік	Обсяги викидів забруднюючих речовин, усього, тис.т	Новоутворення	Хвороби системи кровообігу	Хвороби органів дихання
1992	12269,7	333	1412	16226
1993	10015	332	1412	16671
1994	8347,4	328	1401	14499
1995	7483,5	327	1390	15705
1996	6342,3	335	1412	13221
1997	5966,2	348	1497	14129
1998	6040,8	372	1690	13877
1999	5853,4	382	1950	14485
2000	5908,6	382	2338	14639
2001	6049,5	394	2384	14213
2002	6101,9	382	2370	13372
2003	6191,3	395	2386	13835
2004	6325,9	406	2498	13511
2005	6615,6	408	2430	13894
2006	7027,6	414	2431	13308
2007	7380	407	2437	13946
2008	7210,3	406	2478	13671
2009	6442,9	407	2423	14528
2010	6678	418	2390	14595
2011	6877,3	423	2346	14148
2012	6821,1	433	2318	13220
2013	6719,8	440	2256	13293
2014	5346,2	363	1880	11839
2015	4521,3	366	1844	11862
2016	3078,1	369	1826	12582
2017	2584,9	366	1781	12037
Показник кореляції		-0,20	-0,21	0,79

Рейтинг та ранги областей за першою групою демографічних показників*

Показники Області	Сумарний коефіцієнт народжуваності		Загальний коефіцієнт шлюбності		Демографічне навантаження особами від 0-15 років		Кількість жінок репродуктивного віку на тис. осіб		Середня очікувана тривалість життя при народженні		Загальний ранг	Рейтинг	Загальний ранг	Рейтинг
	2005	2017	2005	2017	2005	2017	2005	2017	2005	2017				
Вінницька	13	11	6	5	14	11	13	11	16	17	62	13	55	12
Волинська	21	21	15	13	22	22	21	22	12	15	91	19	93	22
Дніпропетровська	8	9	20	7	4	8	7	10	4	2	43	9	36	6
Житомирська	19	17	11	7	17	18	18	15	1	1	66	15	58	13
Закарпатська	22	22	15	17	21	21	22	21	12	9	92	20	90	19
Запорізька	7	7	11	7	3	6	6	6	9	10	36	5	36	6
Івано-Франківська	20	12	15	14	20	19	19	14	19	20	93	21	79	15
Київська	12	19	21	22	8	16	12	18	9	4	62	13	79	15
Кіровоградська	11	10	3	1	12	8	8	9	5	6	39	8	34	5
Львівська	17	13	8	19	16	15	16	16	21	21	78	17	84	17
Миколаївська	9	8	8	14	9	10	9	8	3	7	38	7	47	9
Одеська	14	20	11	21	9	17	15	19	2	8	51	11	85	18
Полтавська	3	6	6	5	6	4	3	4	11	12	29	3	31	3
Рівненська	23	23	15	14	23	23	23	23	16	14	100	23	97	23
Сумська	1	1	2	1	5	1	1	1	8	13	17	1	17	2
Тернопільська	15	5	15	7	18	13	16	7	22	22	86	18	54	11
Харківська	2	2	8	18	2	2	2	5	15	11	29	3	38	8
Херсонська	10	15	4	7	13	12	11	13	6	3	44	10	50	10
Хмельницька	16	14	14	7	14	13	14	12	18	16	76	16	62	14
Черкаська	5	4	4	4	11	5	4	2	12	18	36	5	33	4
Чернівецька	18	16	22	19	19	19	20	17	19	19	98	22	90	19
Чернігівська	6	3	1	1	6	3	5	3	6	5	24	2	15	1
м. Київ	4	18	23	23	1	7	9	20	23	23	60	12	91	21

*авторська розробка

Рейтинг та ранги областей за другою групою демографічних показників*

Показники Області	Загальний коефіцієнт смертності		Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року на 1000 живо народжених		Загальний коефіцієнт розлучуваності		Демографічне навантаження особами від 65 років		Загальний ранг	Рейтинг	Загальний ранг	Рейтинг
	2005	2017	2005	2017	2005	2017	2005	2017	2005	2005	2017	2017
Вінницька	16	11	9	6	8	12	22	20	55	16	49	10
Волинська	8	7	4	11	3	4	10	3	25	3	25	4
Дніпропетровська	15	18	11	15	23	22	13	14	62	18	69	20
Житомирська	18	16	10	13	8	7	17	15	53	15	51	12
Закарпатська	2	2	20	23	1	1	2	1	25	3	27	7
Запорізька	10	15	16	6	19	20	12	16	57	17	57	18
Івано-Франківська	3	4	23	9	5	6	9	5	40	7	24	1
Київська	17	17	1	1	13	23	14	10	45	11	51	12
Кіровоградська	20	21	16	21	17	12	16	21	69	20	75	22
Львівська	4	6	4	9	2	2	7	7	17	2	24	1
Миколаївська	11	10	3	16	22	21	5	11	41	8	58	19
Одеська	13	9	15	13	11	12	4	8	43	9	42	9
Полтавська	21	22	6	4	19	10	20	19	66	19	55	16
Рівненська	5	3	14	17	3	2	3	2	25	3	24	1
Сумська	22	20	19	5	13	7	19	18	73	22	50	11
Тернопільська	7	8	8	2	6	5	15	11	36	6	26	6
Харківська	12	14	11	12	16	17	11	13	50	13	56	17
Херсонська	9	13	18	22	17	10	5	9	49	12	54	15
Хмельницька	14	12	7	6	13	17	18	17	52	14	52	14
Черкаська	19	19	11	18	19	12	21	22	70	21	71	21
Чернівецька	6	5	22	19	8	12	8	5	44	10	41	8
Чернігівська	23	23	21	20	7	9	23	23	74	23	75	22
м. Київ	1	1	1	3	11	17	1	4	14	1	25	4

*авторська розробка

Зв'язок між показником міграції та заробітною платою в Україні

Рік	Сальдо міграції	Динаміка середньомісячної заробітної плати, дол. США
2002	-33791	70,49
2003	-24210	86,66
2004	-7615	111,22
2005	4583	159,60
2006	14245	206,14
2007	16838	267,52
2008	14879	234,55
2009	13447	238,70
2010	16133	282,63
2011	17096	331,46
2012	61844	380,46
2013	31913	410,61
2014	22592	220,81
2015	9250	174,79
2016	7846	190,62
2017	11997	253,17
2018	10345	319,24
Показник кореляції		0,88

Таблиця Б.8

«Статус договорів про основні права людини»

Конвенція	Вступ в силу
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.	4 січня 1969 р.
Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.	23 березня 1969 р.
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.	3 січня 1976 р.
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.	3 вересня 1981 р.
Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.	26 червня 1987 р.
Конвенція про права дитини.	2 вересня 1990 р.
Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей.	1 липня 2003 р.
Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у озброєних конфліктах.	12, лютого 2002 р.
Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії	18 січня 2002 р.
Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень.	23, листопада 2010 р.
Конвенція про права інвалідів.	3 травня 2008 р.

*систематизовано автором

«Розподіл країн за регіонами дослідження ІЛР»

Регіон	Список країн
Арабські держави (20 країн / територій).	Алжир, Бахрейн, Держава Палестина, Джібуті, Єгипет, Ємен, Йорданія, Ірак, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сомалі, Судан, Туніс.
Східна Азія та Тихоокеанський регіон (24 країни).	Вануату, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Кірібаті, Китай, Лаоська Народно-Демократична Республіка, Малайзія, Маршаллові Острови, Монголія, М'янма, Північна Корея, Науру, Палау, Папуа – Нова Гвінея, Самоа, Соломонові Острови, Таїланд, Тимор-Лешті, Тонга, Тувалу, Федеративні Штати Мікронезії, Фіджі, Філіппіни.
Європа і Центральна Азія (17 країн).	Азербайджан, Албанія, Вірменія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, колишня Югославська Республіка Македонія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Республіка Молдова, Сербія, Таджикистан, Туркменістан, Туреччина, Узбекистан, Україна, Чорногорія.
Латинська Америка і Карибський басейн (33 країни).	Антигуа і Барбуда, Аргентина, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Боліваріанська Республіка Венесуела, Бразилія, Гайана, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініка, Домініканська Республіка, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Мексика, Багатонаціональна Держава Болівія, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сурінам, Тринідад і Тобаго, Уругвай, Чилі, Еквадор, Ямайка.
Південна Азія (9 країн).	Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Ісламська Республіка Іран, Мальдівські Острови, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка.
Африка на південь від Сахари (46 країн).	Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Демократична Республіка Конго, Замбія, Зімбабве, Кабо-Верде, Камерун, Кенія, Коморські Острови, Конго, Кот-д'Івуар, Лесото, Ліберія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Об'єднана Республіка Танзанія, Руанда, Сан-Томе і Прінсіпі, Свазіленд, Сейшельські Острови, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того, Уганда, Чад, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Південна Африка, Південний Судан.

*систематизовано автором

Додаток В

Розрахунки когнітивної моделі, Базовий сценарій

Таблиця В.1

Матриця з вихідними даними для розрахунків когнітивного аналізу за базовим сценарієм

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,3	0,3	0,2	-0,3	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,5
Ф2	-0,9		0,2	0,1	-0,5	0,9	-0,1	-0,4	-0,6	0,1
Ф3	-0,8	-0,7		0,2	-0,6	0,5	0,7	-0,7	-0,3	0,1
Ф4	0,1	0,1	0,3		-0,6	0,4	-0,1	0,2	0,2	-0,1
Ф5	-0,8	-0,9	0,6	-0,9		0,4	0,6	-0,7	-0,7	0,5
Ф6	-0,5	-0,2	0,1	0,3	-0,1		0,1	0,1	0,1	-0,1
Ф7	-0,6	-0,8	0,1	-0,5	0,5	0,5		-0,6	-0,2	-0,2
Ф8	-0,4	-0,3	0,1	-0,1	0,3	0,8	0,3		0,3	0,2
Ф9	-0,5	-0,1	0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1		0,1
Ф10	0,1	0,1	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	

Таблиця В.2

Матриця результатів розрахунків когнітивного аналізу за базовим сценарієм

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,19262	-0,36105	0,58723	0,69545	-0,4055	0,821947	-0,1166	0,11825	0,01628	0,29738
Ф2	-1,34816	1,514034	-0,4597	0,51549	-0,4874	0,330928	-0,2667	-0,6777	-0,53935	-1,06825
Ф3	-0,32919	0,274591	-0,1102	0,1717	-0,0664	-0,2111	0,42001	-1,3052	-0,70317	-0,12661
Ф4	0,3758	-0,0504	0,09389	0,49871	-0,4078	0,867779	0,09541	0,4173	0,8713	-0,44933
Ф5	-0,42695	-0,44506	0,1488	-1,39927	0,87333	-1,35362	0,21124	-0,9648	-1,33115	0,560639
Ф6	-0,25505	-0,41832	-0,0685	-0,41619	0,42458	-0,38166	0,3952	-0,08	0,31466	-0,27177
Ф7	-0,28433	-0,62336	0,12722	-1,22866	1,16914	-1,22151	-0,0008	-1,0748	-1,12586	0,81264
Ф8	-0,72436	-2,42417	-0,0114	-1,71502	1,12769	-0,72566	0,91379	-0,721	0,94758	0,322537
Ф9	-0,28866	-0,41491	-0,0717	-0,38428	0,13845	-0,473	0,28393	-0,0352	0,16857	-0,20085
Ф10	0,166728	0,122169	0,23945	0,49979	-0,4039	0,370735	-0,1171	0,20846	0,44528	-0,32659

Таблиця В.3

Нормалізована матриця розрахунків когнітивного аналізу за базовим сценарієм

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,04816	-0,09026	0,14681	0,17386	-0,1014	0,205487	-0,0291	0,02956	0,00407	0,074345
Ф2	-0,33704	0,378509	-0,1149	0,12887	-0,1219	0,082732	-0,0667	-0,1694	-0,13484	-0,26706
Ф3	-0,0823	0,068648	-0,0276	0,04292	-0,0166	-0,05278	0,105	-0,3263	-0,17579	-0,03165
Ф4	0,09395	-0,0126	0,02347	0,12468	-0,102	0,216945	0,02385	0,10432	0,21782	-0,11233
Ф5	-0,10674	-0,11127	0,0372	-0,34982	0,21833	-0,3384	0,05281	-0,2412	-0,33279	0,14016
Ф6	-0,06376	-0,10458	-0,0171	-0,10405	0,10615	-0,09542	0,0988	-0,02	0,07867	-0,06794
Ф7	-0,07108	-0,15584	0,0318	-0,30717	0,29229	-0,30538	-0,0002	-0,2687	-0,28146	0,20316
Ф8	-0,18109	-0,60604	-0,0029	-0,42876	0,28192	-0,18141	0,22845	-0,1802	0,23689	0,080634
Ф9	-0,07217	-0,10373	-0,0179	-0,09607	0,03461	-0,11825	0,07098	-0,0088	0,04214	-0,05021
Ф10	0,041682	0,030542	0,05986	0,12495	-0,101	0,092684	-0,0293	0,05211	0,11132	-0,08165

Матриця взаємних впливів факторів системи за базовим сценарієм

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,08612	0,14006	0,16587	-0,0967	0,196046	-0,0278	0,0282	0,00388	0,070929
Ф2	-0,54231		-0,1849	0,20736	-0,1961	0,133118	-0,1073	-0,2726	-0,21696	-0,42971
Ф3	-0,08009	0,066807		0,04177	-0,0162	-0,05136	0,10219	-0,3176	-0,17108	-0,0308
Ф4	0,107332	-0,01439	0,02682		-0,1165	0,247846	0,02725	0,11918	0,24885	-0,12833
Ф5	-0,13655	-0,14234	0,04759	-0,44753		-0,43293	0,06756	-0,3086	-0,42574	0,179308
Ф6	-0,05821	-0,09547	-0,0156	-0,09499	0,0969		0,09019	-0,0183	0,07181	-0,06202
Ф7	-0,07107	-0,15581	0,0318	-0,3071	0,29222	-0,30531		-0,2686	-0,28141	0,203117
Ф8	-0,15344	-0,51349	-0,0024	-0,36328	0,23887	-0,15371	0,19356		0,20072	0,06832
Ф9	-0,07534	-0,10829	-0,0187	-0,1003	0,03614	-0,12345	0,07411	-0,0092		-0,05242
Ф10	0,038536	0,028237	0,05534	0,11551	-0,0934	0,085688	-0,0271	0,04818	0,10292	

Таблиця В.5

Взаємозв'язок факторів когнітивної моделі

Фактори	Демографічні процеси	Соціально-економічний стан	Внутрішня політично-правова орієнтація	Зовнішньополітична ситуація	Конфлікт на Сході країни	Зовнішня трудова міграція	Рівень корупції	Умови зайнятості та ведення бізнесу	Екологічна ситуація	Культурно-інформаційне середовище
Демографічні процеси		-0,3	0,3	0,2	-0,3	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,5
Соціально-економічний стан	-0,9		0,2	0,1	-0,5	0,9	-0,1	-0,4	-0,6	0,1
Внутрішня політично-правова орієнтація	-0,8	-0,7		0,2	-0,6	0,5	0,7	-0,7	-0,3	0,1
Зовнішньополітична ситуація	0,1	0,1	0,3		-0,6	0,4	-0,1	0,2	0,2	-0,1
Конфлікт на Сході країни	-0,8	-0,9	0,6	-0,9		0,4	0,6	-0,7	-0,7	0,5
Зовнішня трудова міграція	-0,5	-0,2	0,1	0,3	-0,1		0,1	0,1	0,1	-0,1
Рівень корупції	-0,6	-0,8	0,1	-0,5	0,5	0,5		-0,6	-0,2	-0,2
Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,4	-0,3	0,1	-0,1	0,3	0,8	0,3		0,3	0,2
Екологічна ситуація	-0,5	-0,1	0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1		0,1
Культурно-інформаційне середовище	0,1	0,1	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	

Розрахунки когнітивної моделі, сценарій 1

Таблиця В.6

Матриця з вихідними даними для розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 1

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,3	0,3	0,2	-0,3	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,5
Ф2	0,7		0,3	0,2	-0,8	-0,7	-0,5	0,5	-0,3	0,1
Ф3	-0,8	-0,7		0,2	-0,6	0,5	0,7	-0,7	-0,3	0,1
Ф4	0,1	0,1	0,3		-0,6	0,4	-0,1	0,2	0,2	-0,1
Ф5	-0,8	-0,9	0,6	-0,9		0,4	0,6	-0,7	-0,7	0,5
Ф6	-0,5	-0,2	0,1	0,3	-0,1		0,1	0,1	0,1	-0,1
Ф7	-0,6	-0,8	0,1	-0,5	0,5	0,5		-0,6	-0,2	-0,2
Ф8	-0,4	-0,3	0,1	-0,1	0,3	0,8	0,3		0,3	0,2
Ф9	-0,5	-0,1	0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1		0,1
Ф10	0,1	0,1	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	

Таблиця В.7

Матриця результатів розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 1

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-1,47343	-0,36105	0,780625	0,61136	-0,25678	1,039381	0,100475	0,599275	0,157207	0,355324
Ф2	1,01058	-0,29528	1,029198	2,087223	-1,85164	2,358292	-0,22125	3,822754	2,580595	-0,53673
Ф3	-0,95808	0,274591	-1,05819	0,407121	-0,22221	-3,25509	-0,05118	-5,46489	-2,43436	-0,26407
Ф4	0,805748	-0,0504	0,293349	-0,10738	-0,12431	0,841298	0,197007	0,324438	0,702119	-0,98356
Ф5	2,18747	-0,44506	-0,37053	-1,21494	0,242199	-1,30815	0,055644	-2,05409	-1,65204	1,165083
Ф6	-0,85714	-0,41832	-0,44178	-0,80342	0,809229	-1,15656	0,405145	-1,4355	-0,55431	-0,57593
Ф7	1,184745	-0,62336	-0,86085	-1,85699	1,580989	-2,12342	-1,02406	-3,57148	-2,61224	0,427402
Ф8	-4,17067	-2,42417	-0,98153	-4,37102	3,19683	1,126547	2,016317	-5,32551	-0,36913	-1,07393
Ф9	-1,18454	-0,41491	-0,31222	-0,84585	0,643763	-1,06489	0,365313	-2,01074	-0,87715	-0,48074
Ф10	0,086169	0,122169	0,485077	0,492966	-0,38425	0,167265	-0,07655	0,396263	0,64534	-0,46917

Таблиця В.8

Нормалізована матриця розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 1

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,12279	-0,03009	0,065052	0,050947	-0,0214	0,086615	0,008373	0,04994	0,013101	0,02961
Ф2	0,084215	-0,02461	0,085766	0,173935	-0,1543	0,196524	-0,01844	0,318563	0,21505	-0,04473
Ф3	-0,07984	0,022883	-0,08818	0,033927	-0,01852	-0,27126	-0,00427	-0,45541	-0,20286	-0,02201
Ф4	0,067146	-0,0042	0,024446	-0,00895	-0,01036	0,070108	0,016417	0,027036	0,05851	-0,08196
Ф5	0,182289	-0,03709	-0,03088	-0,10125	0,020183	-0,10901	0,004637	-0,17117	-0,13767	0,09709
Ф6	-0,07143	-0,03486	-0,03682	-0,06695	0,067436	-0,09638	0,033762	-0,11963	-0,04619	-0,04799
Ф7	0,098729	-0,05195	-0,07174	-0,15475	0,131749	-0,17695	-0,08534	-0,29762	-0,21769	0,035617
Ф8	-0,34756	-0,20201	-0,08179	-0,36425	0,266402	0,093879	0,168026	-0,44379	-0,03076	-0,08949
Ф9	-0,09871	-0,03458	-0,02602	-0,07049	0,053647	-0,08874	0,030443	-0,16756	-0,0731	-0,04006
Ф10	0,007181	0,010181	0,040423	0,04108	-0,03202	0,013939	-0,00638	0,033022	0,053778	-0,0391

Матриця взаємних впливів факторів системи за сценарієм 1

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,02199	0,04754	0,037232	-0,01564	0,063299	0,006119	0,03649	0,009574	0,021639
Ф2	0,078426		0,07987	0,161978	-0,1437	0,183014	-0,01717	0,29666	0,200266	-0,04165
Ф3	-0,06314	0,018095		0,026829	-0,01464	-0,21451	-0,00337	-0,3601	-0,16042	-0,0174
Ф4	0,06539	-0,00409	0,02380		-0,01009	0,068275	0,015988	0,02633	0,05698	-0,07982
Ф5	0,194038	-0,03948	-0,0328	-0,10777		-0,11604	0,004936	-0,1822	-0,14654	0,103348
Ф6	-0,05541	-0,02704	-0,0285	-0,05194	0,052311		0,02619	-0,0927	-0,03583	-0,03723
Ф7	0,078605	-0,04136	-0,0571	-0,12321	0,104895	-0,14088		-0,2369	-0,17332	0,028357
Ф8	-0,14908	-0,08665	-0,0350	-0,15624	0,114268	0,040268	0,072072		-0,01319	-0,03839
Ф9	-0,08096	-0,02836	-0,0213	-0,05781	0,043999	-0,07278	0,024968	-0,1374		-0,03286
Ф10	0,006427	0,009112	0,03617	0,036768	-0,02866	0,012475	-0,00571	0,02955	0,048133	

Розрахунки когнітивної моделі, сценарій 2

Таблиця В.10

Матриця з вихідними даними для розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 2

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,3	0,3	0,2	-0,3	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,5
Ф2	-0,9		0,2	0,1	-0,5	0,9	-0,1	-0,4	-0,6	0,1
Ф3	-0,8	-0,7		0,2	-0,6	0,5	0,7	-0,7	-0,3	0,1
Ф4	0,1	0,1	0,3		-0,6	0,4	-0,1	0,2	0,2	-0,1
Ф5	-0,1	-0,1	0,6	-0,1		0,1	0,1	-0,1	-0,1	0,5
Ф6	-0,5	-0,2	0,1	0,3	-0,1		0,1	0,1	0,1	-0,1
Ф7	-0,6	-0,8	0,1	-0,5	0,5	0,5		-0,6	-0,2	-0,2
Ф8	-0,4	-0,3	0,1	-0,1	0,3	0,8	0,3		0,3	0,2
Ф9	-0,5	-0,1	0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1		0,1
Ф10	0,1	0,1	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	

Таблиця В.11

Матриця результатів розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 2

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,17206	-0,48998	0,299599	0,332435	-0,40551	0,445727	0,050425	0,342444	0,180404	0,331388
Ф2	-0,42018	0,881152	-0,57467	0,186344	-0,48742	0,276562	-0,32615	-0,34121	-0,36123	-0,58647
Ф3	0,04163	-0,39857	-0,40111	-0,23714	-0,06639	-0,50767	0,574953	-0,83309	-0,50657	-0,22506
Ф4	0,418748	-0,21384	0,039823	-0,00067	-0,40782	0,614874	0,194183	0,268668	0,490714	-0,53856
Ф5	0,0106	-0,28838	0,670996	-0,22955	-0,07898	-0,36835	0,355721	-0,57483	-0,39553	0,369265
Ф6	-0,10806	-0,28376	0,132192	-0,04183	0,424584	-0,18222	0,354567	-0,07461	0,245683	-0,33594
Ф7	0,06918	-0,49161	0,396242	-0,6306	1,16914	-0,6768	-0,01092	-0,85177	-0,59115	0,406317
Ф8	-0,26171	-1,33858	0,68335	-0,56974	1,127685	0,213328	0,860426	-0,64941	0,683281	0,229873
Ф9	-0,12069	-0,11223	0,161046	-0,15427	0,138453	-0,15854	0,277014	-0,16522	-0,0107	-0,16284
Ф10	0,072658	0,005232	0,141201	0,206597	-0,40395	0,123747	-0,07262	0,163057	0,222899	-0,20227

Нормалізована матриця розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 2

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,08603	-0,24499	0,149799	0,166218	-0,20275	0,222864	0,025212	0,171222	0,090202	0,165694
Ф2	-0,21009	0,440576	-0,28734	0,093172	-0,24371	0,138281	-0,16308	-0,17061	-0,18061	-0,29324
Ф3	0,020815	-0,19929	-0,20056	-0,11857	-0,0332	-0,25384	0,287477	-0,41655	-0,25329	-0,11253
Ф4	0,209374	-0,10692	0,019912	-0,00033	-0,20391	0,307437	0,097092	0,134334	0,245357	-0,26928
Ф5	0,0053	-0,14419	0,335498	-0,11478	-0,03949	-0,18418	0,17786	-0,28741	-0,19777	0,184633
Ф6	-0,05403	-0,14188	0,066096	-0,02092	0,212292	-0,09111	0,177283	-0,0373	0,122842	-0,16797
Ф7	0,03459	-0,24581	0,198121	-0,3153	0,58457	-0,3384	-0,00546	-0,42588	-0,29557	0,203158
Ф8	-0,13086	-0,66929	0,341675	-0,28487	0,563843	0,106664	0,430213	-0,32471	0,34164	0,114937
Ф9	-0,06035	-0,05612	0,080523	-0,07714	0,069227	-0,07927	0,138507	-0,08261	-0,00535	-0,08142
Ф10	0,036329	0,002616	0,070601	0,103299	-0,20197	0,061874	-0,03631	0,081529	0,11145	-0,10113

Таблиця В.13

Матриця взаємних впливів факторів системи за сценарієм 2

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,23489	0,143621	0,159363	-0,19439	0,213672	0,024173	0,164161	0,086482	0,158861
Ф2	-0,26945		-0,36852	0,119495	-0,31256	0,177349	-0,20915	-0,21881	-0,23164	-0,37608
Ф3	0,018918	-0,18112		-0,10777	-0,03017	-0,2307	0,261276	-0,37858	-0,2302	-0,10228
Ф4	0,209339	-0,1069	0,019908		-0,20388	0,307386	0,097075	0,134312	0,245316	-0,26923
Ф5	0,005198	-0,1414	0,329002	-0,11255		-0,18061	0,174417	-0,28185	-0,19394	0,181058
Ф6	-0,05168	-0,1357	0,063216	-0,02	0,203042		0,169559	-0,03568	0,117489	-0,16065
Ф7	0,034496	-0,24514	0,197582	-0,31444	0,582979	-0,33748		-0,42472	-0,29477	0,202605
Ф8	-0,11258	-0,57581	0,293951	-0,24508	0,485087	0,091766	0,370123		0,293921	0,098883
Ф9	-0,06019	-0,05597	0,080308	-0,07693	0,069042	-0,07906	0,138137	-0,08239		-0,0812
Ф10	0,03458	0,00249	0,067202	0,098326	-0,19225	0,058895	-0,03456	0,077604	0,106085	

Розрахунки когнітивної моделі, сценарій 3

Таблиця В.14

Матриця з вихідними даними для розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 3

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,3	0,3	0,2	-0,3	0,3	-0,2	0,1	-0,3	0,5
Ф2	-0,9		0,2	0,1	-0,5	0,9	-0,1	-0,4	-0,6	0,1
Ф3	-0,8	-0,7		0,2	-0,6	0,5	0,7	-0,7	-0,3	0,1
Ф4	0,1	0,1	0,3		-0,6	0,4	-0,1	0,2	0,2	-0,1
Ф5	-0,8	-0,9	0,6	-0,9		0,4	0,6	-0,7	-0,7	0,5
Ф6	-0,5	-0,2	0,1	0,3	-0,1		0,1	0,1	0,1	-0,1
Ф7	-0,1	-0,1	0,1	-0,1	-0,1	0,1		-0,1	-0,1	-0,1
Ф8	-0,4	-0,3	0,1	-0,1	0,3	0,8	0,3		0,3	0,2
Ф9	-0,5	-0,1	0,2	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1		0,1
Ф10	0,1	0,1	0,2	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	0,1	0,1	

Матриця результатів розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 3

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,17156	-0,23783	0,454586	0,640339	-0,50151	0,704213	-0,11657	0,278848	0,124608	0,271111
Ф2	-1,32045	0,997721	-0,40777	0,187824	-0,27403	0,294267	-0,26668	-0,43175	-0,45622	-0,92231
Ф3	-0,29452	0,257051	-0,21237	0,665083	-0,58007	0,399325	0,420009	-0,41145	0,165718	-0,50421
Ф4	0,208106	0,271533	0,038324	0,780846	-0,68657	0,940834	0,09541	0,560085	0,940403	-0,61007
Ф5	0,529114	-0,57534	0,192846	-1,0959	0,568094	-1,14875	0,21124	-0,83695	-1,1846	0,637988
Ф6	-0,26823	-0,10101	-0,03147	0,001294	0,034794	-0,00625	0,395201	0,169221	0,438745	-0,3766
Ф7	0,116151	0,052188	0,039616	0,002111	-0,00163	0,028951	-0,01888	-0,10515	-0,08061	-0,0987
Ф8	-0,55699	-1,01536	0,094823	-0,57422	0,392613	0,039259	0,913792	-0,14004	0,755768	-0,02558
Ф9	-0,25135	-0,15789	-0,02184	-0,03443	-0,11782	-0,09585	0,283933	0,160803	0,378729	-0,33813
Ф10	0,16997	0,126922	0,217271	0,376111	-0,34041	0,295864	-0,11712	0,190697	0,383758	-0,26974

Таблиця В.16

Нормалізована матриця розрахунків когнітивного аналізу за сценарієм 3

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1	-0,04289	-0,05946	0,113646	0,160085	-0,12538	0,176053	-0,02914	0,069712	0,031152	0,067778
Ф2	-0,33011	0,24943	-0,10194	0,046956	-0,06851	0,073567	-0,06667	-0,10794	-0,11405	-0,23058
Ф3	-0,07363	0,064263	-0,05309	0,166271	-0,14502	0,099831	0,105002	-0,10286	0,04143	-0,12605
Ф4	0,052027	0,067883	0,009581	0,195212	-0,17164	0,235208	0,023852	0,140021	0,235101	-0,15252
Ф5	0,132279	-0,14383	0,048212	-0,27397	0,142023	-0,28719	0,05281	-0,20924	-0,29615	0,159497
Ф6	-0,06706	-0,02525	-0,00787	0,000323	0,008699	-0,00156	0,0988	0,042305	0,109686	-0,09415
Ф7	0,029038	0,013047	0,009904	0,000528	-0,00041	0,007238	-0,00472	-0,02629	-0,02015	-0,02467
Ф8	-0,13925	-0,25384	0,023706	-0,14355	0,098153	0,009815	0,228448	-0,03501	0,188942	-0,00639
Ф9	-0,06284	-0,03947	-0,00546	-0,00861	-0,02946	-0,02396	0,070983	0,040201	0,094682	-0,08453
Ф10	0,042492	0,03173	0,054318	0,094028	-0,0851	0,073966	-0,02928	0,047674	0,095939	-0,06743

Таблиця В.17

Матриця взаємних впливів факторів системи за базовим сценарієм 3

	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
Ф1		-0,05701	0,108973	0,153501	-0,12022	0,168813	-0,02794	0,066845	0,029871	0,06499
Ф2	-0,43982		-0,13582	0,06256	-0,09128	0,098015	-0,08883	-0,14381	-0,15196	-0,3072
Ф3	-0,06992	0,061023		0,157888	-0,13771	0,094798	0,099708	-0,09768	0,039341	-0,1197
Ф4	0,064646	0,084349	0,011905		-0,21328	0,292261	0,029638	0,173985	0,292127	-0,18951
Ф5	0,154175	-0,16764	0,056192	-0,31933		-0,33473	0,061552	-0,24387	-0,34517	0,185899
Ф6	-0,06695	-0,02521	-0,00786	0,000323	0,008685		0,098646	0,042239	0,109515	-0,094
Ф7	0,028901	0,012986	0,009858	0,000525	-0,00041	0,007204		-0,02616	-0,02006	-0,02456
Ф8	-0,13454	-0,24525	0,022904	-0,1387	0,094833	0,009483	0,220721		0,182551	-0,00618
Ф9	-0,06941	-0,0436	-0,00603	-0,00951	-0,03254	-0,02647	0,078407	0,044405		-0,09337
Ф10	0,039808	0,029726	0,050886	0,088088	-0,07973	0,069293	-0,02743	0,044663	0,089879	

Вплив факторів на цільовий розрахунок за методом перебору

Вузли	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Результат впливу за факторами
Коеф. реакції системи	0,95405	1,6090	0,9731	1,14243	0,82079	0,91289	0,93592	0,84728	0,95956	1,00669	
Коеф. впливу на цільовий фактор		-0,5423	-0,0800	0,10733	-0,0871	-0,0582	-0,0665	-0,1534	-0,0692	0,04196	
1		1	1								0,31
2		1		1							0,22
3		1			1						0,31
4		1				1					0,30
5		1					1				0,30
6		1						1			0,35
7		1							1		0,31
8		1								1	0,25
9			1	1							0,01
10			1		1						0,08
11			1			1					0,07
12			1				1				0,07
13			1					1			0,12
14			1						1		0,07
15			1							1	0,02
16				1	1						0,01
17				1		1					0,02
18				1			1				0,02
19				1				1			0,02
20				1					1		0,02
21				1						1	0,07
22				1							0,11
23					1	1					0,07
24					1		1				0,08
25					1			1			0,12
26					1				1		0,08
27					1					1	0,02
28						1	1				0,06
29						1		1			0,11
30						1			1		0,06
31						1				1	0,01
32							1	1			0,11
33							1		1		0,07
34							1			1	0,01
35								1	1		0,11
36								1		1	0,06
37									1	1	0,01

Експертна оцінка впливу факторів системи регулювання демографічних процесів

№	Назва фактору	Експерти														
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Оцінка впливу фактору "Розвиток демографічних процесів"																
1	Соціально-економічний стан	-0,3	-0,1	0,1	-0,4	-0,3	-0,4	-0,3	-0,4	-0,3	-0,2	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,5
2	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,5	0,1	0,4	0,1	0,1	0,3	0,5	0,4	0,2	0,3
3	Зовнішньополітична ситуація	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	-0,1	-0,1	0,2	0,3	0,3	0,4	0,2	0,1	0,3	0,3
4	Конфлікт на Сході країни	-0,3	-0,2	-0,4	-0,3	0,1	-0,3	-0,2	-0,1	-0,2	-0,4	-0,3	-0,3	-0,4	-0,3	-0,4
5	Зовнішня трудова міграція	0,3	0,1	0,3	0,4	0,2	0,5	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,3	0,2	0,5	0,3
6	Рівень корупції	-0,2	0,1	-0,2	-0,2	-0,2	-0,3	-0,2	-0,3	-0,1	-0,2	-0,2	-0,1	-0,3	-0,1	-0,2
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	0,1	0,2	-0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	-0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
8	Екологічна ситуація	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,1	-0,2	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,4	-0,3	-0,3	-0,4
9	Культурно-інформаційне середовище	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,3	0,4	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5
Оцінка впливу фактору "Соціально-економічний стан"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,7	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,8	-0,8	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9
2	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
3	Зовнішньополітична ситуація	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,2	0,1	0,1
4	Конфлікт на Сході країни	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5
5	Зовнішня трудова міграція	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,7	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8
6	Рівень корупції	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,4	-0,4	-0,3	-0,4	-0,4	-0,4	-0,2	-0,4	-0,6	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4
8	Екологічна ситуація	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6
9	Культурно-інформаційне середовище	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3
Оцінка впливу фактору "Внутрішня політично-правова орієнтація"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,8	-0,8	-0,6	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,9	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8
2	Соціально-економічний стан	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,8	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,6	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7
3	Зовнішньополітична ситуація	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2
4	Конфлікт на Сході країни	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5
5	Зовнішня трудова міграція	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5
6	Рівень корупції	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,8	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,6	-0,7	-0,7
8	Екологічна ситуація	-0,3	-0,3	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3
9	Культурно-інформаційне середовище	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Оцінка впливу фактору "Зовнішньополітична ситуація"																
1	Розвиток демографічних процесів	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
2	Соціально-економічний стан	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
3	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3
4	Конфлікт на Сході країни	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,7	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6
5	Зовнішня трудова міграція	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,2	0,4
6	Рівень корупції	-0,1	-0,2	-0,1	-0,3	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	-0,1	-0,1

7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
8	Екологічна ситуація	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2
9	Культурно-інформаційне середовище	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Оцінка впливу фактору "Конфлікт на Сході країни"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,8	-0,8	-0,7	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,6	-0,8	-0,8	-0,8	-0,9	-0,8	-0,8	-0,8
2	Соціально-економічний стан	-0,9	-0,8	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,7	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9
3	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6
4	Зовнішньополітична ситуація	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,7	-0,9	-0,8	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,9	-0,8	-0,9
5	Зовнішня трудова міграція	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
6	Рівень корупції	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,7	-0,7	-0,7	-0,4	-0,7	-0,7	-0,6	-0,7	-0,7	-0,7	-0,5	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7
8	Екологічна ситуація	-0,7	-0,6	-0,7	-0,7	-0,7	-0,4	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,7	-0,6	-0,7	-0,7	-0,7
9	Культурно-інформаційне середовище	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,3	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5
Оцінка впливу фактору "Зовнішня трудова міграція"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,3	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,4	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5
2	Соціально-економічний стан	-0,2	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,3	-0,2
3	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
4	Зовнішньополітична ситуація	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
5	Конфлікт на Сході країни	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
6	Рівень корупції	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1
8	Екологічна ситуація	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
9	Культурно-інформаційне середовище	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,3	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Оцінка впливу фактору "Рівень корупції"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,6	-0,6	-0,7	-0,6	-0,6	-0,5	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,5
2	Соціально-економічний стан	-0,8	-0,8	-0,8	-0,7	-0,7	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8	-0,8
3	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
4	Зовнішньополітична ситуація	-0,5	-0,5	-0,5	-0,6	-0,7	-0,5	-0,5	-0,5	-0,4	-0,6	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5
5	Конфлікт на Сході країни	0,5	0,6	0,5	0,5	0,7	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5
6	Зовнішня трудова міграція	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5
7	Умови зайнятості та ведення бізнесу	-0,6	-0,6	-0,4	-0,6	-0,6	-0,5	-0,6	-0,6	-0,6	-0,8	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6	-0,6
8	Екологічна ситуація	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
9	Культурно-інформаційне середовище	-0,2	-0,2	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
Оцінка впливу фактору "Умови зайнятості та ведення бізнесу"																
1	Розвиток демографічних процесів	-0,4	-0,4	-0,5	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,3
2	Соціально-економічний стан	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,5	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3
3	Внутрішня політично-правова орієнтація	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
4	Зовнішньополітична ситуація	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
5	Конфлікт на Сході країни	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,1	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
6	Зовнішня трудова міграція	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,5	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
7	Рівень корупції	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3

Додаток Г

Розрахунки регресійного моделювання, за методом динамічних рядів

Таблиця Г.1 – Вихідні дані для прогнозування загального ВВП України, млрд. дол. США

Рік	ВВП України
2000	31,26
2001	37,97
2002	42,35
2003	50,08
2004	65,05
2005	87,42
2006	107,75
2007	142,72
2008	123,12
2009	114,38
2010	135,98
2011	164,80
2012	176,27
2013	182,03
2014	99,41
2015	82,48
2016	87,65
2017	106,31
2018	126,55

Таблиця Г.2 – Гармонійний аналіз для першої моделі з поліноміальним трендом

N гармоніки	ak	bk
1	-4,315	-4,562964
2	5,2684	14,53242
3	21,735	14,80483
4	3,7372	-10,80654
5	0,2883	0,019291
6	-3,881	1,472889
7	6,1837	3,191584
8	2,239	-1,820225
9	-1,193	-4,444241

Таблиця Г.3 – Гармонійний аналіз для другої моделі з степеневий трендом

N гармоніки	ak	bk
1	-34,18	-2,748405
2	-2,4	16,8183
3	17,735	16,63661
4	0,9013	-9,385078
5	-2,058	1,103651
6	-5,989	2,272892
7	4,2025	3,741951
8	0,3239	-1,497858
9	-3,08	-4,338041

Результати розрахунків аналізу динамічних рядів для прогнозування ВВП України на 2019-2021 роки

Таблиця Г.4 – Розрахунки для першої моделі з поліноміальним трендом

C	T*	Y	Tr	Z Циклічна Компонента	A0	Z*cos(kt)	Z*sin (kt)	COS	SIN	Z(t) Сезонна Компонента	Y теоретичне поліноміальна песимістична
1	0,3307	31,26	10,338	20,924	0,00578947	-20,64	3,444	9,437211	11,481	20,924	31,262
2	0,6614	37,97	31,767	6,205		5,8688	-2,015	-12,1998	18,399	6,205	37,972
3	0,9921	42,35	51,238	-8,886		7,815	-4,229	-26,3018	17,41	-8,886	42,352
4	1,3228	50,08	68,751	-18,667		-14,73	11,466	-25,7168	7,044	-18,667	50,084
5	1,6535	65,05	84,306	-19,252		13,039	-14,16	13,28521	-32,543	-19,252	65,054
6	1,9842	87,42	97,903	-10,487		-5,736	8,7794	13,75421	-24,247	-10,487	87,416
7	2,3149	107,75	109,54	-1,789		0,7186	-1,638	12,31671	-14,1115	-1,789	107,75
8	2,6456	142,72	119,22	23,496		5,7679	-22,78	11,47521	12,015	23,496	142,72
9	2,9762	123,12	126,95	-3,822		0,3156	-3,809	-11,0813	7,2535	-3,822	123,12
10	3,3069	114,38	132,71	-18,329		1,5136	18,266	-11,0813	-7,2535	-18,329	114,38
11	3,6376	135,98	136,52	-0,534		-0,131	-0,518	11,47521	-12,015	-0,534	135,98
12	3,9683	164,80	138,37	26,434		-10,62	-24,21	12,31671	14,1115	26,434	164,8
13	4,299	176,27	138,26	38,007		20,788	31,818	13,75421	24,247	38,007	176,27
14	4,6297	182,03	136,19	45,834		-31,04	-33,72	13,28521	32,543	45,834	182,03
15	4,9604	99,41	132,17	-32,755		-25,85	-20,12	-25,7168	-7,044	-32,755	99,411
16	5,2911	82,48	126,18	-43,706		38,438	20,802	-26,3018	-17,41	-43,706	82,477
17	5,6218	87,65	118,24	-30,593		-28,94	-9,934	-12,1998	-18,399	-30,593	87,649
18	5,9525	106,31	108,34	-2,038		2,0102	0,3354	9,437211	-11,481	-2,038	106,31
19	6,2832	126,55	96,486	30,068		30,068	-7E-14	30,06221	-5,9E-16	30,068	126,55
20	6,6139		82,671					9,437211	11,481	20,924	103,6
21	6,9446		66,898					-12,1998	18,399	6,205	73,103
22	7,2753		49,167					-26,3018	17,41	-8,886	40,281

Таблиця Г.5 – Розрахунки для другої моделі з степеневим трендом

C	T*	Y	Tr	Z Циклічна Компонента	A0	Z*cos(kt)	Z*sin (kt)	COS	SIN	Z(t) Сезонна Компонента	Y теоретичне ступенева оптимістична
1	0,3307	31,26	30,455	0,81	3,85298074	-0,796	0,132828	-21,8208	18,77478	0,807	31,262
2	0,6614	37,97	44,134	-6,1616511		-5,828	2,000685	-32,4782	22,46358	-6,1616511	37,972
3	0,9921	42,35	54,829	-12,477451		10,974	-5,93861	-36,0075	19,67704	-12,477451	42,352
4	1,3228	50,08	63,956	-13,871973		-10,95	8,520342	-25,9578	8,232808	-13,871973	50,084
5	1,6535	65,05	72,069	-7,0148099		4,751	-5,160963	21,12961	-31,9974	-7,0148099	65,054
6	1,9842	87,42	79,456	7,96028263		4,3539	-6,664082	28,16843	-24,0611	7,96028263	87,416
7	2,3149	107,75	86,289	21,4640718		-8,622	19,65622	31,70821	-14,0971	21,4640718	107,75
8	2,6456	142,72	92,681	50,0376471		12,284	-48,50651	34,20604	11,97863	50,0376471	142,72
9	2,9762	123,12	98,712	24,4121719		-2,016	24,32879	13,3251	7,234093	24,4121719	123,12
10	3,3069	114,38	104,44	9,9439862		-0,821	-9,910022	13,3251	-7,23409	9,9439862	114,38
11	3,6376	135,98	109,9	26,0803872		6,4024	25,28233	34,20604	-11,9786	26,0803872	135,98
12	3,9683	164,80	115,14	49,6583006		-19,95	-45,47575	31,70821	14,09711	49,6583006	164,8
13	4,299	176,27	120,18	56,0825409		30,674	46,95042	28,16843	24,06113	56,0825409	176,27
14	4,6297	182,03	125,04	56,9800007		-38,59	-41,92155	21,12961	31,99741	56,9800007	182,03
15	4,9604	99,41	129,75	-30,33759		-23,94	-18,63373	-25,9578	-8,23281	-30,33759	99,411
16	5,2911	82,48	134,31	-51,831537		45,584	24,66908	-36,0075	-19,677	-51,831537	82,477
17	5,6218	87,65	138,74	-51,08882		-48,32	-16,58851	-32,4782	-22,4636	-51,08882	87,649
18	5,9525	106,31	143,05	-36,742558		36,241	6,047626	-21,8208	-18,7748	-36,742558	106,31
19	6,2832	126,55	147,25	-20,693365		-20,69	4,56E-14	-24,5463	-9,2E-15	-20,693365	126,55
20	6,6139	31,26	151,35					-21,8208	18,77478	0,807	152,15
21	6,9446	37,97	155,35			-3,08	-4,338041	-32,4782	22,46358	-6,1616511	149,19
22	7,2753	42,35	159,27					-36,0075	19,67704	-12,477451	146,79

Таблиця Г.6 – Результати прогнозування ВВП України на 2019-2021 роки

Рік	ВВП України	Песимістичний прогноз	Оптимістичний прогноз	Реалістичний прогноз
2000	31,26	31,26	31,26	
2001	37,97	37,97	37,97	
2002	42,35	42,35	42,35	
2003	50,08	50,08	50,08	
2004	65,05	65,05	65,05	
2005	87,42	87,42	87,42	
2006	107,75	107,75	107,75	
2007	142,72	142,72	142,72	
2008	123,12	123,12	123,12	
2009	114,38	114,38	114,38	
2010	135,98	135,98	135,98	
2011	164,80	164,80	164,80	
2012	176,27	176,27	176,27	
2013	182,03	182,03	182,03	
2014	99,41	99,41	99,41	
2015	82,48	82,48	82,48	
2016	87,65	87,65	87,65	
2017	106,31	106,31	106,31	
2018	126,55	126,55	126,55	126,55
2019		152,15	103,60	127,65
2020		149,19	73,10	110,80
2021		146,79	40,28	93,05

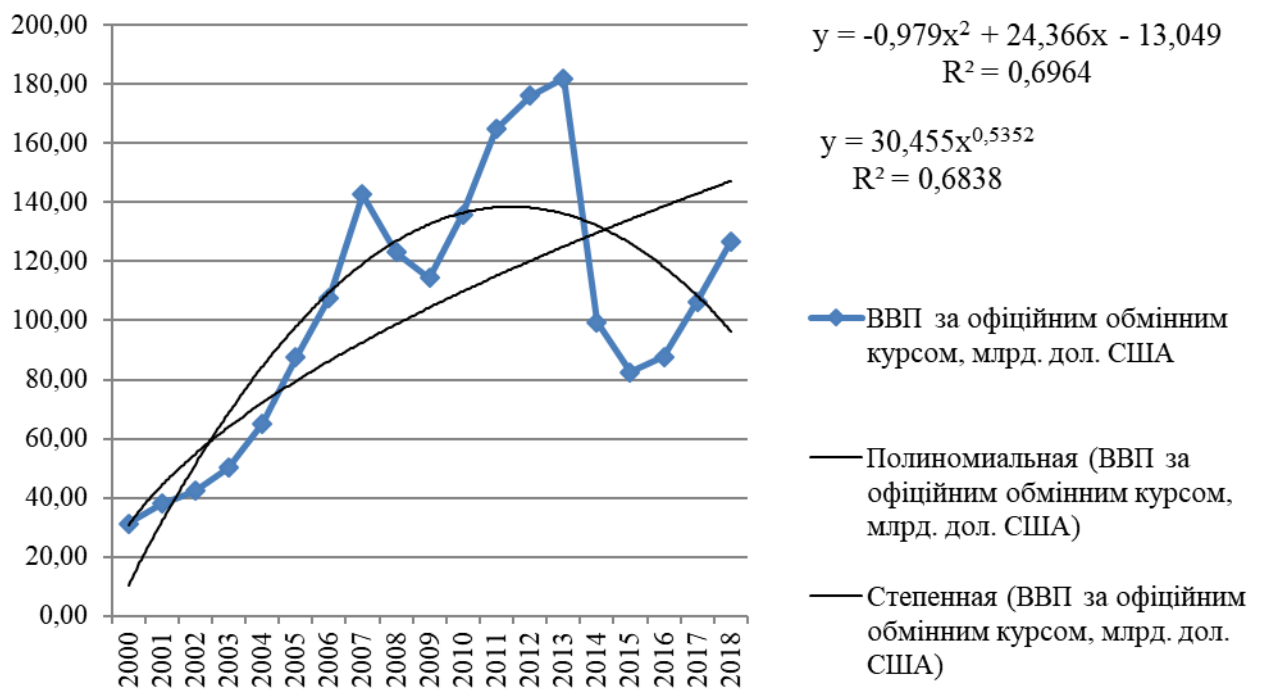

Рис. Г.1 – Рівняння поліноміального та степеневого трендів

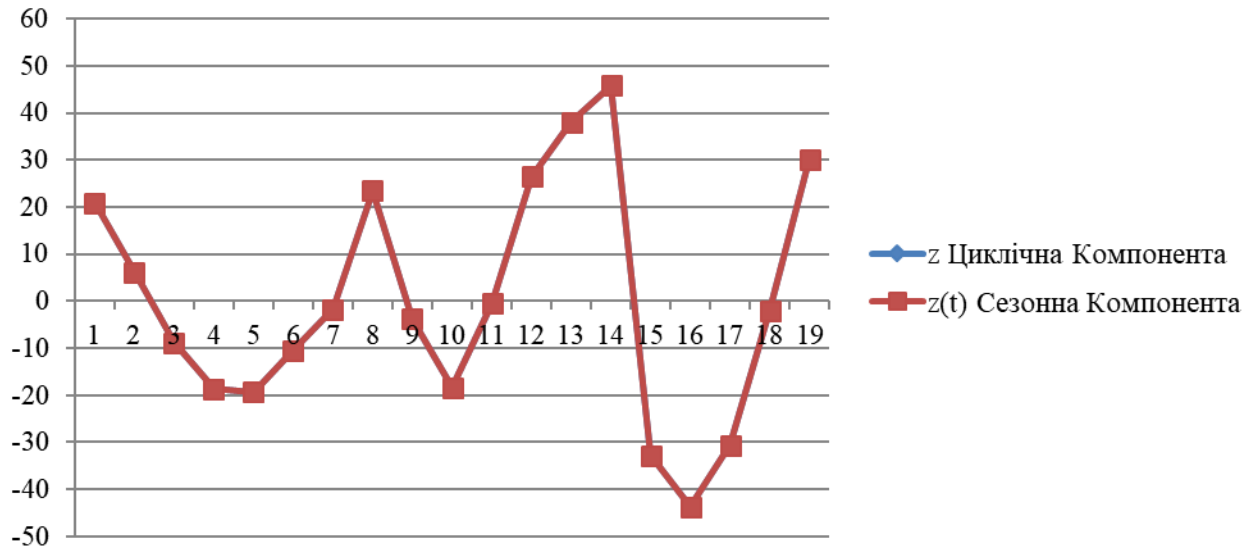

Рис. Г.2 – Порівняння отриманих $z(t)$ та $z^{teor}(t)$ для поліноміального тренду

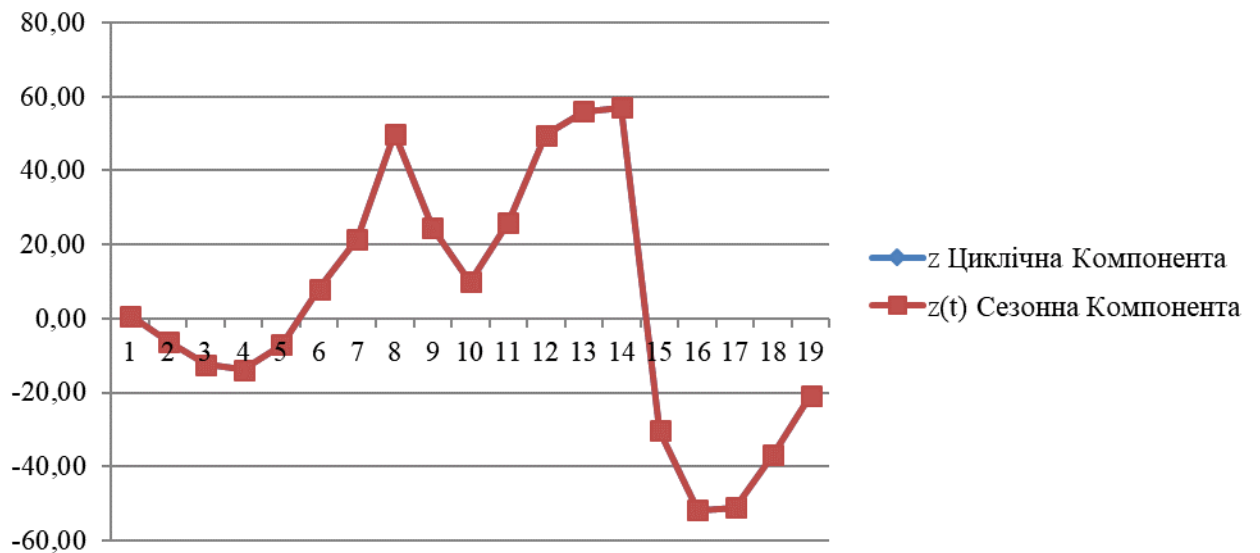

Рис. Г.3 – Порівняння отриманих $z(t)$ та $z^{teor}(t)$ для степеневого тренду

Таблиця Г.7 – Вихідні дані для прогнозування загальної Чисельності населення України

Рік	Чисельність населення України
2000	49,42
2001	48,92
2002	48,45
2003	48,00
2004	47,62
2005	47,28
2006	46,92
2007	46,64
2008	46,37
2009	46,14
2010	45,96
2011	45,77
2012	45,63
2013	45,55
2014	45,42
2015	42,92
2016	42,76
2017	42,58
2018	42,38

Таблиця Г.8 – Гармонійний аналіз для першої моделі з поліноміальним трендом

N гармоніки	ak	bk
1	0,02169	-0,2618137
2	-0,1716	0,33709119
3	0,11388	0,31989271
4	0,20745	0,07383002
5	0,06901	-0,1179143
6	-0,112	-0,0953012
7	-0,1455	0,05581329
8	-0,0459	0,13563203
9	0,08019	0,06901623

Таблиця Г.9 – Гармонійний аналіз для другої моделі з лінійним трендом

N гармоніки	ak	bk
1	-0,2922	-0,2975259
2	-0,2765	0,32934039
3	0,05215	0,32439762
4	0,16529	0,08511637
5	0,03979	-0,1034695
6	-0,1314	-0,0806604
7	-0,1573	0,06818786
8	-0,0524	0,14385401
9	0,0763	0,07189305

Результати розрахунків аналізу динамічних рядів для прогнозування чисельності населення України на 2019-2021 роки

Таблиця Г.10 – Розрахунки для першої моделі з поліноміальним трендом

С	T*	Y	Tr	Z Циклічна Компонента	A0	Z*cos(kt)	Z*sin (kt)	COS	SIN	Z(t) Сезонна Компонента	Y теоретичне поліноміальна песимістична
1	0,33069	49,42	48,9466	0,4734	0,00242105	-0,4669	0,07791908	0,0973789	0,3736	0,4734	49,42
2	0,66139	48,92	48,7082	0,2118		0,20032	-0,0687713	-0,1826211	0,392	0,2118	48,92
3	0,99208	48,45	48,4548	-0,0048		0,00422	-0,0022845	-0,4426211	0,4354	-0,0048	48,45
4	1,32278	48,00	48,1864	-0,1864		-0,1471	0,11448925	0,4923789	-0,6812	-0,1864	48
5	1,65347	47,62	47,903	-0,283		0,19167	-0,2082099	0,2923789	-0,5778	-0,283	47,62
6	1,98416	47,28	47,6046	-0,3246		-0,1775	0,27174424	0,1023789	-0,4294	-0,3246	47,28
7	2,31486	46,92	47,2912	-0,3712		0,14911	-0,3399351	-0,0526211	-0,321	-0,3712	46,92
8	2,64555	46,64	46,9628	-0,3228		-0,0792	0,31292241	-0,1276211	-0,1976	-0,3228	46,64
9	2,97625	46,37	46,6194	-0,2494		0,0206	-0,2485482	-0,1876211	-0,0642	-0,2494	46,37
10	3,30694	46,14	46,261	-0,121		0,00999	0,12058672	-0,1876211	0,0642	-0,121	46,14
11	3,63763	45,96	45,8876	0,0724		0,01777	0,07018458	-0,1276211	0,1976	0,0724	45,96
12	3,96833	45,77	45,4992	0,2708		-0,1088	-0,2479914	-0,0526211	0,321	0,2708	45,77
13	4,29902	45,63	45,0958	0,5342		0,29218	0,44721433	0,1023789	0,4294	0,5342	45,63
14	4,62972	45,55	44,6774	0,8726		-0,591	-0,6419927	0,2923789	0,5778	0,8726	45,55
15	4,96041	45,42	44,244	1,176		0,92803	0,72231415	0,4923789	0,6812	1,176	45,42
16	5,2911	42,92	43,7956	-0,8756		0,77007	0,41673954	-0,4426211	-0,4354	-0,8756	42,92
17	5,6218	42,76	43,3322	-0,5722		-0,5412	-0,185793	-0,1826211	-0,392	-0,5722	42,76
18	5,95249	42,58	42,8538	-0,2738		0,27007	0,045066	0,0973789	-0,3736	-0,2738	42,58
19	6,28319	42,38	42,3604	0,0196		0,0196	-4,322E-17	0,0171789	-6,378E-16	0,0196	42,38
20	6,61388		41,852					0,0973789	0,3736	0,4734	42,3254
21	6,94457		41,3286			0,08019	0,06901623	-0,1826211	0,392	0,2118	41,5404
22	7,27527		40,7902					-0,4426211	0,4354	-0,0048	40,7854

Таблиця Г.11 – Розрахунки для другої моделі з лінійним трендом

C	T*	Y	Tr	Z Циклічна Компонента	A0	Z*cos(kt)	Z*sin (kt)	COS	SIN	Z(t) Сезонна Компонента	Y теоретичне лінійна оптимістична
1	49,3275	49,42	0,33069	0,09	-0,0222105	-0,0912	0,015225	-0,2985395	0,41325	0,0925	49,42
2	48,962	48,92	0,66139	-0,042		-0,0397	0,01363738	-0,3585395	0,33875	-0,042	48,92
3	48,5965	48,45	0,99208	-0,1465		0,12884	-0,0697263	-0,5135395	0,38925	-0,1465	48,45
4	48,231	48,00	1,32278	-0,231		-0,1823	0,14188314	0,5114605	-0,72025	-0,231	48
5	47,8655	47,62	1,65347	-0,2455		0,16627	-0,1806202	0,3864605	-0,60975	-0,2455	47,62
6	47,5	47,28	1,98416	-0,22		-0,1203	0,18417663	0,2564605	-0,45425	-0,22	47,28
7	47,1345	46,92	2,31486	-0,2145		0,08616	-0,1964334	0,1464605	-0,33875	-0,2145	46,92
8	46,769	46,64	2,64555	-0,129		-0,0317	0,12505263	0,1014605	-0,20825	-0,129	46,64
9	46,4035	46,37	2,97625	-0,0335		0,00277	-0,0333856	0,0564605	-0,06775	-0,0335	46,37
10	46,038	46,14	3,30694	0,102		-0,0084	-0,1016516	0,0564605	0,06775	0,102	46,14
11	45,6725	45,96	3,63763	0,2875		0,07058	0,27870258	0,1014605	0,20825	0,2875	45,96
12	45,307	45,77	3,96833	0,463		-0,186	-0,4240031	0,1464605	0,33875	0,463	45,77
13	44,9415	45,63	4,29902	0,6885		0,37657	0,57638912	0,2564605	0,45425	0,6885	45,63
14	44,576	45,55	4,62972	0,974		-0,6597	-0,7165951	0,3864605	0,60975	0,974	45,55
15	44,2105	45,42	4,96041	1,2095		0,95447	0,74289028	0,5114605	0,72025	1,2095	45,42
16	43,845	42,92	5,2911	-0,925		0,81351	0,44025134	-0,5135395	-0,38925	-0,925	42,92
17	43,4795	42,76	5,6218	-0,7195		-0,6805	-0,2336213	-0,3585395	-0,33875	-0,7195	42,76
18	43,114	42,38	5,95249	-0,734		0,72399	0,12081243	-0,2985395	-0,41325	-0,734	42,38
19	42,7485	42,15	6,28319	-0,5985		-0,5985	1,3199E-15	-0,5762895	-7,225E-16	-0,5985	42,15
20	42,383		6,61388					-0,2985395	0,41325	0,0925	42,4755
21	42,0175		6,94457			0,0763	0,07189305	-0,3585395	0,33875	-0,042	41,9755
22	41,652		7,27527					-0,5135395	0,38925	-0,1465	41,5055

Таблиця Г.12 – Результати прогнозування чисельності населення України на 2019-2021 роки

Рік	Чисельність населення	Песимістичний прогноз	Оптимістичний прогноз	Реалістичний прогноз
2000	49,42	49,42	49,42	
2001	48,92	48,92	48,92	
2002	48,45	48,45	48,45	
2003	48,00	48	48	
2004	47,62	47,62	47,62	
2005	47,28	47,28	47,28	
2006	46,92	46,92	46,92	
2007	46,64	46,64	46,64	
2008	46,37	46,37	46,37	
2009	46,14	46,14	46,14	
2010	45,96	45,96	45,96	
2011	45,77	45,77	45,77	
2012	45,63	45,63	45,63	
2013	45,55	45,55	45,55	
2014	45,42	45,42	45,42	
2015	42,92	42,92	42,92	
2016	42,76	42,76	42,76	
2017	42,38	42,58	42,38	
2018	42,15	42,38	42,15	
2019		42,3254	42,4755	42,40
2020		41,5404	41,9755	41,76
2021		40,7854	41,5055	41,15

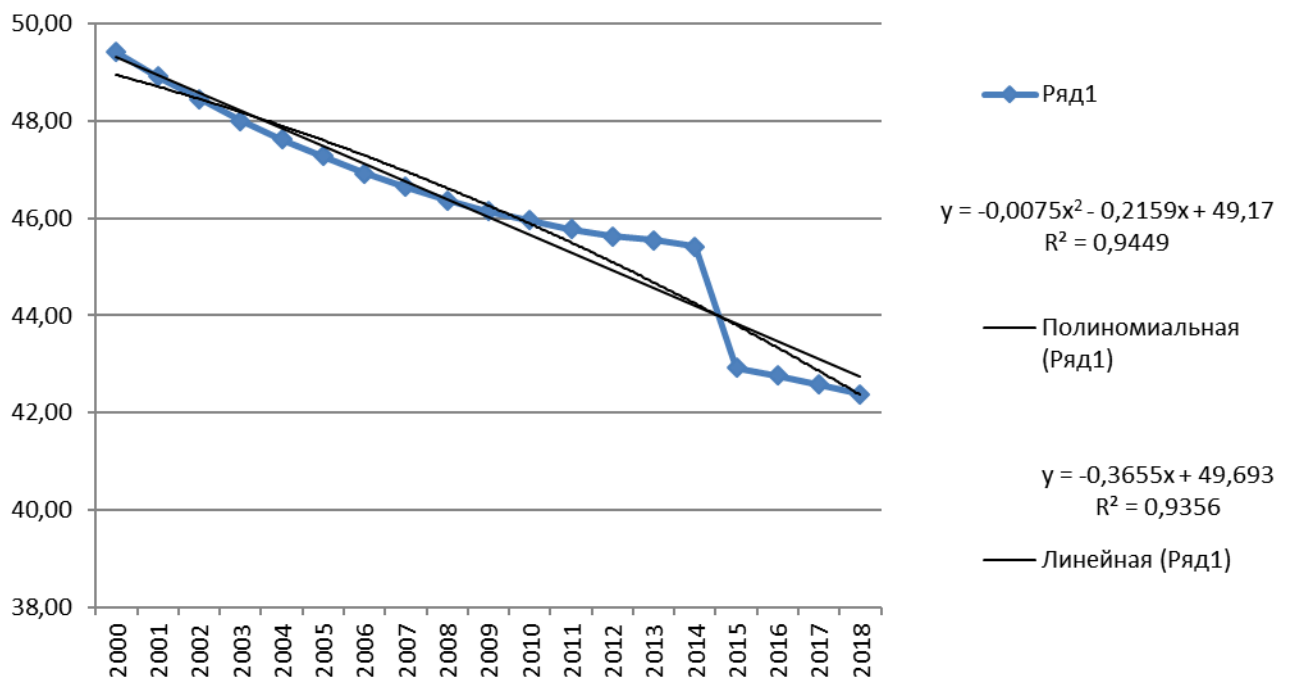

Рис. Г.4 – Рівняння поліноміального та степеневого трендів

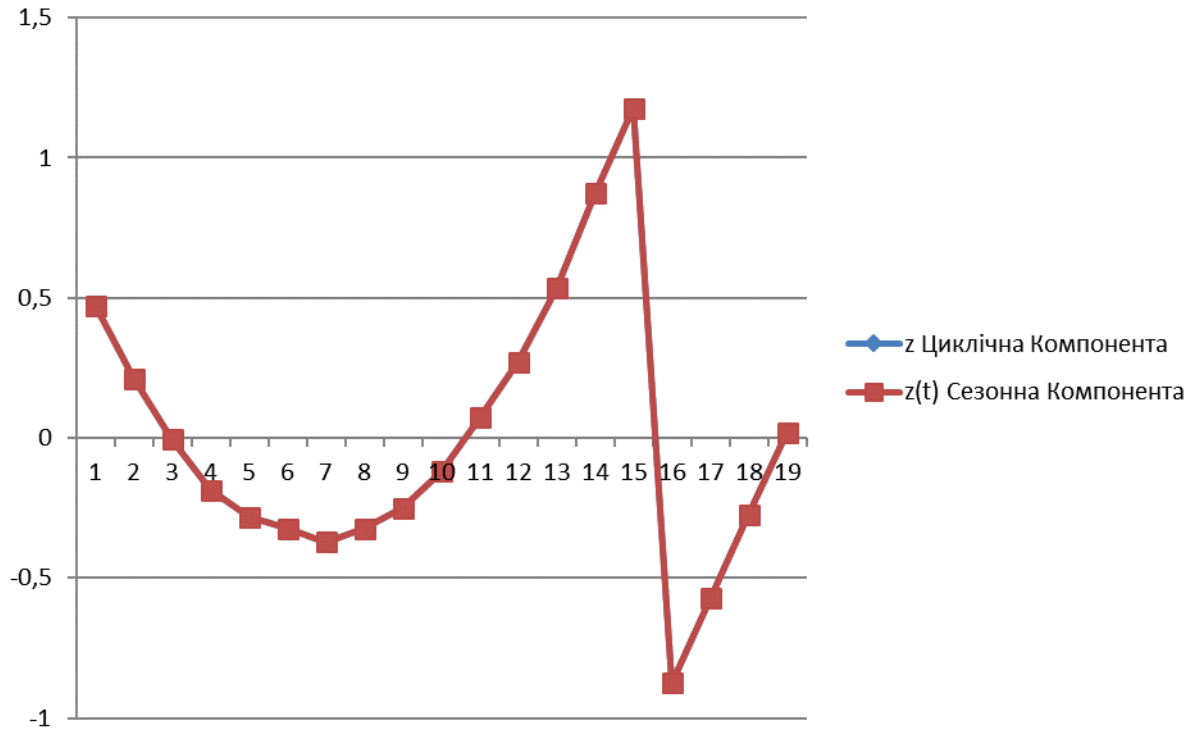

Рис. Г.5 – Порівняння отриманих $z(t)$ та $z^{теор}(t)$ для поліноміального тренду

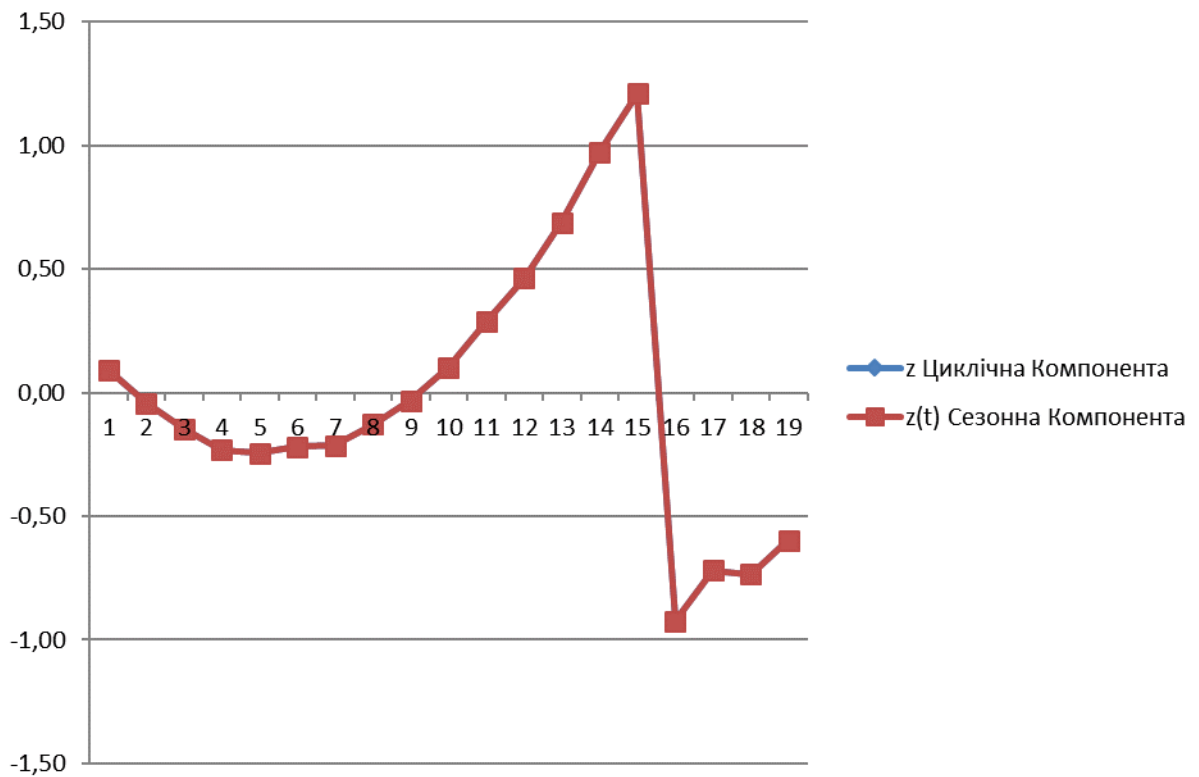

Рис. Г.6 – Порівняння отриманих $z(t)$ та $z^{теор}(t)$ для лінійного тренду

Додатки
(довідки про впровадження результатів)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Інститутська 11, Хмельницький-16, 29016, тел.: (0382) 67-02-76, факс: (0382) 67-42-65
E-mail: centr@khnu.km.ua, код ЄДРПОУ 02071234

15.10.2019 № 106 _____

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
в навчальний процес

Науково-теоретичні положення та практичні результати дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук Лапшина Ігоря Михайловича на тему «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки» впроваджено у навчальний процес Хмельницького національного університету для підготовки спеціалістів, магістрів економічних та управлінських спеціальностей в якості основи навчальних дисциплін: «Основи наукових досліджень», «Методика викладання у вищій школі», «Транснаціоналізація світової економіки», «Економіка праці і соціально-трудові відносини», «Соціальна політика».

Проректор з наукової роботи
Хмельницького національного університету
д.т.н., професор

О.М. Синюк

ХМЕЛЬНИЦЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
 вул. Проскурівського підпілля, 32, м. Хмельницький, 29013, тел.(0382) 79-59-59, факс 65-57-70,
 E-mail: soczad@khn.gov.ua, код ЄДРПОУ 03198563

29.07.2019 № П-19/1154

На № _____ від _____

Довідка

*про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
 наукового ступеня кандидата економічних наук
 Лапшина Ігоря Михайловича
 на тему «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації
 національної економіки»*

Сучасні світові тенденції глобалізації, розвитку вітчизняної економіки та орієнтація на євроінтеграцію, вимагають від органів самоврядування та соціальних служб особливої уваги щодо формування та управління розвитком трудового потенціалу. Ефективна організація такої роботи визначає можливості результативності діяльності, здатність передбачати та знижувати ризики забезпечувати конкурентні переваги на ринку та розвиток регіону у перспективі.

Наукові дослідження та отримані результати Лапшина І.М. у дисертаційній роботі на тему: «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки», застосовуються в управлінській та організаційній діяльності Управління праці та соціального захисту населення Хмельницької міської ради. Зокрема, питання соціального розвитку та захисту в системі формування соціальних гарантій та їх забезпечення з метою підвищення демографічного потенціалу країни.

Запроваджено запропоновану організаційну складову регулювання, що дозволяє чіткіше визначати елементи управління та контролю для забезпечення інформаційної взаємодії населення та соціальних служб.

Начальник Управління праці та соціального захисту населення Хмельницької міської ради

Воронєцький С.І.

Комунальна установа Хмельницької міської ради
«Агенція розвитку Хмельницького»

Communal Institution of Khmelnytskyi City Council
«Khmelnytskyi City Development Agency»

05.08.2017 № 41/328

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Лалшина Ігоря Михайловича

на тему «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки»

Одним із головних завдань дисертаційного дослідження Лалшина І.М. «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки» є розробка моделі системи забезпечення регулювання демографічних процесів.

Для здійснення даного завдання в дисертації запропоновано структуру системи регулювання демографічних процесів, визначено ряд факторів, які мають важливий вплив на дані процеси, проведено моніторинг та оцінку ситуації, базуючись на комплексному підході щодо аналізу демографічних процесів, за допомогою методу ранжування та кластеризації.

Запропонований Лалшином І.М. для здійснення моніторингу, аналізу та оцінки соціальних та демографічних процесів підхід застосовується в Комунальній установі Хмельницької міської ради «Агенція розвитку Хмельницького», що дозволяє проводити швидку та точну оцінку стану інвестиційної привабливості, системи супроводу інвесторів, обсягів зовнішнього фінансування в процесі створення умов для розвитку міста Хмельницького.

Директор
 Комунальної установи
 Хмельницької міської ради
 «Агенція розвитку Хмельницького»

Л.О. Герасимчук

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ
В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. М.Мазура, 4, м. Хмельницький, 29007, тел./факс: (0382) 63-81-55
E-mail: km@dmsu.gov.ua, код ЄДРПОУ 37864148

14.08.19 № 12/984

ДОВІДКА

про впровадження результатів
дисертаційної роботи на здобуття
наукового ступеня кандидата економічних наук
Лапшина Ігоря Михайловича

на тему

«Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації
національної економіки»

Управління ДМС у Хмельницькій області використало отримані результати досліджень дисертаційної роботи Лапшина Ігоря Михайловича на тему: «Система регулювання демографічних процесів в умовах трансформації національної економіки».

Зарекомендовані дисертантом напрями забезпечення розвитку міграційних процесів надають велику теоретичну базу для практичного забезпечення реалізації державних програм міграційної служби, які полягають у ефективній взаємодії усіх структурних підрозділів міграційної служби та їх працівників щодо узгодження підходів та принципів визначення функціональної складової системи регулювання міграційних процесів в контексті демографічних зрушень.

Так, побудована та запропонована модель функціонування системи регулювання застосовується керівниками структурних підрозділів Управління ДМС у Хмельницькій області для оптимізації її діяльності на усіх рівнях.

Начальник Управління
ДМС у Хмельницькій області

Олег ПАНЬКОВ

УКРАЇНА

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ

майдан Незалежності, 2, м. Хмельницький, 29005

тел. (0382) 76-51-52, факс 79-53-42, e-mail: khm_econ@adm-km.gov.ua, код ЄДРПОУ 39924423

22.08.19 № 98/1617

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
наукового ступеня кандидата економічних наук
Лапшина Ігоря Михайловича
на тему «Система регулювання демографічних процесів в умовах
трансформації національної економіки»

У ринкових умовах господарювання виникає необхідність формування ефективного механізму підвищення трудового потенціалу та людського капіталу області. Ефективне використання та вдосконалення трудового потенціалу та людського капіталу є неперервним процесом активного пристосування економіки області до змін умов функціонування.

Його величина залежить від: оптимального сполучення певної кількості та якості окремих видів економічних ресурсів, які залучені у господарську діяльність; рівня організації виробництва й праці; ефективності системи регулювання соціально-економічних та демографічних процесів.

Реалізація функціональної програми департаменту нерозривно пов'язана з основними положеннями концепції підвищення трудового потенціалу та людського капіталу за умов збереження і підтримки довгострокової конкурентоспроможності торгово-економічного розвитку області.

Запропоновані у дисертаційному дослідженні науково-методичні підходи до аналізу, моделювання та прогнозування, які ґрунтуються на використанні математичних методів моделювання, у рамках процесу ухвалення стратегічних рішень дозволяють враховувати вимоги управління та формування стратегії економічного розвитку області.

Розроблений комплексний системний підхід до вироблення стратегії економічного розвитку області на базі математичних технологій із застосуванням методу когнітивного моделювання був впроваджений в Департаменті економічного розвитку, промисловості та інфраструктури Хмельницької обласної державної адміністрації.

Директор Департаменту економічного розвитку,
промисловості та інфраструктури
Хмельницької обласної
державної адміністрації

Бошонська О.В.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У наукових фахових виданнях, зарубіжних періодичних виданнях та виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Лапшин І. М. Державна соціальна політика в контексті регулювання демографічних процесів в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2019. – № 2, – С. 240–244 (0,68 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***
2. Лапшин І. М. Трудовий потенціал населення як домінуючий чинник розвитку демографічних та економічних процесів / М. Лапшин // Приазовський економічний вісник. – 2019. – № 2 (13). – С. 241–245 (0,67 друк. арк.) ***Індексується і реферується в базах даних: НБУ ім. В. І. Вернадського.***
3. Лапшин І. М. Аналіз рівня смертності населення в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2018. – № 3, т. 1. – С. 44–47 (0,26 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***
4. Лапшин І. М. Середня очікувана тривалість життя як показник розвитку демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Держава та регіони: Економіка та Підприємництво. – Запоріжжя, 2018. – № 3 (102). – С. 158–162 (0,40 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.***
5. Лапшин І. М. Аналіз впливу трудових міграційних процесів на демографічну ситуацію в Україні / І. М. Лапшин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2018. – № 29, ч. 2. – С. 64–68 (0,60 друк. арк.). ***Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus.***
6. Лапшин І. М. Аналіз впливу статево-вікової структури населення України на формування трудових ресурсів / І. М. Лапшин // Економіка і Фінанси. – 2017. – № 10. – С. 66–73 (0,40 друк. арк.). ***Індексується і***

реферується в базах даних: Index Copernicus International, Ulrich's Periodicals Directory.

7. Лапшин І. М. Механізм регулювання демографічних процесів в Україні / Д. М. Васильківський, І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2017. – № 6, т. 2. – С. 48–51 (0,36 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.**

8. Лапшин І. М. Аналіз демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2016. – № 4, т. 1. – С. 175–178 (0,28 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, НБУ ім. В. І. Вернадського.**

У закордонних періодичних наукових виданнях:

9. Lapshyn I. International Ranking and Clustering Systems in Complex Evaluation of Demographic and Migration Processes [Electronic resource] / S. Nesterenko, D. Vasylykivskiy, R. Kvasnytska, I. Lapshyn // Modern Development Paths of Agricultural Production. – 2019. – pp. 493–506 (0,24 друк. арк.). – Mode of access: https://doi.org/10.1007/978-3-030-14918-5_50 (doi: 10.1007/978-3-030-14918-5_50) **Індексується і реферується в базах даних: Index Copernicus, Google Scholar, Web of Science.**

10. Lapshyn I. M. Social and Demographic Trends in Ukraine in Terms of Transformations / I. M. Lapshyn // International Journal of Economic and Society. – Memphis, Tennessee, USA. – Vol. 2, Issue 8, Dec. 2016. – Pp. 106–109 (0,33 друк. арк.). **Індексується і реферується в базах даних: Google Scholar, Scientific Indexing Services, World Cat, OAJI.net, Research Bible, Cite Seerx, Infobase index, Mendeley.**

У матеріалах конференцій та інших наукових виданнях:

11. Лапшин І. М. Дослідження дестабілізаційного впливу бойових дій на сході країни на економічну та демографічну ситуацію / І. М. Лапшин // Сучасні проблеми та перспективи розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 квітня 2019 р. – Хмельницький–Сатанів). – Хмельницький: ХНУ, 2019. – С. 181–185 (0,14 друк. арк.)

12. Лапшин І. М. Роль людського капіталу в формуванні економічної та демографічної ситуації в Україні / І. М. Лапшин // Сучасні тенденції розвитку світової економіки: нові виклики та проблеми : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р.). – Одеса: МГУ, 2019. – С. 184–187 (0,19 друк. арк.).

13. Лапшин І. М. Кластерний аналіз в оцінці демографічних процесів та ризиків в Україні / І. М. Лапшин // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Science, Research, Development Economy. Management» (London, 27.02.2018). – Warszawa, 2018. – P. 20–24 (0,24 друк. арк.).

14. Лапшин І. М. Теорія системності в дослідженні демографічних процесів України в умовах трансформаційних змін / І. М. Лапшин // Актуальні проблеми та перспективи трансформації міжнародних економічних відносин світового господарства : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (20–21 квітня 2018 р. – Хмельницький–Сатанів). – Хмельницький: ХНУ, 2018. – С. 31–34 (0,2 друк. арк.).

15. Лапшин І. М. Аналіз думки населення України щодо показників сприйняття власного благополуччя в контексті демографічного розвитку / І. М. Лапшин // Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (30 листопада 2016 р. – Хмельницький). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 103–106 (0,27 друк. арк.).

Апробація результатів дисертаційної роботи

№ з/п	Тип конференції	Назва конференції	Місце і дата проведення	Тип участі
1.	XV Міжнародна науково-практична конференція	Сучасні проблеми та перспективи розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства	м. Хмельницький – Сатанів, 19–20 квітня 2019 р. –	Очна
2.	VI Міжнародна науково-практична конференція	Сучасні тенденції розвитку світової економіки: нові виклики та проблеми	м. Одеса, 19 квітня 2019 р.	Дистанційна
3.	Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej	«Science, Research, Development Economy. Management»	London, (Great Britain) 27.02.2018	Дистанційна
4.	XIV Міжнародна науково-практична конференція	Актуальні проблеми та перспективи трансформації міжнародних економічних відносин світового господарства	м. Хмельницький – Сатанів, 20–21 квітня 2018 р.	Очна
5.	XIII Міжнародна науково-практична конференція	Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України	м. Хмельницький, 30 листопада 2016 р.	Очна